UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE LIMBI ROMANICE, CLASICE ȘI ORIENTALE

Lector ENVER MAHMUT

CURS GENERAL DE LIMBA TĂTARĂ

FONETICĂ ȘI FONOLOGIE
MORFOLOGIE

BUCUREȘTI
— 1975 —

U N I V E R S I T A T E A   D I N   B U C U R E S T I
FACULTATEA DE LIMBI ROMANICE, CLASICE SI ORIENTALE

Lector ENVER MAHMUT

C U R S   G E N E R A L
D E
L I M B A   T A T A R A

FONETICĂ SI FONOLOGIE
MORFOLOGIE

Centrul de multiplicare al Universităţii din Bucureşti

- 1975 -

Prezentul curs este destinat studenţilor de la facultatea de limbi romanice clasice şi orientale, secţia de limbă şi literatură turcă, studenţilor de la cursurile facultative, precum şi celor care doresc să cunoască sistemul limbii tătare.

Textul a fost analizat în colectivul de catedră care s-a declarat de acord cu multiplicarea în actuala redactare.

C U P R I N S U L

Pag.

Semne diacritice

Semnul . deasupra unei vocale indică pronunțarea palatalizată a vocalei respective.

dedesubtul unei vocale indică închiderea vocalei respective.

deasupra sau dedesubtul unei consoane indică pronunțarea velarizată a consoanei respective.

Semnul ∘ deasupra vocalelor şi consoanelor indică labializarea sunetelor notate prin litera respectivă.

dedesubtul vocalelor indică delabializarea vocalei respective.

Semnul ~ deasupra vocalelor şi consoanelor indică nazalizarea sunetelor notate prin litera respectivă.

între două unități (fonetice şi lexico-gramaticale) indică corespondența dintre unitățile respective.

Semnul - înaintea unei unități morfologice notează variantele unui şi a celuiaşi sufix.

după o unitate lexico-gramaticală notează rădăcina (sau tema) verbală.

Semnul ' deasupra unei vocale (în alfabetul limbii tătare) indică pronunțarea palatalizată a vocalei respective.

deasupra sau la umărul unei consoane indică palatalizarea(mai mult sau mai puțin pronunțată) consoanei respective.

Semnul ˘ deasupra unei vocale indică pronunțarea (durata) scurtă a vocalei respective.

Semnul ^ dedesubtul unei vocale indică natura asilabică a vocalei respective.

Semnul < dedesubtul unei vocale indică deschiderea vocalei respective.

între două unități (fonetice şi lexico-gramaticale) notează derivarea primei unități de la a doua.

Semnul > notează trecerea unei unități (fonetice şi lexico-gramaticale) la ....

Semnul / între două unități morfologice notează variantele unui şi aceluiaşi sufix.

Semnul ' deasupra unei vocale noteaza accentul.

Semnul // între două unităţi (fonetice şi lexico-gramaticale) notează întrebuinţarea paralelă a unităţilor respective în limitele aceleeaşi limbi.

Simbolurile cuprinse între / / reprezintă transcrierea fonetică şi fonologică a unei unităţi (fonetice şi lexico-gramaticale).

Simbolurile cuprinse între " " reprezintă traducerea liberă a unităţii lexico-gramaticale tătăreşti în limba română.

Cifrele cuprinse între ( ) indică autorul şi titlul lucrării cuprinse în bibliografie.

Prescurtări:

ar. = arabă

it. = italiană

kirg. = kirghiză

mong. = mongolă

nog. = nogaică

pers. =persană

rom. = română

tat. crim. = tătară crimeeană

tat. Volg. = tătară de pe Volga sau din R.S.S.A.Tatară

tc. = turcă

tcm. = turcmenă

uzb. = uzbecă.

I N T R O D U C E R E

Cursul de față intitulat "Limba tătară"(x reprezintă prima încercare de descriere sistematică a structurii fonetice și morfologice a limbii uneia din naționalitățile conlocuitoare din țara noastră, și anume, a limbii tătare vorbite în Dobrogea.

In limitele țării noastre numărul vorbitorilor limbii tătare este de aproximativ 22.221(xx de locuitori. Ei sînt așezați laolaltă cu românii, într-un număr de șaizeci și șase de localități (urbane și rurale) din raza județelor Constanța și Tulcea (vezi anexa 1 și 2).

Grupuri izolate de vorbitori ai limbii tătare conviețuiesc în bună înțelegere cu populații aparținînd diferitelor naționalități conlocuitoare din Dobrogea: turci, greci, lipoveni, armeni, macedoneni, etc., dar toți vorbitorii acestei limbi sînt legați de-a lungul secolelor cu poporul român. Un astfel de contact, în timp și spațiu, nu a putut să nu imprime anumite trăsături sistemului fonetic, gramatical și, mai ales, vocabularului acestei limbi în care se pot constata numeroase elemente de împrumut din limbile vecine și în primul rînd din limba română.

După particularitățile sale fonetice și lexico-gramaticale, limba tătară vorbită în Dobrogea aparține grupului limbilor turcice de tipul kipceac. Această limbă reprezintă o continuare mai mult sau mai puțin directă a limbii kipceaco-cumane cu care limba română a avut, după cum se știe, contacte strînse în perioada secolelor XI - XIV e.n. De aceea limba tătară din Dobrogea, ca și limba cumană, deși conține elemente ale limbilor turcice de tipul oguz, particularitățile sale specifice kipceace ne dau posibilitatea să distingem elementele kipceace de cele oguze din limba română. In prezent, în limba tătară vorbită în Dobrogea circulă o mulțime de cuvinte care se întrebuințează curent în diferitele graiuri

(x - noțiunea de "limbă tătară" cu care vom opera în prezentul curs este identică cu noțiunea de "graiuri tătărești vorbite în Dobrogea"

(xx - Vezi Anuarul demografic al Republicii Socialiste România București, 1974, p.107.

românești sau unele elemente ale acestei limbi sînt consemnate în cele mai vechi monumente ale scrierii turcice. Iată, deci, motivul pentru care studiul limbii tătare vorbite în Dobrogea prezintă la noi o importanță atît pentru istoria limbilor turcice, cît și pentru stabilirea originii neromânești a unor cuvinte din vocabularul limbii române.

Studiul limbii tatare comportă un interes și din punct de vedere al urmăririi diferitelor faze și aspecte ale bilingvismului. Se știe că limba tatară vorbită în Dobrogea reprezintă singurul idiom turcic de tipul kipceac care aflîndu-se într-un contact direct cu o limbă romanică se dezvoltă într-un mod specific, datorită influenței tot mai acdentuate a limbii române asupra ei (31).

In elaborarea prezentului curs ne-am folosit de următoarele izvoare:

1) texte dialectologice și folclorice culese de noi în perioada vacanțelor de vară, între anii 1959-1973 cu ocazia unor deplasări efectuate la tatarii din Dobrogea;

2) texte cu conținut laic, publicate în perioada dintre cele două războaie mondiale în diferite reviste sau în ediții separate publicate în Constanța;

3) manualele școlare în limba tătară publicate între anii 1956-1958;

4) idiolectul autorului.

Dintre aceste izvoare li s-a acordat o atenție deosebită textelor de la punctul 1 și 3, deoarece ele sînt texte de dată mai recentă și se bazează pe materialele faptice ale graiurilor tătărești vorbite în centrele economice Medgidia, Constanța, Mangalia, Negru Vodă precum și în localitățile rurale cuprinse între aceste centre. Alegerea acestei zone ne-a fost impusă din următoarele două motive: în primul rînd, în această zonă locuiește cea mai mare parte a vorbitorilor tătari din Dobrogea, iar în al doilea rînd, idiomul vorbit în această zonă reflectă trăsăturile cele mai stabile și specifice ale tuturor graiurilor tătărești vorbite în Dobrogea.

Acest procedeu l-am considerat ca fiind singurul just în descrierea unei limbi cu o scriere recentă, cînd nu există o tradiție în cercetarea ei.

De aceea cu scopul de a evidenția trăsăturile specifice ale lim-

bii descrise am evitat folosirea diferenţelor teritoriale sau locale, de altfel minime ca număr. Includerea acestora într-un curs ca cel de faţă ar fi însemnat o înşiruire mecanică a unor trăsături dialectale, procedeu ce nu ne-ar fi permis să păstrăm un caracter sistematic în prezentarea materialului şi de a creea o imagine de ansamblu asupra acestei limbi ca un sistem.

In ceea ce priveşte fluctuaţia unor forme strecurate în curs, acestea nu sînt nici pe departe legate de particularităţi dialectale, ci mai degrabă de diferitele stiluri de pronunţare specifice acestei limbi.

Deosebirile în pronunţia unui şi aceluiaşi cuvînt de către un subiect şi acelaşi sau, de vorbitorii aceluiaşi grai nu pot fi considerate ca fiind fenomene dialectale, oricît de mari par a fi diferenţele dintre ele. Pe baza formulei literare româneşti: "Bună dimineaţa domnule profesor" şi a formelor sale vorbite: "mn'jatsa dom profesor"; "n'jatsa don profesor" reiese clar că aceste forme coexistă simultan pe un teritoriu şi acelaşi şi chiar în graiul şi în conştiinţa aceluiaşi individ. Nu saar putea spune de nici-una din formele amintite că ele s-ar folosi într-un grai şi că nu ar exista într-un alt grai. Coexistenţa simultană a unor astfel de forme diferite pe acelaşi teritoriu sau chiar în graiul şi în conştiinţa aceluiaşi vorbitor se află într-o strînsă dependenţă cu "marea varietate a condiţiilor sociale ale vorbirii". (46,p.21) şi ea este inevitabilă într-o limbă vorbită ca cea descrisă aici, care neavînd încă o gramatică scrisă, nu poate să se distihgă printr-o unitate strictă a formelor. Această situaţie nu este generată numai de specificul limbii tătare, ci ea este cunoscută şi pe exemplul studierii altor limbi. In legătură cu prezenţa acestui fenomen şi în limba rusă, R.I. Avanesov scrie următoarele: "Pe un teritoriu şi acelaşi, în graiul unui şi aceluiaşi vorbitor .... este posbilă folosirea nu a unuia, ci a două sau a cîtorva variante ale aceluiaşi fenomen lingvistic" (3, p.24o).

In mod firesc, ca şi în multe alte limbi vorbite, în limba tătară vorbită în Dobrogea se pot distinge o mulţime de stiluri. Unele din ele vor alcătui trepte tranzitive de la stilul lento (cînd subiectul vorbitor vrea ca vorbirea sa să aibe, dintr-un motiv sau altul, un ca-

racter răspicat, mai clar) la stilul familiar (specific conversației calme liniștite); altele se vor îndepărta și mai mult de stilul lento și vor căpăta o nuanță familiară, neîngrijită.

Norma limbii tătare vorbite în Dobrogea constituie un astfel de stil care, pe de o parte, s-a îndepărtat mult de pronunția literară tătară crimeeană, de la care derivă, iar pe de altă parte, ea este lipsită de o anumită nuanță familiară, de limbajul familiar neliterar și nu creează impresia că subiectul vorbitor ar fi incult sau ignorat; abaterea de la norma descrisă către stilul lento poate da vorbirii o nuanță de pedantism, anilitate, etc., iar abaterea în cealaltă direcție poate constitui o dovadă a faptului că subiectul vorbitor este ignorant și că are un nivel de cultură coborît. Foarte adesea, însă, folosirea unui sau altui stil nu este legată de astfel de cauze și aceasta se explică pur individual, fiind determinată de obișnuință, starea de spirit, de intonație etc. Astfel, formei ala almadî / ala almadï / "nu a putut să ia" aparținînd stilului lento în diferite alte stiluri pot corespunde formele alalmadî / alalmadï /, alamadî / alamadï /, dintre care pronunția cea mai obișnuită, firească și frecventă este ultima formă: alamadî / alamadï /; la fel și cu forma prezentului momentan al modului indicativ kíre koyayîm / kïre goyayïm / "să intru de îndată" a căror forme vorbite sînt: kírewguyayîm / kïreɣɣuyayïm /, kíreguyayîm / kïreɣuyayïm /, kírewyayîm / kïreɣyayïm /, kírewiyím / kïrewiyïm /, dintre care forma cea mai obișnuită, firească și frecventă este forma kíreguyayîm / kïreɣuyayïm /.

Din aceste exemple reiese clar că nu există limite clare între toate aceste stiluri. A formula principii generale în delimitarea lor este un lucru destul de greu. Distincția dintre stiluri se leagă aici, înainte de toate, de caracterul constant de păstrare a unor abateri fonetice care deosebesc limba vorbită de cea literară; adesea ne este dat să constatăm că abaterile fonetice din cadrul unui cuvînt sau al altuia, specifice într-o formă sau alta limbii vorbite se respectă doar în privința anumitor sunete, în timp ce alte sunete nu se supun acestor modificări.

Descrierea exhaustivă a diferitelor stiluri de pronunțare, în limba tătară, deși este posbilă din punct de vedere teoretic, realizarea ei în

practică este puţin probabilă. Multiplele stiluri de pronunţie există sau mai bine zis coexistă înăuntrul fiecărui dialect în parte şi practic, este imposbil să se ţină seama de toate situaţiile concrete care îşi pun amprenta asupra subiectului vorbitor.

Etnonimul tătar

In izvoare istorice nu există nici un fel de mărturie directă din care să reiasă faptul că s-ar pune la îndoială apartenenţa etno-lingvistică turcică a tătarilor. Toţi cei care au scris despre tătari, i-au inclus, în unanimitate, în rîndul principalelor triburi turcice.

Etnonimul tătar sub forma tatar apare pentru prima oară în inscripţiile turcice vechi cioplite cu caractere runice pe pietrele de morminte ridicate în memoria kaganilor (împăraţilor) turci, Kül-Tägin şi Bilgä-qaγan. In inscripţia dedicată memoriei lui Kül-Tägin, cunoscută şi sub denumirea de "Inscripţia cea mare" se aminteşte de faptul că printre popoarele care au trimis solie pe la mijlocul secolului VI e.n., la înmormîntarea lui Bumïn şi Istemi, consideraţi ca fiind primii kagani ai turcilor ar fi participat şi o solie din partea poporului otuz tatar "treizeci de tătari" (37, p.65; 28, p.36). In aceeaşi inscripţie otuz tătarii sînt pomeniţi ca duşmani ai lui İltäriš-kağan, tatăl lui Kül-Tägin care a domnit între anii 681-691 e.n. fiind socotit a fi fondator al celui de al doilea kaganat(împărăţie) turcic de est (37, p.67; 28, p.38). In afara celor două menţiuni referitoare la otuz-tătari, în inscripţia dedicată memoriei lui Bilgä- qaγan sînt menţionaţi şi triburile toğuz tatar "nouă tătari" ca aliaţi ai Toğuz γuzilor "nouă oguzi" care s-au răsculat în anii 723-724, împotriva lui Bilgä- qaγan. In inscripţia kaganului uigur Bayan - čora sau Moyungur (747-759) apare din nou denumirea de toğuz tatar ca aliaţi ai răsculaţilor împotriva kaganului triburilor oguze (29, p.35,39).

Aşadar, tătarii sînt amintiţi în izvoare scrise, pentru prima oară nu, în legatură cu evenimentele secolului VIII, precum considerau unii, (51, p.lol; 24, p.133) ci cu evenimentele aparţinînd la mijlocul secolului VI e.n.

Legaturile politice constante ale toğuz-tătarilor cu principalele

triburi aguze ne permit să considerăm că în cursul secolului VIII acest grup de triburi tătărești era așezat în partea de nord - est a Mongoliei. In perioada anilor 74o-84o toguz-tătarii făceau parte din Kaganatul uigur. Printre cnejii uiguri și aliații lor, enumerați într-un text maniheic pehlevian din Turfan din mijlocul secolului VIII, purtînd denumirea de Mahrnamağ este amintită și o căpetenie tătărească care purta titlul turcic de apa tăğin (tătar apa tgin) (39, p.9).

In izvoarele chinezești tătarii apar pentru prima oară sub forma de dada, dadani sau tatani fiind pomeniți în legătură cu evenimentele anului 842 ca aliați al ultimului kagan uigur, zdrobit de kirghizi (4o, p.125, 126). După decăderea Kaganatului uigur (84o-842), triburile oguze în frunte cu uigurii s-au refugiat către sud, așezîndu-se în Gansu și în Turkestanul de est. Impreună cu ei emigrează și o parte a triburilor tătărești, aceștia fiind amintiți în textele chinezești de la sfîrșitul secolului IX-XI (51, p,lol). In secolul XI tătarii erau vecini ai tanguților de-a lungul graniței statului Sea. In statul tangut, tătarii s-au așezat în stepele de nord al teritoriului Gansu și în Munții Tian-șan (25, p.134).

Etnonimul tătar apare sub forma ttattara, ttattaram jsa și în documentele hotano-saxe din secolul IX-X (4, p.88; 5, p.49). Vestitul tratat de geografie anonimă Hudud al-alam min mašriq ila-l-mağrib "Granița lumii de la Est la Vest" scris în anul 982 în limba persană îi include pe tătari direct la tokuz-ğuzi (6, p.17 a; 38, p.94). Tătarii, ca un trib care vorbea un grai turcic, sînt pomeniți și în renumita operă de filologie comparată Divan lugat at-türk "Culegere de graiuri turcești" (1o73) a lui Mahmud Kașgari (3o, I, p.3o).

Incepînd cu secolul XII-XIII istoria triburilor tătărești din Mongolia și din Turkestanul de Est este strîns legată de istoria Imperiului mongol al lui Gingis-han și al urmașilor săi (22, 48).

Năvălirile mongole din secolul XIII în Asia Centrală și în sud-estul Europei cărora i-au urmat formarea Imperiului ceagataic (Asia Centrală) și a Imperiului Hoardei de Aur (18, 19, 45) în estul Europei au determinat întrebuințarea de către europeni a etnonimului tatar drept termen

suis-genéris pentru toate popoarele turcice, cu excepţia otomanilor (36,p. 178; 27, p.153-155), iar năvălirea mongolilor a căpătat, după cum se ştie, denumirea de "năvălirea tătarilor".

In perioada secolelor XIII-XVI etnonimul tătar se răspîndeşte atît de mult încît Papa Inocenti al IV-lea permite organizarea, în cadrul Universităţii din Paris, a predării limbilor arabă şi tătară (36, p.131).

In ţara noastră etnonimul tătar începe să pătrundă în Moldova, pe vremea lui Ştefan cel Mare (23, p.367), iar în Muntenia şi în Voievodatul Transilvaniei pe vremea lui Mihai Viteazul (42, p.73-74). Etnonimul tătar apare frecvent şi în operele cronicarilor români (48, p.2o-21, 37), precum şi în faimoasa operă a lui Dimitrie Cantemir "Descrierea Moldovei" (1o, p. 64).

In prezent, etnonimul tătar reuneşte o mulţime de grupuri etno-lingvistice ale căror număr atinge cifra de 5.o15.ooo de locuitori, repartizaţi în diferite zone geografice ale globului, după cum urmează:

1. R.S.S.A. Tătară: 4.o75.ooo locuitori
2. R.S.S. Uzbecă: 445.ooo locuitori
3. R.S.S. Kazakă: 192.ooo locuitori
4. R.S.S. Tadjică: 57.ooo locuitori
5. R.S.S. Kirghiză: 56.ooo locuitori
6. R.S.S. Turcmenă: 3o.ooo locuitori
7. Celelalte republici ale U.R.S.S.: 113.ooo locuitori.
8. R.S. România: 22.ooo locuitori
9. Turcia: 1o.ooo locuitori
1o. R.P. Chineză: 8.ooo locuitori
11. R.P. Bulgaria: 6.ooo locuitori
12. R.P. Polonă: 1.ooo locuitori (7, p.12).

Din punct de vedere al originii lor comune, precum şi după gradul de apropiere între idiomuri, cele douăsprezece grupuri etno-lingvistice, arătate mai sus, derivă de la două limbi de bază, şi anume: grupurile etno-lingvistice de la punctele 1, 4, 5, 6, 7, 1o, 12 de la limba tătară din Kazan sau limba vorbită în R.S.S.A. Tătară, iar graiurile etno-lingvistice de

la punctele 2, 3, 8, 9, 11 de la limba tătară crimeeană.

Aşadar, limba tătară vorbită în Dobrogea poate fi considerată şi ca un dialect istoric al limbii tătare crimeene.

Tătarii din Dobrogea

Originea tătarilor din Dobrogea i-a preocupat din cele mai vechi timpuri pe istorici şi etnografi (2, 32, p.327-329, 1; 44; 11, p.134-146; 12o). Au fost stabilite deja perioadele primelor năvăliri ale tătarilor în Dobrogea (49, 27) perioadele invaziilor de mai tîrziu (27, p.244), precum şi perioada ultimelor aşezări după Războiul crimeean (2; 32). Marea majoritate a tătarilor care locuiesc în prezent în Dobrogea sînt urmaşii ultimelor emigrări (anii 186o-1862), ei fiind originari din nordul Crimeei, nordul Caucazului şi din Bugeac (27; 32; 41, p.471-476).

Mărturii multe care atestă vechimea tătarilor în Dobrogea sînt, înainte de toate, pietrele de morminte, unele gravate cu semne sau blazoane de seminţii (32, p.321-327) din vechile cimitire tătăreşti din Dobrogea dar, cele mai concludente dovezi care atestă originea ca şi vechimea aşezării lor pe aceste meleaguri reprezintă folclorul şi, mai ales, limba lor.

Istoricul studierii limbii tătare vorbite în Dobrogea (x

Acest paragraf cuprinde şi separă net, pe de o parte, textele de limbă tătară vorbită în Dobrogea (unele publicate cu un scurt comentariu lingvistic asupra textelor), iar pe de altă parte, studiile propriu-zise cu privire la această limbă.

Din seria primelor fac parte următoarele: texte de limbă tătară, în special de folclor, publicate în paginile unor ziare şi reviste turceşti şi tătăreşti apărute între anii 19o9-194o, în Dobrogea (49, p.155-164); texte folclorice şi de termeni de etnografie tătărască din localitatea Pervelia (azi, Moşneni) înregistrate între anii 1921-1922, de dascălul Ion

(x - textele şi studiile tătăreşti crimeene pînă la a doua jumătate a secolului XIX-lea aparţin deopotrivă, şi limbii tătare vorbite în Dobrogea.

Dumitrescu - Frasin (16); legenda populară tătarască "Čora Batîr" înregistrată în anul 1934 în localitatea Azaplar (azi,Tătaru), de Saadet Is'haki (21); texte cuprinzînd cîntece populare tătărești din Dobrogea, publicate de Wlodzimierz Zajaczkowski (52, p.1o5-142), cele publicate de A.A. Nagi Geafer (17), de G. Sulițeanu (46); texte de dialectologie din localitatea Mahmudia, culese și publicate de Călin Cornelia (12) culegerea de proverbe și zicatori tătărești de M. Ulkűsal (5o) cîntecele populare tătărești de J. Blascovics (9) precum și textele cuprinse în manualele școlare publicate.

Din seria studiilor publicate cu privire la limba tătară vorbită în Dobrogea urmează să amintim, în primul rînd, de cele două articole ale cercetătorului polonez Tadeusz Kowalski (26), cu ajutorul cărora limba tătară vorbită în Dobrogea a fost inclusă într-una din operele fundamentale de turcologie (54), ea fiind atrasă în felul acesta în cercetările de turcologie comparată. Meritul lui T. Kowalski nu constă, atît în faptul că aceatsă limbă a devenit cunoscută în lumea turcologică, datorită articolelor sale, cît prin aceea că, el a fost primul cercetător care în urma studierii acestei limbi la fața locului, a demonstrat prezența a trei tipuri de "dialecte" tătărești în Dobrogea trasînd astfel liniile directoare ale cercetării ei.

După o întrerupere de aproape două decenii, cercetările asupra acestei limbi au fost reluate și continuate de turcologul român Vladimir Drimba. Cercetător pasionat, cu o temeinică pregătire filologică și lingvistică, Vl. Drimba elaborează în anul 1956 primul alfabet al limbii tătare vorbite în Dobrogea (14). Acestuia i-au urmat apoi studiile valoroase cu privire la diferite graiuri turcice din Dobrogea, dintre care un loc de seamă îl ocupă studiul monografic asupra dialectului tat din Dobrogea (15). Acest studiu poate fi considerat ca una din primele încercări de descriere comparată a diferitelor graiurir tătărești din Dobrogea.

In ultimii ani s-a ocupat cu studiul acestei limbi, autorul prezentei lucrări care a căutat să evidențieze fie particularitățile acestei limbi luate în ansamblu (33, p.143-151) fie, unele particularități legate

de un compartiment sau altul (34) sau, legate de contactul acestei limbi cu limba română (31) şi turcă (35). Lui îi aparţine, de asemenea şi studiul monografic referitor la dialectul nogaic al limbii tătare vorbite în Dobrogea (32, p.319-336)./vezi,p.222-225/

Din lista literaturii enumerate mai sus cu privire la limba tătară vorbită în Dobrogea reiese că marea majoritate a studiilor şi articolelor sînt realizate în ultimele decenii, cînd acest idiom începe să devină un obiect de cercetare.

Dialectele limbii tătare vorbite în Dobrogea

Izolarea unor grupuri de tătari de masa lor de bază din nordul Crimeei, nordul Caucazului şi Bugeac, precum şi aşezarea lor în perioade şi în zone diferite ale Dobrogei a fost însoţită, la un moment dat, de concentrarea în zonele de stepă ale Dobrogei a unor graiuri turcice de tipul kipceac, şi anume, a graiurilor tătăreşti crimeene şi nogaice.

Pe teritoriul adoptiv aceste graiuri se distingeau pînă către mijlocul secolului nostru nu numai prin unele particularităţi fonetice şi lexico-gramaticale, dar mai ales prin numirile gentilico-tribale, majoritatea lor derivînd de la locurile lor de origină. Aceste numiri erau:

1. Keríş /keríš/ (< Kerçi) - originari din peninsula Kerçi.
2. Şoñgar /šoñγar/ (< çoñgar) - originari de pe malurile rîului Çongar din zona nordică a Crimeei.
3. Tat /Tat/ (< tat "neturc, alogen") - originari din zona de litoral a Crimeei.
4. Ğemboylîk /Ğemboįlîq/ (< Emba "numele rîului care se varsă în Marea Caspică" + boylîk "de-a lungul") - originari de pe malurile Embei.
5. Ğedísan /Ğedísan/ (< ğedí ~ yedí "şapte" + san "zece mii") - "Cei şaptezeci de mii".
6. Ğetíşkul /Ğetíšqul/ (< ğetí ~ yedí "şapte" + ušqul "unghi") - "Cei şapte unghiuri"

Convieţuirea vorbitorilor acestor subdiviziuni,de mai bine de un secol,pe teritoriul adoptiv, însoţite de intensificarea înrudirilor prin căsătorii pe considerentul cultivării unei religii comune, apropierea idiomurilor vorbite,au condus, cu timpul, la dispariţia numirilor gentilico-tribale, ca şi a particularităţilor fonetice şi lexico-gramaticale, care se mai întîlnesc izolat, doar, în graiul vorbitorilor mai vîrstnici.

In prezent, aşa cum ne arată materialele dialectologice culese de noi din toate cele şaizeci şi şase de localităţi din Dobrogea, toate graiurile amintite mai sus se concentrează în jurul a două dialecte: tătar crimeean şi nogaic (vezi anexa 2)

Intrucît principalele particularităţi ale dialectului nogaic (în prezent, în dispariţie) spre deosebire de cel al dialectului tătar crimeean a constituit, deja, obiectul unui articol publicat anterior (32), în prezentul curs ne vom rezuma doar cu descrierea sistemului dialectului tătar crimeean, care, aşa cum s-a mai arătat, fiind situat în centrul masivului lingvistic tătar dobrogean reflectă trăsăturile cele mai stabile şi caracteristice ale tuturor graiurilor tătăreşti vorbite în Dobrogea.

FONETICA SI FONOLOGIA

Alfabetul

Alfabetul limbii tătare vorbite în Dobrogea se compune dintr-un număr de treizeci şi trei de litere. El este bazat pe grafia latină şi foloseşte majoritatea literelor alfabetului limbii române contemporane cu adăugarea la acesta a unor semne diacritice pentru desemnarea literelor specifice.

Ordinea literelor în acest alfabet şi corespondenţele lor în transcrierea fonetică şi fonologică (T.F.F.) folosită pentru limbile turcice o redăm în următoarea schemă:

Alfabetul limbii tatare vorbite în Dobrogea

Litere mari	Litere mici	Corespondentul T.F.F.	Litere mari	Litere mici	Corespondentul T.F.F.
A	a	[a]	N	n	[n]
A	á	[å]	Ñ	ñ	[ñ]
B	b	[b]	O	o	[o]
Ç	ç	[č]	O	ó	[ö]
D	d	[d]	P	p	[p]
E	e	[e]	R	r	[r]
F	f	[f]	S	s	[s]
G	g	[ǵ],[g],[ɣ]	Ş	ş	[š]
Ğ	ğ	[ğ]	T	t	[t]
H	h	[x],[h]	Ţ	ţ	[c]
I	i	[i]	U	u	[u]
Í	í	[ĭ]	Ú	ú	[ů]
I	î	[î]	V	v	[v]
J	j	[ž]	W	w	[w],[u̯]
K	k	[ḱ],[k],[q]	Y	y	[y],[i̯]
L	l	[l],[ḷ]	Z	z	[z]
M	m	[m]			

După cum reiese şi din rubrica T.F.F. unele litere ale alfabetului au cîte două sau patru realizări fonetice, după cum urmează:

Litera k desemnează: 1) oclusiva postvelară /q/, cînd este însoţită de vocale din seria posterioară: a, o, u, î; exemplu: ak /aq/ "alb", kokî /qoqu/ "miros", kaşkîr /qašqîr/ "lup", kulak /quḷaq/ "ureche"; 2) oclusiva velară /k/, cînd este însoţită de vocale din seria medio-anterioare ó,ú,í ; de exemplu: kókúrt /kökůrt/ "sulf", "pucioasă", kíşí /kĭšĭ/ "om"; 3) oclusiva velară /ḳ/ cînd este folosită în cuvintele româneşti: de exemplu: krawat /ḳrawat/ "cravată", kanal /ḳanal/ "canal"; 4) oclusiva palatală /ḱ/, cînd este urmată de vocale din seria anterioară: á,e,i; de exemplu: kár /ḱår/ "cîştig", kes /ḱes/ "tîrziu", kit /ḱit/ "chit".

Litera g desemnează: 1) fricativa postvelară /ɣ/, cînd este însoţită de vocala posterioară; de exemplu: agaş /aɣaš/ "lemn", sagîr /saɣîr/ "surd", ogur /oɣu̯r/ "noroc"; 2) oclusiva velară /g/, cînd este însoţită

de vocale medio-anterioare; de exemplu: óğúz /òğụz/ "bou", tígís /tïgïš/ "cusătură"; 3) oclusiva velară /ġ/, cînd este folosită în împrumuturi românești; de exemplu: gara /ġara/ "gară", guma /ġuma/ "gumă", ġarderoba /ġarderoba/ "garderobă"; 4) oclusiva palatală /ǵ/, cînd este însoțită de vocale din seria anterioară; de exemplu: súngár /sùngár/ "burete", egew /eğeụ/ "pilă", gira /ǵira/ "ghiră, greutate".

Litera h desemnează: 1) fricativa postvelară /x/, cînd este însoțită de vocale din seria posterioară; de exemplu: ah /ax/ "ah ", hora /xora/ "horă": 2) fricativa laringală /h/ în cuvintele de origine arabă și persană; de exemplu: her /her/ "tot, toți", hemen/hemen/ "de îndată", herkez /herḱez/ "fiecare".

Litera l desemnează 1) laterala velară /ḷ/, cînd este însoțită de vocale din seria posterioară; de exemplu: lamba /ḷamba/ "lampă", kol /qoḷ/ "mînă", kîlîș /kîḷîš/ "sabie": 2) laterala alveolară /l/ , cînd este însoțită de vocale anterioare și medio-anterioare; de exemplu: tíl /tïl/ "limbă", kúl /kủl/ "cenușă", ǵel /ǵel/ "vînt".

Litera w se realizează ca /w/ , cînd este folosită la început de silabă (de exemplu: wak /waq/ "mărunt", wakît /waqît/ "timp") și ca /ụ/, cînd apare la sfîrșitul silabei (de exemplu: taw /taụ/ "pădure", kaw /qaụ/ "iască".

Litera y se realizează: la început de silabă ca /y/ ; de exemplu: yaz /yaz/ "vară", yaman /yaman/ "rău", yahșî /yahšî/ "bun, bine, frumos" iar la sfîrșit de silabă sub forma /i̯/ (de exemplu: ay /ai̯/ "lună", tay /tai̯/ "mînz", akay /aqai̯/ "bărbat" și "nene".

Literele v /v/, f /f/, ț /c/, ç /č/, h /h/, precum și variantele dure ale velarelor k /ḳ/ și g /ġ/ nu sînt folosite în cuvintele tradiționale. Ele apar numai în cuvintele împrumutate.

Vocale

Sistemul vocalic al limbii tatare vorbite în Dobrogea se compune dintr-un numar de zece unităţi vocalice. Acestea sînt: a, a, e, i, i, ı, o, o, u, u / a, a, e, i, i, î, o, o, u, u/.

La nivelul fonetic (din punctul de vedere acustico - articulatoriu) cele zece unitaţi vocalice ale limbii tatare pot fi redate prin urmatoarea schema:

Clasificarea acustico-articulatorie a vocalelor

Serie / Grad de deschidere	Anterioare		Medio-anterioare		Posterioare	
	Nelabiale	Labiale	Nelabiale	Labiale	Nelabiale	Labiale
Deschise	á/a/				a/a/	
Medii	e/e/			ó/o/		o/o/
Inchise	i/i/		i/i/	ú/u/	î/i/	u/u/

In afara de cele zece unitaţi vocalice întîlnite exclusiv în cuvintele tradiţionale[1], în cuvintele româneşti intrate în ultimile decenii pot fi întîlnite destul de frecvent şi vocale româneşti ca: a, o, î, etc, care se deosebesc atît prin durata, cît şi prin timbrul lor de vocalele tradiţionale redate în alfabet prin aceleaşi semne. Compara de exemplu: rom. organ unde vocalele o şi a se caracterizează printr-un timbru mai puţin velar decît vocalele o şi a din cuvîntul tătaresc organ "care a secerat", care se caracterizează printr-o articulaţie alungită şi un timbru puternic velarizat.

Descrierea vocalelor

a/a/ vocala deschisă, nelabiala, posterioara. Dupa locul de articulare se opune vocalei anterioare e/e/ De exemplu: at/at/ "cal"-et/et/ "carne", bal/bal/ "miere" - bel /bel/ "mijloc", tarak/taraq/

"pieptene" - terek /terek/ "pom, copac", atlarda /atḷarda/ "pe cai" - etlerde /etlerde/ "în cărnuri". După forma de deschidere a buzelor a se opune vocalei labiale o /o/; de exemplu: at /at/ "cal" - ot /ot/ "foc", baş /baš/ "cap" - boş /boš/ "gol". In cuvintele tradiţionale a ocupă întotdeauna un loc postpozitiv faţă de o; de exemplu: otlarda /otḷarda/ "în focuri", koylar /qoiḷar/ "oile". După gradul de deschidere lui a i se opune vocala închisă î /ĭ/; de exemplu: az /az/ "puţin" - îz /ĭz/ "urmă", kaz /qaz/ "gîscă" - kîz /qĭz/ "fată". Vocala a poate ocupa, în cuvinte, un loc atît prepozitiv cît şi postpozitiv faţă de î; de exemplu: îzan /ĭzan/ "arătură", adîm /adĭm/ "pas", tarî /tarĭ/ "mei".

Vocala a apare în toate poziţiile cuvîntului: în poziţia iniţială; de exemplu: ay /ai̯/ "lună", în poziţia centrală; de exemplu: orak /oraq/ "seceră" şi în poziţia finală de cuvînt; de exemplu: ana /ana/ "mamă", araba /araba/ "căruţă". In silaba a doua a cuvintelor formate din trei sau mai multe silabe vocala a se realizează sub forma /ạ/; de exemplu: araba /arạba/ "căruţă", balaban /balạban/ "mare", etc.

á /å/ - vocală nelabială, cea mai deschisă din seria anterioară. Vocala á corespunde cu a englezesc din cuvîntul bad şi apare frecvent în cuvintele împrumutate din limbile arabă şi persană; de exemplu: náne /nåne/ "izmă", táne /tåne/ "bucată", etc., dar şi în unele cuvinte tradiţionale ca: sáş /šåš/ "păr", árúwşe /årúu̯še/ "frumoasă", ákel /åk̇el/ "a aduce", áket /åk̇et/ "a duce", áşşî /åššĭ/ "iute", etc. După locul de articulare á se opune vocalei posterioare a; de exemplu: ál /ål/(< ar. hal) "stare" - al /aḷ/ "roşu", sáş /šåš/ "păr" - saş-/šaš/ "a împrăştia", sár /sår/ "naz, alintare" - sar-/sar/ "a înfăşura". După forma de deschidere a buzelor á se opune vocalei ó /ȯ/; de exemplu: ál /ål/ "stare" - ól-/ȯl/ "a muri", kár /k̇år/ "cîştig, folos" - kór /k̇ȯr/ "chior". După gradul de deschidere á se opune vocalei închise ı /ĭ/; de exemplu: ál /ål/ "stare" - íl-/ĭl/ "a   , sáş /šåš/ "păr" - şiş /šĭš/ "şiş".

Vocala á nu apare niciodată în poziţia finală de cuvînt.

e /e/ - vocală medie, nelabială, anterioară. După locul de

articulare se opune, ca şi á, vocalei posterioare a (vezi exemplele la deschiderea vocalei a). După forma de deschidere a buzelor lui e i se opune vocala labială medio-anterioară ó /ô/; de exemplu: et /et/ "carne"- ót /òt/ "fiere", tel /tel/ "sîrmă" - tól /tôl/ "vrej", sen /sen/ "tu" - són-/sôn/ "a se stinge. După gradul de deschidere e se opune atît vocalei i /i/, cît şi vocalei medio-anterioare í /í/; de exemplu: et /et/ "carne"- it /it/ "cîine", eş /eš/ "pereche" - íş /íš/ "muncă", tez /tez/ "repede" - tíz /tĭz/ "genunche".

Vocala e apare în toate poziţiile cuvîntului; la iniţiala absolută a cuvintelor se realizează ca /e/; de exemplu: eş /eš/"pereche", el /el/ "lume", et /et/"carne". După consoane, în interiorul cuvintelor se realizează sub forma /ẹ/; de exemplu: ber /bẹr/ "a da", ter /tẹr/ "transpiraţie", ğer /ğẹr/ "loc, pămînt", gez /ǵẹz/ "a se plimba", keş /ḱẹš/ "tîrziu". In poziţia accentuată (de obicei, ultima silabă deschisă) vocala e se realizează sub forma /ę/; de exemplu: iyne /ii̯nę/"ac", órme /ôrmę/ "pulovăr", şeşme /šešmę/ "cişmea", pengíre /penğirę/ "fereastră". In sufixe, înaintea semivocalei asilabice y /i̯/ vocala e se realizează ca i, datorită forţei asimilatoare (regresive) a lui y /i̯/ asupra lui e ; de exemplu: terliy /terlii̯/(< terley /terlei̯/) "(el) transpiră", íşliy /íšlii̯/ (< íşley /íšlei̯/ "(el) munceşte", bízdíy /bĭzdii̯/ (< bizdey /bĭzdei̯/ "ca noi", etc.

i /i/ - vocală nelabială, cea mai închisă din seria anterioară. După locul de articulare se opune vocalei posterioare î /ı/; de exemplu: pis /pis/ "murdar, spurcat" - pîs-/pĭs/ "a se ascunde, a se aciua", piş /piš/ "golan" - pîş-/pĭš/ "a castra; a tăia cu un fierăstrău". După forma de deschidere a buzelor lui i,i se opune vocala labială ú /ü/; de exemplu: iz /iz/ "iz, miros" - úz /üz/ "a rupe", siy-/sii̯/ "a urina" - súy-/süi̯/ "a iubi". După gradul de deschidere i se opune vocalei medii e (vezi exemplele la descrierea vocalei e). In cuvintele tradiţionale vocala i nu apare decît la iniţiala absolută şi în interiorul cuvintelor. Apariţia ei în poziţia finală de cuvînt este exclusă. Vocala i de dinaintea semivocalei /i/ în sufixe, este un alofon a lui e (vezi descrierea vocalei e). Din punct de vedere cantitativ vocala i este un sunet instabil. In funcţie

de sunetele înconjurătoare, caracteristica ei oscilează de la pronunţarea cu o durată normală (în interiorul cuvintelor, după şi între două consoane); de exemplu: bit /bit/ "păduche", bin /bin/ "o mie"; pînă la articularea ei ca o vocală lungă i /ī/ (la iniţiala absolută a cuvintelor); de exemplu: it /īt/ "cîine", inğe /īnğe/ "subţire", inan-/īnan/ "a crede", ilan /īlan/ "anunţ". In limba tătară vocala i , ca şi vocala á este un sunet puţin uzitat în cuvintele tradiţionale. El se întîlneşte, cu precădere, la iniţiala cuvintelor împrumutate din limbile română şi arabă. De exemplu: inğiner /inğiner/ "inginer", inğekse /inğekse/ "injecţie", import /import/ "import", inat /inat/ "încăpăţînat", ilmiy /ilmii̯/ "ştiinţific", etc.

í /ĭ/ - vocală nelabială, cea mai închisă din seria medio-anterioară. După locul de articulare i se opune vocalei posterioare ı /ı/; de exemplu: tíş /tĭš/ "dinte" - tış /tıš/ kíşí /kĭšĭ/ "om" - kışı /qıšı/ "rapiţă verde". După forma de deschidere a buzelor i se opune lui ú /ŭ/; de exemplu: íş /ĭš/ "muncă, treabă" - úş /ŭš/ "trei", tíz /tĭz/ "genunchi" - túz /tŭz/ "neted". După gradul de deschidere lui i i se opune á /ä/ (vezi exemplele la descrierea lui á) şi e (vezi exemplele de la descrierea lui e).

Vocala í apare, absolut, în toate poziţiile cuvîntului: la iniţială de cuvînt; de exemplu: íl-/ĭl-/ "a agăţa", írí /ĭrĭ/ "mare"; în interiorul cuvîntului, îndeosebi între două consoane surde sau între o consoană surdă şi o sonantă, unde este supusă fenomenului de reducţie; de exemplu: tíş /t(ĭ)š/ "dinte", kíşí /k(ĭ)šĭ/ "om", kíreş/k(ĭ)reš/ "var", tílenşí /t(ĭ)lenšĭ/ "cerşetor"; la finala cuvintelor; de exemplu: terí /terĭ/ "piele", kelí /kelĭ/ "piuă", tírí /t(ĭ)rĭ/ "viu".

ı /ı/ - vocală nelabială, închisă din seria posterioară. După locul de articulare ı se opune lui í /ĭ/ (vezi exemplele la deschiderea vocalei í) şi lui i (vezi exemplele la descrierea lui i). După forma de deschidere a buzelor, ı se opune lui u /u/; de exemplu: ır-/ır/ "a rade", ur-/ur/ "a lovi"; "a împuşca", kış /qıš/ "iarnă" - kuş /quš/ "pasăre". După

gradul de deschidere î se opune lui a /a/ (vezi exemplele la descrierea vocalei a).

Vocala î apare în toate pozițiile cuvîntului. Calitatea și cantitatea ei depinde de poziția ei în cuvînt și de natura consoanelor care o însoțesc. Astfel, la inițiala absolută a cuvîntului ea are o lungime normală; de exemplu: îzan /îzan/ "brazdă", îrak /îrγak/ "cîrlig, cangă". In interiorul cuvintelor: după consoanele ç /č/, ğ /ğ/, ş /š/ și y /y/ apare sub forma /ị/; de exemplu: ğîllî /ğịḷḷị/ "cald", şîk- /šịq/ "a ieși", yîldîz /yịḷdịz/ "stea", iar după celelalte consoane, datorită articulării ei cu o durată scurtă sau chiar ultrascurtă manifestă o instabilitate (mobilitate) fiind supusă diferitelor grade de reducție; de exemplu: tîraş /t(ĭ)raš/ "ras, bărbierit", kîraw /q(ĭ)raų/ "brumă", kîzartma /q(ĭ)-zartma/ "friptură". In poziția finală de cuvînt, sub accent, vocala î se realizează sub forma /ị/; de exemplu: sarî /sarị/ "galben", tarî /tarị/ "mei".

o /o/ - vocală medie, labială din seria posterioară. După locul de articulare se opune vocalei ó /ȯ/; de exemplu: ot /ot/ "foc" - ót /ȯt/ "fiere", kor /qor/ "jăratec; nevoiaș" - kór- /kȯr/ "a vedea", tol- /tol/ "a se umple" - tól /tȯl/ "pui (de vrej)". După gradul de deschidere o se opune lui u /u/; de exemplu: or- /or/ "a secera" - ur- /ur/ "a lovi, a împușca", toz /toz/ "praf, tos" - tuz /tuz/ "sare". Intrebuințarea vocalei o este limitată numai cu prima silabă; la inițiala absolută a cuvintelor ea este precedată de apendicele asilabic /w/, dîndu-i vocalei o un caracter diftongoidal; de exemplu: ot /(w)ot/ "foc", orak /(w)oraq/ "seceră", ok /(w)oq/ "săgeată".

ó /ȯ/ - vocală medie, nelabială din seria medio-anterioară. După locul de articulare ó se opune lui o /o/ (vezi exemplele la descrierea vocalei o). După gradul de deschidere ó se opune vocalei închise ú /ů/; de exemplu: ór- /ȯr/ "a împleti" - úr- /ůr/ "a lătra", kól /kȯl/ "lac" - kúl /kůl/ "cenușă".

Vocala ó, ca și varianta sa dură o, apare numai în prima silabă a cuvintelor. La inițiala absolută a cuvintelor este precedat de apendi-

cele asilabic /w/, dîndu-i vocalei ó un caracter diftongoidal; de exemplu: ót /(w)ŏt/ "fiere", óşek /(w)ŏšek/ "bîrfă", ókşe /(w)ŏkše/ "călcîi", ólen /(w)ŏlen/ "iarbă".

u /u/ - vocală închisă, labială din seria posterioară. După locul de articulare u se opune vocalei ú /û/; de exemplu: uş /uš/ "vîrf" - úş /ûš/ "trei", tuz /tuz/ "sare" - túz /tûz/ neted". După gradul de deschidere lui u i se opune o (vezi exemplele la descrierea lui o) şi a ; de exemplu: ul /uḷ/ "băiat" - al /aḷ/ "roşu", tuz /tuz/ "sare" - taz /taz/ "chel", kuru /quru/ "uscat" - kara /qara/ "negru". Intrebuinţarea vocalei u este limitată cu silabele întîi (rădacina monosilabică), a doua (rădăcina, tema bisilabică) şi în cazuri rare şi în următoarele silabe (numai la sufixul numelui verbal terminat în uw /uu̯/; de exemplu: şokînuw /šoqïnuu̯/ "a se închina", aylandîruw /ai̯landïruu̯/ "a suci, a învîrti, a întoarce".

Calitatea şi cantitatea vocalei u depinde, ca şi la celelalte vocale închise sau mobile /ï,î,u/, de poziţia ei în cuvînt şi de natura consoanelor care o însoţesc. Astfel în prima silabă cu excepţia cuvintelor care încep cu bilabialele p, b şi mai rar m vocala u îşi păstrează calitatea şi durata sa normala. După consoanele p, b, m vocala u alternează cu î/ï/; de exemplu: buzaw/buzau̯/~ //bîzau /bïzau̯/ "viţel", buz /buz/~ // bîz /bïz/ "gheaţă", purşa /pürša/~ //pîrşa /pïrša/ "bidinea, perie", Murat /Murat/~ //Mîrat /Mïrat/ "nume de persoană", Mamut/M amut/~ //Mamît /Mamït/ "nume de persoană". Incepînd cu silaba a doua (cu excepţia sufixului numelui verbal amintit mai sus) vocala u prezintă o mare instabilitate. Instabilitatea sa în silabele neiniţiale se manifestă prin tendinţa ei spre delabializare; de exemplu: tuzîmîz /tuzu̥mu̥z/ "sarea noastră" kuyusî /quyu̥su̯/ "fîntîna sa", kurumîmîz /quru̥mu̥ïz/ "funinginea noastră". In poziţie neaccentuată la cuvintele polisilabice, între consoanele /y, r, w, şi k, l, n, z/ vocala u este supusă reducţiei totale; de exemplu: burun /burun/ "nas", dar burunîmîz /bur(u̥)nu̥mu̥z/ "nasul nostru", moyun /moyu̥n/ "gît", dar moyunîmîz /moi̯(u̥)nu̥mu̥z/ "gîtul nostru", awuz /awu̥z/ "gură", dar awuzîmîz /au̯(u̥)zu̥mu̥z/ "gura noastră".

ú /û/ - vocală închisă, labială din seria medio-anterioară. După locul de articulare ú se opune lui u (vezi exemplele la descrierea lui u). După gradul de deschidere lui ú i se opune vocala medie ó /ô/ (vezi exemplele la descrierea lui ó). Calitatea şi cantitatea, precum şi distribuţia vocalei ú sînt identice cu cele ale lui u . Distincţia dintre ele constă în aceea că ú manifestă o tendinţă de delabializare chiar şi în silaba iniţială; forma labială cît şi cea delabială a cuvintelor variază nu numai de la grai la grai, ci şi de la individ la individ. Astfel, în graiul tătăresc din sud-estul Dobrogei ú este substituit frecvent, în silabe iniţiale, prin í; de exemplu: íy /íi̯/< úy /úi̯/ "acasă", íş /íš/< úş /úš/ "trei", íyle /íi̯le/< úyle /úi̯le/ "prînz", etc. In celelalte zone ale Dobrogei formele cu ú şi í , îndeosebi, înaintea semivocalei y /i̯/ se întrebuinţează paralel. In poziţie neaccentuată ú are o articulaţie ultrascurtă şi uşor delabializată; de exemplu: kúle /kŭle/"(el) rîde", túşe /tŭše/ "(el) rîde". Vocala ú ca şi u nu apare decît în silabele întîi (rădăcini), a doua (teme), iar în celelalte silabe numai la sufixul numelui verbal /úu̯/; de exemplu: kórínúw /kôrînúu̯/ "a se vedea", búrínúw /bûrînúu̯/ "a se înfofoli, a se înfăşura".

La nivelul fonologic cele zece unităţi vocalice descrise fonetic mai sus au statut de foneme. Valoarea fonologică a lor reiese din următoarele exemple comutabile între ele:

kar /qar/ "zăpadă"

kár /ḱàr/ "cîştig, folos"

ker /ḱer/ "a întinde"

kira /ḱira/ "chirie"

kír- /ḱîr/ "a intra, a pătrunde"

kîr /qîr/ "stepă, cîmp"

kor /qor/ "jăratec"

kór /ḱôr/ "a vedea"

kur- /qur/ "a face; a întoarce (despre ceas); a instaura"

kúr /ḱûr/ "abundent, dens, din plin".

Nu există nici o îndoială asupra faptului că unităţile vocalice :

/<u>a</u>, <u>á</u>, <u>e</u>, <u>i</u>, <u>í</u>, <u>ī</u>, <u>o</u>, <u>ó</u>, <u>u</u>, <u>ú</u>/ din exemplele de mai sus au valori fonematice, deoarece prin comutarea lor se formează cuvinte cu sensuri diferite; cît privește vocala /i/ , trebuie subliniat faptul că, în limba tătară, nu există vreun cuvînt care să fie alcătuit din complexul sonor <u>kir</u> /ḱir/, dar există în această limbă cuvinte avînd complexe sonore, cum sînt de pildă: <u>bit</u> /bit/păduche", <u>bat</u> /bat/ "a se scufunda", <u>bet</u> /bet/"obraz, față", prin comutarea cărora putem stabili identitatea fonemului i /i/. Pentru a dovedi valoarea fonologică a vocalei <u>i</u> /i/ va fi suficientă compararea, chiar a exemplului de mai sus <u>kira</u> /ḱira/ cu cuvintele <u>kara</u> /qara/ "negru" și <u>kora</u> /qora/ "grădină".

Din cele prezentate pînă aici, reiese că în limba tătară celor zece unități vocalice le corespund următoarele zece foneme:

vocalei	a /a/	îi	corespunde	fonemul	/a/
"	á/ å/	"	"	"	/å/
"	e /e/	"	"	"	/e/
"	i /i/	"	"	"	/i/
"	í /í/	"	"	"	/í/
"	î /i/	"	"	"	/ī/
"	o /o/	"	"	"	/o/
"	ó /ó/	"	"	"	/ó/
"	u /u/	"	"	"	/u/
"	ú /ù/	"	"	"	/ù/

In continuare cele zece foneme vocalice se vor da numai prin trăsăturile lor pertinente, adică prin acele trăsături care le definesc ca unități de sine stătătoare în sistem. Astfel spus, va fi stabilit setul minimal al unor astfel de trăsături, care să-i permită interlocutorului, pentru ca el să poată recunoaște și distinge toare morfemele și cuvintele (în afara celor omonimice) fără ajutorul contextului.

Avînd în vedere acest procedeu de descriere a sistemului, din cele 24 trăsături intrinsece, grupate în 12 opoziții stabilite de R. Jakobson (55) pentru diversele limbi în descrierea sistemului vocalic

al limbii tătare ne vom folosi doar de următoarele şase trăsături distinctive grupate în trei opoziţii binare: posterior /grav/ - anterior /acut/, deschis /compact/ - închis /difuz/, labial /bemolat/ - nelabial /diezat/.

In funcţie de aceste trei opoziţii binare putem construi următoarea schemă ce caracterizează cele zece unităţi vocalice ale limbii tătare.

Clasificarea fonologică a vocalelor limbii tătare

	Posterioare (Grave)		Anterioare (Acute)	
	Labiale (Bemolate)	Nelabiale (Diezate)	Labiale (Bemolate)	Nelabiale (Diezate)
Deschise(Compacte)	o/o/	a /a/	ó /ȯ/	á/ȧ/, e/e/
Inchise (Difuze)	u/u/	ı /ı/	ú /u̇/	í/ı̇/, i/i/

După cum se vede şi din schema de mai sus pentru descrierea fonologică a vocalelor au fost lăsate la o parte unele însuşiri fonetice care nu sînt pertinente. Astfel á, e, i (anterioare) şi í, ó, ú (medio-anterioare) au fost prezentate într-un ordin unic, al anterioarelor; caracterul anterior este legat de caracterul muiat, iar cel medial de caracterul palatal.

Tot aşa şi după gradul de deschidere ; a /a/, á /ȧ/ (deschise) şi o /o/, ó /ȯ/, e /e/ (medii) au fost prezentate într-un ordin unic al deschiselor; caracterul deschis este legat de caracterul compact, iar cel mediu de caracterul non-compact.

In limba tătară fonemele vocalice o /o/, ó /ȯ/, e /e/ (medii) şi i /i/ (închise) sînt sunete diftongale, ele realizîndu-se la iniţiala absolută a cuvintelor sub forma /(w) o/, /(w)ȯ/, /(ĭ)e/, /(ĭ)i/.

Distribuţia fonemelor vocalice

In limba tătară, ca şi în celelalte limbi turcice, distribuţia fonemelor, adică legităţile obiective de funcţionare a acestora se află într-o strînsă legătură cu structura cuvîntului.

In limba tătară cuvîntul are o structură terna .., el se compune

din trei nivele: 1. nivelul R = rădăcina; 2. nivelul ST = sufix tematic și 3. nivelul SF = sufix flexionar, cele trei nivele alipindu-se între ele în ordinea enunțată: R + ST + SF.

Avînd în vedere faptul că fiecare din cele trei nivele se caracterizează printr-o structură monosilabică și ținînd seama de distribuția inegală a celor zece foneme vocalice în cadrul fiecărui nivel, în continuare, vom prezenta fonemele vocalice ale nivelului R separat de cele ale nivelului ST și separat de acestea fonemele vocalice aparținînd nivelului SF.

1. Fonemele vocalice la nivelul R (morfem radical).

La nivelul R fonemele vocalice se caracterizează prin aceea că prezintă o mare stabilitate și independență. Caracterul stabil al fonemelor vocalice se leagă de faptul că R exprimă sensul material al cuvîntului și de secole, el îndeplinește funcția de purtător al unui sens concret (lexical). Cît privește caracterul independent al fonemelor vocalice, acesta se află într-o corelație strînsă cu caracterul independent al formei interne a lui R, aceasta din urmă putînd fi utilizat întotdeauna și peste tot în calitate de cuvînt independent.

Acești factori de ordin funcțional și semantic reprezintă cauzele și condițiile pentru care la nivelul R vocalismul nu se supune neutralizării, cele zece foneme descrise mai sus manifestîndu-și pe deplin trăsăturile lor diferențiale. Setul acestor trăsături la nivelul R este echivalent cu cele trei trăsături diferențiale binare, descrise mai sus, și anume:

1. Deschis (compact) - închis (difuz) :

a /a/ - ĭ /ĭ/ : az /az/ "puțin" - ĭz /ĭz/ "urmă", kaz /qaz/ "gîscă" - kĭz /qĭz/ "fată".

á /á/ - ı́ /ı́/ : ál /ál/ "stare" - ı́l-/ı́l/ "a agăța", kár /kár/ "cîștig" - kı́r /kı́r/ "murdărie".

e /e/ - i /i/ : et /et/ "carne" - it /it/ "cîine", bet /bet/ "față" - bit /bit/ "păduche".

o /o/ - u /u/ : on /on/ "zece" - un /un/ "făină", toy /toį/ "nuntă" - tuy-/tuį/ "a simți".

ó /ȯ/ - ú /u/ : ör-/ȯr/ "a împleti" - úr-/ůr/ "a lătra", kóz /kȯz/ "ochi" - kúz /kůz/ "toamnă".

2. Posterior (grav) - anterior (acut)

a /a/ - á /ȧ/: al /al/ "roșu" - ál /ȧl/ "stare", sar-/sar/ "a înfășura" - sár /sȧr/ "prefăcătorie".

a /a/ - e /e/ ; at /at/ "cal" - et /et/ "carne", tar /tar/ "îngust" - ter /ter/ "transpirație

í/ï/-í/ĭ/ : tís/tïš/"exterior,extern" - tís/tĭš/"dintre;vis",kír /qïr/ "cîmp, stepă" - kír /kĭr/ "murdărie".

î /ï/ - i /i/ : îz /ïz/ "urmă" - iz /iz/ "miros, iz", pîs-/pïs/ "a se aciua - pis /pis/ "murdar".

o /o/ - ó /ȯ/ : ot /ot/ "foc" - ót /ȯt/ "fiere", soz-/soz/ "a întinde" - sóz /sȯz/ "cuvînt".

u /u/ - ú /ů/ : us /uș/ "vîrf" - ús /ůš/ "trei" , tuz /tuz/ "sare" - túz /tůz neted".

3. labial (bemolat) - nelabial (diezat) :

o /o/ - a /a/ : ot /ot/ "foc" - at /at/ "cal", bol /boḷ/ "abundent" - bal /baḷ/ "miere".

ó /ȯ/ - á/ȧ/ : ól-/ȯl/ "a muri" - ál /ȧl/ "stare", kór /kȯr/ "chior" - kár /kȧr/ "folos".

ó /ȯ/ - e /e/ : ót /ȯt/ "fiere" - et /et/ "carne", ból-/bȯl/ "a împărți" - bel /bel/ "mijloc".

ú/ ů/ - i /i/ : úy /ůį/ "casă" - iy-/iį/ "a se prelinge", túy-/tůį/ "a pisa" - tiy-/tiį/ "a se atinge".

ú /ů/ - í /ĭ/: ús /ůš/ "trei" - ís /ĭš/ "muncă", túz /tůz/ "neted" - tíz /tĭz/ "genunche".

u /u/ - î /ï/ : ur-/ur/ "a lovi" - îr-/ïr/ "a rade", kîs /qïš/ "iarnă" - kus /quš/ "pasăre".

După cum reiese și din exemplele aduse mai sus, cu excepția

fonemului vocalic o /o/ care poate sa apara şi în poziţia finală a morfemului radical (de exemplu: bo /bo/ "acesta", so /so/ "acela" şi chiar în mod independent (de exemplu: o /o/ "el"; "celalalt") toate celelalte foneme nu sînt ocurente decît în poziţia iniţială şi interna a morfemului radical monosilabic. Ocurenţa fonemului o /o/ absolut în toate poziţiile morfemului radical se explica, probabil, prin neutralizarea lui la nivelele ST şi SF unde, utilizarea lui o /o/ este imposibila.

Fonemele vocalice la nivelul ST (sufix tematic)

La nivelul ST fonemele vocalice se caracterizeaza printr-o oarecare instabilitate datorita dependenţei lor faţă de vocalismul nivelului R. Caracterul dependent al fonemelor vocalice la nivelul ST se afla într-o strînsa legatura cu caracterul dependent al formei interne. Aceasta formă a disparut cu dispariţia sensului sau concret (lexical) şi cu timpul a capatat prin generalizare însuşiri abstracte de unealta gramaticala. De aceea spre deosebire de nivelul R care are numai însuşiri concrete (lexicale) nivelul ST poseda însuşiri atît concrete (lexicale) cît şi abstracte(gramaticale). Toate acestea ne dau dreptul de a distinge nivelul ST într-un nivel aparte şi de a nu-l include în cadrul silabelor neiniţiale, aşa cum procedează numeroşi cercetatori ai limbilor turcice (59, 66). Caracterul instabil al fonemelor vocalice la nivel ST se leaga de faptul ca la acest nivel se produce o suprapunere în vocalism, ceea ce îşi gaseşte manifestarea în neutralizarea opoziţiei posterior (grav)-anterior (acut), în prezenţa armoniei vocalice, dupa care într-un cuvînt tradiţional se constata fie fluxul a, î, o, u, /a, î, o, u/ fie fluxul a, e, i, i, o, u /a, e, i, i, o, u/ (vezi armonia palatala), fie fluxul o, u /o,u/ sau o, u /o, u/ (vezi armonia labiala).

Aşadar, la nivelul ST se realizeaza nu trei, ci doar doua trasaturi diferenţiale şi anume:

1. deschis (compact) - închis (difuz)

a /a/ - î /ĭ/ : kîna /qïna/ "hine" - kînî /qïnị/ "pîlnie"

kazak /qazaq/ "netătar, alogen" şi"cazac" - kazîk

/qazïk/ "stîlp".

e /e/ - í /ĭ/ : tíre /tire/ "a sprijini" - tírí /tĭrĭ/ "viu", etek

/etek/ "poală" - etík /etĭk/ "cizmă".

Opoziţiile á /á/ - í/ĭ/; e /e/ - i /i/; o /o/ - u /u/; ó /ȯ/ -

ú /u̇/ se neutralizează.

2. labial /bemolat/ - nelabial /diezat/:

u /u/ - o /o/ : koruw/qoruụ/"a apăra" - kora /qora/ "grădină", oruw

/oruụ/ "a secera" - oraw /oraụ/ "a înfăşura".

ú /u/ - e /e/ : ólşú /ólšụ̇/ "măsură" - ólşe-/olše/ "a măsura", súzúk

/súzụ̇k/ "stors" - súzek /súzek/ "strecurătoare".

Opoziţiile u /u/ - î /ĭ/; ú/ú/ - á /á/; ú /u̇/ - i /i/; ú /u̇/ -

í /ĭ/ se neutralizează.

Fonemele vocalice la nivelul SF (sufix flexionar)

La nivelul SF fonemele vocalice se caracterizează printr-o dependenţă totală,atît faţă de vocalismul nivelului R, cît şi de cel al nivelului ST. La nivelul SF s-a produs o înlăturare totală a formei interne, din care cauză el posedă doar însuşiri abstracte (gramaticale). De aceea, vocalismul nivelului SF posedă doar o singură trăsătură diferenţială şi anume:

1. deschis (compact) - închis (difuz)

a /a/ - î /ĭ/: atta /atta/ "pe cal" - attî /attĭ/ "a aruncat", kazanda

/kazanda/ "în cazan" - kazandî /qazandĭ/ "(el) a cîştigat".

e /e/ - í /ĭ/ : ette /ette/ "în carne" - etti/ettĭ/ "(el) a făcut", úyde

/u̇ịde/ "în casă" - uydí /uịdĭ/ "(el) a îngrămădit".

Celelalte trăsături (posterior - anterior, labial - nelabial) se neutralizează.

Distribuţia fonemelor vocalice pe nivele o putem reda şi prin următoarea schemă:

Schema de dustribuţie a fonemelor vocalice pe nivele

Vocale / Nivele	a	á	e	i	ĭ	ì	o	ó	u	ú
R	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ST	+	-	+	-	+	+	-	-	+	+
SF	+	-	+	-	+	+	-	-	-	-

Vocale lungi

In limba tătară pe lîngă cele zece foneme vocalice există şi două vocale lungi secundare: a /ā/ şi e /ē/. Aceste vocale sînt limitate pozi-ţional şi apar numai la nivelul SF (uneori, la limita dintre nivelul ST şi SF). Ele au apărut în urma căderii consoanei oclusive g /g,γ/ şi a nazalei dentale n /n/. Acest proces de formare a vocalelor lungi se constată, în unele cazuri, şi în limba tătară contemporană. Astfel, un cuvînt şi a-celaşi avînd în poziţia intervocalică una dintre consoanele amintite, circulă în cîteva variante fonetice, care pot să ilustreze procesul de dispariţie a consoanelor g şi n şi apariţia vocalei duble sau a grupului vocalic, iar apoi, prin contragere şi a uneia din vocalele lungi arătate mai sus. De exemplu: maga /maγa/> maa /maa/> ma /mā/ "mie", saga /saγa/> saa /saa/ > sa /sā/ "ţie", almaga /almaγa/ > almaa /almaa/> alma /almā/ "pentru a lua", etmege /etmeģe/> etmee /etmee/> etme /etmē/ "pentru a face", senegìñ /senegìñ/> seneeñ /seneeñ/> seneñ /senēñ/ "a furcii" ayagìm /ayaγìm/> ayaam /ayaam/ > ayam /ayām/ "piciorul meu", alağagìm kele /alağaγìm ḱele/> alağaam kele /alağaam ḱele/ > alağam kele /alağām ḱele/ "îmi vine să iau" etc. Aşadar, în limba tătară, pe lîngă cele zece unităţi vocalice normale pot fi întîlnite, în situaţiile descrise mai sus şi două vocale lungi secundare /ē/, /ā/ în calitate de perechi ale vocalelor normale /a/, /e/.

Caracteristicile anatomo-fiziologice ale vocalelor lungi secundare /ā/ şi /ē/ şi normale /a/ şi /e/ sînt identice, sunetele respective

distingîndu-se între ele doar din punct de vedere cantitativ, după durata articulării. Pe lîngă acestea, vocalele lungi secundare /ā/ și /ē/ se pronunță printr-o încordare mai mare a mușchilor organelor de vorbire, din care cauză ele capătă un aspect sonor mult mai compact.

Vocalele lungi secundare /ā/ și /ē/ pot avea la nivelul SF un rol distinctiv; de exemplu: alma /alma/ "măr" - alma /almā/ "pentru a lua", órme /orme/ "pulovăr" - órme /òrmē/ "puloverului"; ma /ma/ "na!" - ma /mā/ "mie", etc.

In afară de tipul de vocală lungă amintită, în limba tătară se distinge și lungimea emfatică, care are drept scop evidențierea, sublinierea valorii unui cuvînt dat, avînd pentru enunț un caracter expresiv și emoțional. De exemplu: Neday gúzel! /Nedai̯ güze-e-el!/ "Ce frumos!".

Lungimea emfatică se constată cu precădere, la formele de adresare; de exemplu: babay /baba-a-ai̯ / "tată!", neniy /neni-i-ii̯ / "mamă!", apakay /apaqa-a-ai̯ / "nevasto!".

Consoane

Sistemul consonantic al limbii tătare se compune dintr-un număr de douăzeci și nouă de unități consonantice pentru redarea cărora în alfabetul acestei limbi se folosesc următoarele douăzeci și trei de litere: b /b/, ç /č/, d /d/, f /f/, g /ǵ, g, ɣ/, ğ /ğ/, h /x, h/, j /ž/, k /ḱ, k, q/ l /ļ, l/, m /m/, n /n/, ñ /ñ/, p /p/, r /r/, s /s/, ş /š/, t /t/, ţ /c/, v /v/, w /w/, y /y/, z /z/.

La nivelul fonetic cele douăzeci și nouă de sunete care alcătuiesc inventarul unităților consonantice ale limbii tătare pot fi redate prin următoarea schemă.

Schema de clasificare acustico-articulatorie a consoanelor

Mod de formare / sonoritate / Loc de articulare		Bilabiale	Labiodentale	Dentale	Alveolare	Prepalatale	Palatale	Velare	Postvelare	Laringale
Oclusive	surd	p/p/		t/t/			k/ḱ/	k/k/	k/q/	
	sonor	b/b/		d/d/			g/ǵ/	g/g/		
Semioclusive	surd				ţ/c/	ç/č/				
	sonor					ğ/ğ/				
Constrictive	surd		f/f/		s/s/	ş/š/			h/x/	h/h/
	sonor		v/v/		z/z/	j/ž/			g/γ/	
Semivocale		w/w/				y/y/				
Nazale		m/m/		n/n/					ñ/ñ/	
Laterale					l/ḷ,ĺ/					
Vibrantă				r/r/						

Descrierea consoanelor

b /b/ - oclusivă bilabială sonoră. Apare în poziţia iniţială şi centrală a cuvintelor tradiţionale; de exemplu: baş /baš/ "cap", bel /bel/ "mijloc", balaban /baḷaban/ "mare", babay /babaị/ "tată", kabak /qabaq/ "dovleac", şîbîk /šîbïq/ "nuia".

Consoana b nu este ocurentă în poziţia finală de cuvînt. In cuvintele împrumutate în această poziţie consoana b trece în consoana surdă p; de exemplu: kitap /ḱitap/ (< ar.kitab) "carte", ğewap /ğewap/(< ar.ğawab) "raspuns", klup /klup/(< rom.club) "club". La alipirea de aceste cuvinte a unor sufixe care încep cu o vocală se reconstituie consoana etimologică b ; de exemplu: kitabîm /kitabïm/ "cartea mea", klubîmîz/kḷubïmïz/ "clubul nostru". La alipirea sufixelor gerunziale -îp -íp /-ïp -íp/ consoana b alternează cu semivocala w ; de exemplu: tabîp /tabïp/ > tawîp /tawi̊p/ "găsind", kabîp /qabïp/ > kawîp /qawï̊p/ "muşcînd", etc.

p /p/ - oclusivă bilabială, perechea surdă a consoanei b. Apare în toate pozițiile cuvîntului: la inițială de cuvînt: pas /pas/ "cocleală", pul /pul/ "solz", pîs-/pi̊s/ "a se ascunde, a se aciua"; în poziția centrală (intervocalică); de exemplu: sepet /sepet/ "coș", topaș/topaš/ "bolovan", șapa /šapa/ "sapă"; în poziția finală de cuvînt; de exemplu: tap /tap/ "urmă", sep-/sep/ "a stropi". Consoana finală p trece prin sonorizare în b, cînd rămîne într-o poziție intervocalică; de exemplu: tap-> tabî /tap->tabï/ "urma sa", sep-> sebe /sep->sebe/ "(el) stropește".

d /d/ - oclusivă dentală sonoră. Apare frecvent în poziția centrală a cuvintelor; de exemplu: adîm /adïm/ "pas", aldî /aḷdï/ "(el) a luat", óde /óde/ "a plăti". In poziția inițială a cuvintelor tradiționale apare destul de rar; de exemplu: dokuz /doqu̥z/ "nouă", dórt /dòrt/ "patru", domîz /domi̊z/ "porc", diy /dii̯/ "zice, spune" etc. Consoana d nu este ocurentă în poziția finală a cuvintelor. Mai mult, chiar și în cuvintele împrumutate, consoana d trece asurzindu-se în această poziție, în t. De exemplu: brat (ortogr. brad) /brat/ "brad", Arat (ortogr. Arad) /Arat/ "Arad". La alipirea de aceste cuvinte a unor sufixe care încep cu o vocală se reconstituie consoana etimologică d; de exemplu: brat /brat/ - bradî /bradï/ "bradul său".

t /t/ - oclusivă dentală, perechea surdă a consoanei d. Apare în toate pozițiile cuvîntului; de exemplu: taș /taš/ "piatră", tamîr /tamïr/ "rădăcină", tel /tel/ "sîrmă", astar /astar/ "căptușeală", ata /ata/ "părinte, tata", et /et/ "carne", at /at/ "cal". Interesant de menționat faptul că t nu se sonorizează nici în poziția intervocalică nici înaintea vocalei sufixului și nici înaintea vocalei cuvîntului următor; de exemplu: kóter-/kòter/ "a ridica", atîm /atïm/ "calul meu", kartiy /qartii̯/ "bunică", kúlte /kùlte/ "snop" etc.

g /ǵ/ - oclusivă sonoră cu tendință spre spirantizare. Este ocurentă în poziția inițială și centrală a cuvintelor și însoțită numai de vocale din seria anterioară; de exemplu: gira /ǵira/ "ghiră, greutate", geș-/ǵeš/ "a trece", gemí /ǵemï/ "corabie", gezîntí /ǵezïntï/ "plimbare",

gezmek /ǵezmek/ "a se plimba", egew /eǵeu̯/ "pilă", tegersík /teǵeršik/ "roată", şíngen /šĭnǵen/ (< mong.širǵen) "lichid, diluat", ǵíger /ǵĭǵer/ "plămîn".

Consoana g /ǵ/ nu este ocurentă în poziţia finală de cuvînt.

k /ḱ/ - oclusivă palatală, perechea surdă a consoanei g /ǵ/. Ocurenţa ca şi realizarea ei este identică cu cea a consoanei g /ǵ/. De exemplu: şeker /šeḱer/ "zahăr", ekew /eḱeu̯/ "amîndoi", kerek /ḱerek/ "trebuie", keten /ḱeten/ "in", kewer /ḱewer/ "strecurătoare", keş /ḱeš/ "tîrziu".

g /g/ - oclusivă velară sonoră. Ocurentă în poziţia iniţială şi centrală a cuvintelor şi urmată numai de vocalele din seria medio-anterioare; de exemplu: gúl /gu̇l/ "trandafir", gúmúş /gu̇mu̇ş/ "argint", gízlí /gĭzlĭ/ "secret, tainic", ógúz /ȯgu̇z/ "bou", tígíş /tĭgĭş/ "cusătură", egíz /egĭz/ "gemeni".

Consoana g /ġ/ mai velară decît g /g/, apare în cuvintele împrumutate din limba româna; de exemplu: gara /ġara/ "gară", ġarġara /ġarġara/ "gargară", guma /ġuma/ "gumă".

k /k/ - oclusivă velara, perechea surdă a consoanei g /g/. Ocurentă în toate poziţiile cuvîntului şi însoţită numai de vocalele din seria medio-anterioare; de exemplu: ákís /ȧkĭs/ "încăpăţînat", kók /kȯk/ "cer, albăstrui", kúl /ku̇l/ "cenuşă", kíşí /kĭšĭ/ "om" , ókşe /ȯkše/ "calcîi", kókúrt /kȯku̇rt/ "sulf, pucioasă", tek /tek/ "numai, unic, fără pereche, desperecheat", bek /bek/ "foarte, bec", şek /šek/ "maţă, intestin".

Consoana finală k /k/ trece, prin sonorizare, în g /g/, cînd de aceasta se alipesc sufixele care încep cu o vocală medio-anterioară; de exemplu: kók /kȯk/ "cer" - kógúm /kȯgu̇m/ "cerul meu", bek /bek/ "bec" — begí /begĭ/ "becul lui", senek /senek/ "furcă" - senegím /senegĭm/ "furca mea". La alipirea unor sufixe care încep cu vocale din seria anterioară (de exemplu cu e) consoana finala k /k/ trece în g /ǵ/; de exemplu:

tók-/tók/ "a vărsa" - tóǧe /tóǧe/ "(el) varsă", şek-/šek/ "a cîntări" - şeǧe /šeǧe/ "cîntăreşte" etc.

g /γ/ - fricativă postvelară sonoră. Apare numai în poziţia centrală a cuvintelor şi însoţită numai de vocale din seria posterioară; de exemplu: agaş /aγaš/ "lemn", kawga /qaụγa/ "ceartă", aygîr /aịγir/ "armăsar", ogur /oγụr/ "noroc", bulgur /buḷγụr/ "bulgur".

k /q/ - oclusivă postvelară, perechea surdă a consoanei g /γ/. Ocurentă în toate poziţiile cuvîntului şi însoţită numai de vocale din seria posterioara; de exemplu: kara /qara/ "negru", kum /qum/ "nisip", korkak /qorqaq/ "fricos", arka /arqa/ "spinare", ayak /ayaq/ "picior".

La alipirea unor sufixe care încep cu vocale din aceeaşi serie (posterioare), consoana finală k /q/ trece, prin sonorizare, în fricativa g /γ/; de exemplu: ayak /ayaq/ "picior" - ayagîm /ayaγim/ "piciorul meu", ak /aq/ "alb" - agîm /aγim/ "albul meu", ok /oq/ "săgeată" - ogîm /oγụm/ "săgeata mea".

ǧ /ǧ/ - semioclusivă prepalatală sonoră. Consoana g este ocurentă în poziţia iniţiala şi centrală a cuvintelor; de exemplu: ǧel /ǧel/ "vînt", ǧal /ǧal/ "coamă", ǧan /ǧan/ "suflet", îrǧay-/irǧaị/ "a rînji", eǧel /eǧel/ "soartă", kuǧur /quǧụr/ "ciudat".

Uneori, ǧ, la iniţială de cuvînt alternează cu nazala prepalatală sonoră y ; de exemplu: ǧaz ~ yaz "vară", ǧol /ǧol/ ~ yol /yol/ "drum", ǧolşu /golşu/ ~ yolǧu /yolgụ/ "drumeţ", ǧok /ǧoq/ ~ yok /yoq/ "nu, nu există", ǧúrek /ǧúrek/ ~ yúrek /yúrek/ "inimă", ǧazma /ǧazma/ ~ yazma /yazma/ "iaurt diluat cu apă".

Alternanţa ǧ ~ y, în poziţia iniţială de cuvînt, reprezintă una din criteriile de bază care separă net graiul tat (14) de restul graiurilor tătăreşti. In graiul tat în poziţia amintită apare peste tot y în loc de ǧ, în dialectul nogaic (31, p.331) sau ǧ // y în dialectul tătar crimean (32, p.146).

ç /č/ - semioclusivă prepalatală, preechea surdă a africatei ǧ. Această consoană nu este ocurentă decît în cuvintele împrumutate; de

exemplu: çay /čai̯/ "ceai", çerçetaş /čerčetaš/ "cercetaş", çerere /čerere/ "cerere", çentru /čentru/ "centru", etc.

In graiul vorbitorilor tătari în vîrstă ç /č/> ş /š/; de exemplu: çertifikat /čertifikat/> şerşípkat /šeršípkat/ "certificat", çoban /čoban/> şoban /šoban/ "cioban", çorap /čorap/> şorap /šorap/ "ciorapi", çay /čai̯/> şáy /šái̯/ "ceai", çarşaf /čaršaf/> şarşap /šaršap/ "cearşaf" etc.

ţ /c/ - semioclusivă alveolară surdă. Apare numai în cuvintele împrumutate; de exemplu: ţambal /cambal/ "ţambal", ţelina /celina/ "ţelină", ţigla /cigla/ "ţigla", ţuyka /cui̯ka/ "ţuică", ţurkan /curkan/ "ţurcan" etc.

In graiul vorbitorilor în vîrstă ţ /c/> s /s/; de exemplu: ţuyka /cui̯ka/> súyka /sui̯ka/ "ţuica", ţigla /cigla/> sigla /sigla/ "ţiglă" etc.

v /v/ - constrictivă labio-dentală sonoră. Apare numai în cuvintele neîmprumutate; de exemplu: valiza /valiza/ "valiză", vama /vama/ "vamă", velur /velur/ "velur", ventuza /ventuza/ "ventuză", vinilin /vinilin/ "vinilin", volan /volan/ "volan" etc.

In graiul vorbitorilor în vîrsta v trece, în unele cuvinte, în labiala w ; de exemplu: vagon > wagon /wagon/ "vagon", vagabond /vagabond/> wagabond /wagabond/ "vagabond" etc.; în altele, în oclusivele bilabiale b şi p; de exemplu: vagabond > bagabont /bagabont/ "vagabond", voluntar > boluntar /boluntar/ "voluntar", vapor > papîr /papîr/ "vapor" etc.

f /f/ - constrictivă labio-dentală, perechea surdă a consoanei v. Apare, de asemenea, numai în cuvintele împrumutate; de exemplu: fabrika /fabrika/ "fabrica", fotoliw /fotoliu̯/ "fotoliu", fayda /fai̯da/ (< ar. fai̯da) "folos", faktura /faktura/ "factură", fals /fals/ "fals" etc.

In graiul vorbitorilor în vîrstă f trece în împrumuturile româneşti mai vechi, ca şi în cele arabe şi persane în p; de exemplu: fabrika /fábrika/> pabîrka /pabîrqa/ "fabrică", fayda /fai̯da/> payda /pai̯da/ "folos", fukare /fuqare/> pîkare /pîqare/ "sărac, sarman", faliment /faliment/> paliment /paliment/ "faliment" etc.

z /z/ - constrictivă alveolară sonoră. Apare în toate poziţiile cuvîntului. De exemplu: zîrlî /zîrlî/ "submarin", zíl/zîl/"clopoţel", zere /zere/ "atom";"cea mai mica particică", zarar /zarar/ "neplăcere", zaman /zaman/ "timp", kuzgun /quzɣun/ "ciorol", tízgín /tîzgîn/ "hăţuri",

az /az/ "puţin", bugaz /buɣaz/ "gît; strîmtoare", kaz /qaz/ "gîsca" etc.

Inaintea lui s consoana z > s;de exemplu: azsîna /azsìna/> /assìna/ "i se pare puţin" kózsíz /kòzsíz/> ~~/kossiz/~~ kóssíz /kòssíz/"fără ochi; bătăuş".

s /s/ - constrictivă alveolară, perechea surdă a lui z. Apare în toate poziţiile cuvîntului. De exemplu: sarî /sarì/ "galben", sasík /sasìq/ "împuţit", bas-/bas/ " a călca"; " a apăsa", as-/as/ "a spînzura"; "a atîrna" etc.

j /ž/ - constrictivă prepalatală sonoră. Apare numai în cuvintele împrumutate; de exemplu: laj /laž/ (< ar.-tc.ilaç) "doctorie", medicament", píríj /pìrìž/ (< tc.pirinç) "orez", jurnal /žurnal/ "jurnal", japonez /žaponez/ "japonez", judeţ /žùdec/ "judeţ" etc.

In graiul vorbitorilor tătari în vîrstă j /ž/> ğ; de exemplu; judekator /žudekator/> ğudekator /ğudekator/ "judecător", jandarm /žandarm/>/ğandarma/"jandarm ", judeţ /žudec/> ğudes / ğùdes/ "judeţ" etc.

ş /š/ - constrictivă prepalatala, perechea surdă a lui j /ž/. Apare în toate poziţiile cuvîntului; de exemplu: şal /šal/ "sur", şeḱer /šeḱer/ "zahăr", áşşí /àššì/ "iute, amar", íş /ìš/ "muncă", kaş /qaš/, "sprînceană", şáş /šàš/ "păr", şíş /šìš/ "şiş" etc.

h /x/ - constrictivă postvelară surdă. Apare într-un număr redus de cuvinte tradiţionale şi,accidental, în graiul anumitor persoane; de exemplu: yahşî /yaxšì/ "frumos; bun", ahşam /axšam/ "seară", ah /ax/ "ah , oh " /ox / "oh " etc.

Consoana h /x/ este folosită frecvent în cuvintele împrumutate din limba română; de exemplu: hora /xora/ "horă", kolhoz /qoḷxoz/ "colhoz", hotar /xotar/ "hotar" etc.

In împrumuturile arabe şi persane consoana h /x/ este supusă sincopării; de exemplu: awa /awa/ (< ar.xawa) "aer", ak /aq/ (< ar.xaq) "drept, just", Mamut /Mamut/ (< ar.Maxmud) "nume de persoană", Amet /Amet/ (< ar.Axmed) "nume depersoană". La iniţială absolută a unor împrumuturi arabe şi persane h /x/ trece în k /q/; de exemplu: kayîn

/qai̯n/ (< ar.xain) "hain", katîr /qatĭr/ (< ar.xatr) "hatîr", koşap /qošap/ (< ar.xošaf/ "compot", kurma /qurma/ (< ar.xurma) "curmale", koraz /qoraz/ (< pers.xoroz) "cocoş" etc.

h /h/ - constrictivă laringală surdă palatalizată. Apare numai în împrumuturile arabe şi persane; de exemplu: her /her/ "fiecare", hem /hem/ "şi", zihín /zihĭn/ (< ar.zihn) "memorie", aheñk /aheñk/ "armonie", zeher /zeher/ "otravă".

In graiurile vorbite consoana h /h/ nu se pronunţă; de exemplu: er /er/ în loc de her /her/, zeer /zeer/ în loc de zeher /zeher/ etc.

w /w/ sau /u̯/ - semioclusivă bilabială sonantă. Apare în toate poziţiile cuvîntului. La început de silabă (cuvînt) are o realizare intensă: wak /waq/ "mărunt", duwa /duwa/ (< ar.duva) "rugăciune", kuwan /quwan/ "bucură-te", ğawîn /ğawĭn/ "ploaie". La sfîrşit de silabă se realizează ca un sunet neintens; de exemplu: taw /tau̯/ "pădure", saw /sau̯/ "sănătos", kaw /qau̯/ "iască" etc.

y /y/ sau /i̯/ - semivocală prepalatală sonantă. Apare în toate poziţiile cuvîntului. La început de silabă are o realizare intensă; de exemplu: yaz /yaz/ "vară", yaman /yaman/ "rău", yañgîş /yañγĭš/ "greşeală", yelek /yelek/ "vestă", yemín /yemĭn/ "jurămînt", ayaz /ayaz/ "ger", kaya /qaya/ "stîncă", súyek /sủyek/ "os", kúye /kủye/ "funingine".

In poziţia se realizează ca un sunet de exemplu: tay /tai̯/ "mînz", ğay /ğai̯/ "arc", şiy /šii̯/ "crud", lucru", túy /tủi̯/ "a pisa" etc.

m /m/ - sonantă nazală bilabială. Apare în toate poziţiile cuvîntului; de exemplu: mal /mal/ "marfă", "cireadă", may /mai̯/"ulei", oymak /oi̯maq/ "degetar", sarma /sarma/ "sarmale", dam /dam/ "grajd", kum /qum/ "nisip".

In cazul în care după consoana b /b/ urmează, în aceeaşi silabă şi chiar în silaba următoare una din sonantele nazale, aceasta trece în m /m/; de exemplu: bonday /bondai̯/> mînday /mĭndai̯/ "astfel", "aşa", bondan /bondan/> mîndan /mĭndan/ "de aici", bonî /bonĭ/> munî /munĭ/ "pe acesta", burun /buru̥n/> murîn /murĭn/ "nas", boyun /boyu̥n/> moyun /moyu̥n/

"gît" etc.

n /n/ - sonantă nazală dentală. Apare frecvent în poziţia medială şi finală a cuvintelor; de exemplu: ǧan /ǧan/ "suflet", "viaţă", sen /sen/ "tu", ana /ana/ "mama", kúneş /kunes/ "soare" etc. In poziţia iniţială n nu apare, decît în cuvintele împrumutate; de exemplu: nar /nar/ "rodie", mamus /namus/ "onoare, cinste", Nermin, Nuri "nume de persoane", norma /norma/ "normă", nay /nai̯/ "nai", dar şi în unele cuvinte tradiţionale,ca de exemplu: ne /ne/ "ce", nokta /noqta/ "căpăstru".

ñ /ñ/ - sonantă nazală postvelară. Apare numai în poziţia medială şi finală a cuvintelor; de exemplu: tañ /tañ/ "zorile", añ /añ/"conştiinţă", mañlai /mañlai̯/ "frunte", oñgay /oñgai̯/ "groapă mică", tañnay /tañnai̯/ "palatul dur", mañka /mañqa/ "cîrn", tañkî /tañqï/ "insuficient, penurie", babañ /babañ/ "tatăl tău".

l /ḷ/ - sonanta laterală alveolară. Varianta velară este însoţită întotdeauna de vocale din seria posterioară. Consoana l /l/ este ocurentă în poziţia medială şi finală a cuvintelor tradiţionale; de exemplu: altîn /aḷtïn/ "aur", şolak /šoḷaq/ "ciung", alka /aḷqa/ "inel", dal /daḷ/ "ramură", bal /baḷ/ "miere", kol /qoḷ/ "mîna", kul /quḷ/ "rob", tul /tuḷ/ "văduv" etc. In poziţia iniţială a sufixelor prezintă o instabilitate, cînd este precedată de sonanta dentală n /n/; de exemplu: ǧannar /ǧannar/ (< ǧanlar /ǧanḷar/ "suflete", tonnar /tonnar/ (< tonlar) /tonḷar/ "cojoace", onnuk /onnuq/ (< onluk) /onḷuq/.

In poziţia iniţială de cuvînt l este ocurent numai în cuvintele împrumutate ; de exemplu: lamba /ḷamba/ "lampă", loksa /ḷoqsa/ "lăhuză", lakşa /ḷaqša/ (< rus.lapša) "tăiţei", loja /ḷoža/ "lojă", lokal /ḷoqaḷ/ "local" etc.

Varianta palatalizată apare ca şi varianta velară în poziţia medială şi finală a cuvintelor, fiind însoţită numai de vocale anterioare şi medio-anterioare; de exemplu: elek /elek/ "sită", kólek /kòlek/ "cămaşă", kúlte /kùlte/ "snop", şól /šòl/ "cîmp", kúl /kùl/ "cenuşă", bel /bel/ "mijloc", tel /tel/ "sîrmă", ǧel /ǧel/ "vînt", sel /sel/ "pîrîu.

l /l/> n /n/ cînd este precedat de consoana n, deci are loc o asimilare progresivă totală: de exemplu: kúnler /kûnler/> kúnner /kûnner/ "zilele", ğenler /ğenler/> ğenner /ğenner/ "mînecile", kelínlík /ḱelînlîk/ "rochie pentru mireasă" etc.

Adesea, la unii vorbitori tătari, se constată sincoparea lui l /l/ în verbul kel /ḱel/ "a veni", care se realizează sub forma ke /ḱĕ/ sau kelsín /ḱelsîn/ // kesín /kesîn/ "să vină", kelse /ḱelse/> kese /ḱese/ "dacă vine", "vino", etc.

In poziţia iniţiala de cuvînt apare numai în cuvintele împrumutate; de exemplu: limon /limon/ "lămîie", leke /leḱe/ "pată, lichea", lále /lále/ "lalea" etc.

r /r/ - sonantă vibrantă dentală. Apare în poziţia medială şi finală a cuvintelor; de exemplu: kara /qara/ "negru", sarî /sarî/ "galben", kîrk/qîrq/ "patruzeci", tar /tar/ "îngust", kar /qar/ "zăpadă", ter /ter/ "transpiraţie", ker /ḱer/ "a întinde".

In poziţia iniţiala de cuvînt apare numai în împrumuturi; de exemplu: raat /ráát/ "rahat, liniştit", ras/ras/ (< ar.rast) "întîlnire, a propos", rakî /raqî/ "rachiu", resím /resîm/ (< ar.resm) "fotografie" etc.

Distribuţia consoanelor

Un interes deosebit îl prezintă studiul distribuţiei consoanelor. Analiza distributivă ne ajuta să descoperim ocurenţa sau nonocurenţa consoanelor în diferitele poziţii (iniţială, finală şi centrală) ale cuvîntului, precum şi restricţiile în posibilităţile de combinare a lor în limitele unui cuvînt.

Distribuţia consoanelor limbii tătare o redăm prin următoarea schemă (semnul (+) în paranteză indică consoana ocurentă, numai în cuvinte împrumutate):

	Inițiala	C e n t r a l ă				F i n a l ă	
		intervoc.	precons.	intercons.	postcons.	postcons.	postvoc.
/p/	+	+	+	+	+	+	+
/t/	+	+	+	+	+	+	+
/k/	+	+	+	+	+	-	+
k/ḱ/	+	+	-	-	+	-	-
k/q/	+	+	+	+	+	+	+
/b/	+	+	(+)	-	+	-	-
/d/	+	+	(+)	-	+	+	(+)
/g/	+	+	+	-	+	-	-
g/ǵ/	+	+	-	-	+	-	-
ţ/c/	(+)	(+)	-	-	-	(+)	-
ç/č/	(+)	(+)	(+)	-	-	(+)	(+)
/ğ/	+	+	-	-	-	-	-
/f/	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)
/s/	+	+	+	+	+	+	+
ş/š/	+	+	+	(+)	+	(+)	+
h/x/	(+)	(+)	-	-	(+)	-	(+)
/h/	(+)	(+)	-	-	-	-	-
/v/	(+)	(+)	(+)	-	(+)	-	(+)
/z/	(+)	+	+	-	(+)	-	+
j/ž/	(+)	(+)	(+)	-	-	-	(+)
g/γ/	-	+	(+)	-	+	-	(+)
/m/	+	+	+	-	+	-	+
/n/	+	+	+	-	+	-	+
/ñ/	-	+	+	-	-	-	+
/ł/	(+)	+	+	-	+	-	+
/l/	(+)	+	+	-	+	-	+
/r/	(+)	+	+	-	+	-	+
/w/	(+)	+	+	-	+	-	+
/y/	+	+	+	-	+	-	+

După cum reiese şi din schema de mai sus, dintre toate consoanele doar oclusivele surde p, t, k, k / p, t, k, q / şi fricativele surde s, ş, (f)/s, š, (f)/ sînt ocurente în toate poziţiile cuvîntului, putînd să intre în tot felul de combinaţii posibile. Restul consoanelor au în această privinţă de la două - cinci restricţii.

De asemenea, prezența în sistem, alături de consoanele proprii, marca-te în schemă prin + și a unor consoane ocurente numai în cuvintele împrumutate, marcate în schemă prin (+) ne arată că sistemul consonantic al limbii tătare reprezintă o sumă rezultată de pe urma interferenței a mai multor sisteme.

Identificarea fonemelor consonantice

La nivelul fonologic nu,toate unitățile consonantice descrise fonetic mai sus vor putea să aibe un statut de fonem. Valoarea fonologică a acestor unități poate fi pusă în evidență ținîndu-se seama de ocurența lor în pozițiile inițială de cuvînt, iar ca poziție distinctivă (semnificativă) care păstrează opoziția fonemelor, poziția de dinaintea și de după fonemul vocalic /a/ aparținînd seriei posterioare.

Intrucît unitatea fundamentala înlăuntrul căreia se va efectua analiza fonologică reprezintă cuvîntul fonetic, care în limba descrisă, corespunde și cu o radacină monosilabică, în continuare vom putea opera doar cu nivelul R, alegînd de la aceste structurile silabice cu frecvența cea mai mare. Dintre cele șase structuri posibile (V, VC, VCC, CV, CVC, CVCC) am ales doar secvențele CVC (382 : 49 = 77 %) și VC (68 : 496 = = 13,7 %) deoarece ele, fiind secvențe fundamentale și cele mai vechi în limbe descrisă, întrunesc, atît prin frecvență, cît și prin distribuție pe nivele, toate cerințele pentru o analiză fonologică completă.

Limitarea analizei fonologice doar la nivelul R se explică prin faptul că în cuvintele monosilabice, consoanele sînt atrase într-o măsură mai mică în procesul sintagmatic de interacțiune a vocalelor și consoanelor; pe de altă parte, structura silabică a nivelelor ST și SF este identică cu cea a nivelului R. De aceea un cuvînt tradițional polisilabic se formează, de regula, prin înlănțuirea a două - nouă și chiar zece din cele șase secvențe silabice, arătate mai sus, evident respectînd cu rigurozitate ordinea de alipire a nivelelor: R + ST + SF.

Analiza efectuată asupra secvenţelor CVC şi VC din cadrul nivelului R a scos la iveală prezenţa, în limba tătară, a unui număr de douăzeci şi şase foneme consonantice. Acestea sînt:/p, m, t, n, s, š, y, q, f, ɣ, w, c, x, k, l, r, z, b, d, g, ğ, č, h, v, ñ, ɣ /. Dintre acestea primele şaptesprezece foneme sînt ocurente atît în poziţia iniţială, cît şi în cea finală de cuvînt, următoarele şapte foneme /b, d, g, ğ, č, h, v/ sînt ocurente numai în poziţia iniţială de cuvînt, iar ultimile două foneme /ñ, ɣ/ sînt ocurente numai în poziţia finală de cuvînt.

Alofonele fonemelor consonantice

Intrucît sistemul fonemelor consonantice al limbii tătare se află într-un raport de dependenţă faţă de sistemul fonemelor vocalice se înţelege clar că toate fonemele consonantice,(cu excepţia fonemelor /č, ğ, š, ž, y/, palatale prin natura lor şi a fonemelor /q, ɣ , x/, postpalatale (postvelare) prin natura lor), au o alofonă uşor palatalizată cînd sînt urmate de vocalele medio-anterioare /ó, ú, ı́/ şi mai pregnant palatalizată cînd sînt urmate de vocalele anterioare /å, e, i/. De exemplu: /p', m', t', n', s'/ ş.a.m.d.

De asemenea, toate fonemele consonantice, fără nici o excepţie au o alofonă uşor rotunjită (labializată), cînd sînt urmate de vocalele labiale posterioare /o, u/, de exemplu: /p°, m°, t°, n°, s°/ ş.a.m.d. şi uşor palatalizată şi rotunjită (labializată), cînd sînt urmate de vocalele labiale anterioare /ó, ú/; de exemplu: /p'°, m'°, t'°, n'°, s'°/ etc.

Identificarea fonemelor consonantice ocurente în poziţia iniţială de cuvînt.

In poziţia iniţială de cuvînt sînt ocurente următoarele douăzeci şi patru de foneme consonantice: /p, b, m, t, d, n, s, š, ğ, y, q, f, w, ɣ, č, x, k, g, l, r, ž, c, h, v/. Dintre acestea primele unsprezece foneme sînt ocurente în cuvintele tradiţionale, iar restul de treisprezece sînt ocurente în cuvintele împrumutate.

In poziția inițială de cuvînt fonemele consonantice au o articulație explosivă, din care cauză ele se numesc consoane intense.

Identitatea fonologică a fonemelor ocurente în poziția inițială a cuvintelor tradiționale poate fi stabilită prin următoarele opoziții comutabile:

/p/ - /pal/ "ghicire"

/b/ - /bal/ "miere"

/m/ - /mal/ "vită, marfă"

/t/ - /tal-/ "a obosi"

/d/ - /dal/ "ramură"

/n/ - /nal/ "posterioară"

/s/ - /sal-/ "a pune"

/š/ - /šal-/ "a cosi; a cînta"

/ğ/ - /ğal/ "coamă"

/y/ - /yal-/ "a se rușina"

/q/ - /qal-/ "a rămîne"

Identitatea fonologică a fonemelor consonantice ocurente în cuvintele împrumutate poate fi stabilită diferențiat după cum urmează:

Fonemele:

/f/ - /far/ "far"

/c/ - /car/ "țar"

/z/ - /zar/ "membrană", care pot intra în opoziție și cu fonemele ocurente în cuvintele tradiționale ca, de exemplu:

/b/ - /bar/ "există, este"

/t/ - /tar/ "îngust"

/z/ - /zar/ "membrană"

/n/ - /nar/ "rodie"

/s/ - /sar/ "a înfășura"

/ğ/ - /ğar/ "rîpă, șanț"

/q/ - /qar/ "zăpadă"

Fonemele:

/w/ - /waq/ (<tc. ufak) "mărunt"

/č/ - /čaq/ (< tc. çak-) "a percepe, a înţelege"

/h/ - /haq/ (< ar.haq) "drept, parte" care pot intra în opoziţie şi cu fonemele ocurente în cuvintele tradiţionale ca, de exemplu:

/b/ - /baq/ "viţă de vie"

/t/ - /taq/ "a pune , a atîrna"

/y/ - /yaq/ "parte"

/q/ - /qaq/ "băltoacă"

/s/ - /saq/ "atent"

/š/ - /šaq/ "a reclama, a pîrî"

/ǧ/ - /ǧaq/ "a aprinde, a unge".

Fonemele:

/k/ - /kaz/ "caz"

/g/ - /gaz/ "gaz"

/ž/ - /žaz/ "jaz"

/x/ - /xaz/ "haz"

/l/ - /laz/ "laz" = nume etnic", care pot intra în opoziţie şi cu fonemele ocurente în cuvintele tradiţionale ca, de exemplu:

/b/ - /baz/ "pariu"

/y/ - /yaz/ "vară"

/q/ - /qaz/ "gîscă"

/n/ - /naz/ "moft"

/s/ - /saz/ "saz" = instrument muzical"

/t/ - /taz/ "chel"

/ǧ/ - /ǧaz/ "a întinde".

Fonemele:

/v/ - /vas/ "vas"

/r/ - /ras/ (< ar.rast) "întîlnire", care intră în opoziţie cu fonemele ocurente în cuvintele tradiţionale, ca de exemplu:

/p/- /pas/ "rugină, cocleală"

/b/- /bas/ "a călca"

/t/- /tas/ "tas; vas de alamă"

Fonemele consonantice nonocurente în poziţia iniţială de cuvînt sînt : /γ, ñ/.

Identificarea fonemelor consonantice ocurente în poziţia finală de cuvînt.

In poziţia finală de cuvînt sînt ocurente următoarele nouăsprezece foneme consonantice: /p, m, q , x, ñ, t, s, š, z , i̯, n, l, r, u̯, f, č, ž, γ , k/. Dintre acestea primele patrusprezece foneme sînt ocurente în cuvintele tradiţionale, iar restul de cinci sînt ocurente în cuvintele împrumutate.

Fonemele nonocurente în poziţia finală de cuvînt sînt: /b, d, v, g, ǧ/.

Toate fonemele consonantice ocurente în poziţia finală de cuvînt au o articulaţie implosivă, din care cauză ele sînt numite consoane neintense.

Identitatea fonologică a fonemelor consonantice ocurente în poziţia finală a cuvintelor tradiţionale poate fi stabilită prin următoarele opoziţii comutabile:

/p/ - /ap/ "pastilă"

/m/ - /am/ "vagin"

/q/ - /aq/ "alb"

/x/ - /ax / "ah "

/ñ/ - /añ/ "conştiinţă"

/t/ - /at/ "cal"

/s/ - /as/ "a atîrna"

/š/ - /aš/ "mîncare"

/z/ - /az/ "puţin"

/i̯/ - /ai̯/ "lună"

/l/ - /al/ "roşu"

/u̯/ - /au̯/ "vînat"

/n/ - /an/ "a pomeni"

Identitatea fonologică a fonemelor consonantice ocurente în cuvintele împrumutate poate fi stabilită diferenţiat, după cum urmează:

Fonemele:

k/k/ - /lak/ "lac"

j/ž/ - /laž/ (< tc. ilâç) "medicament"

f/f/ - /laf/ (< tc. laf) "vorbă"

Fonemul ç /č/ în cuvîntul /bač/ "baci" poate fi identificat prin opoziţie cu fonemele /t, s, š, y, q, z, u̯, r, l/; de exemplu: /bat/ "a se scufunda", /bas/ "a calca" - /baš/ "cap" - /bay/ "bogătan" - /baq/ "viţă de vie" - /baz/ "pariu" - /bau̯/ "funie, sfoară" - /bar/ "există, este" - /bal/ "miere".

Fonemul g /γ/ întîlnit într-un singur cuvînt /daγ/ (< tc. dağ) "munte" poate fi identificat prin opoziţie cu fonemele /m, t, l/; de exemplu: /dam/ "grajd" - /dat/ "gust" - /dal/ "ramura".

Trasăturile diferenţiale ale fonemelor consonantice.

Inainte de a trece la analiza propriu-zisa a trasăturilor diferenţiale ale fonemelor consonantice, urmează să subliniem faptul că opoziţiile fonologice ale consoanelor limbii tătare se grupează după organul activ fundamental, după organul activ complementar, după participarea vocii şi dupa modul de formare.

Opoziţia consoanelor după organul activ fundamental.

Opoziţia consoanelor după organul activ fundamental numită şi "opoziţia consoanelor după trăsăturile locale " (56) este compusă din mai multe elemente: bilabiale /labio-dentale/ dentale /alveolare/ prepalatale /palatale/ velare /postvelare/ laringale.

In teoria dihotomică a fonemelor (57) această opoziţie este

redusă la două tipuri de opozitii binare: 1) grave (bilabiale /p, b, w, m/, labio-dentale /f, v/, velare /k, g/, postvelare /q, x, γ, ñ/, laringale /h/) - acute (dentale /t, d, n, r/, alveolare /c, s, z, l/, prepalatale /č, ğ, ṡ, ž/, palatale /y/); 2) compacte (palatale /y/, velare /k,g/, postvelare /q, x, γ, ñ/, laringale /h/) - difuze (bilabiale /p, b, w, m/; labio-dentale /f, v/, dentale /t, d, n, r/, alveolare /c, s, z, l/, prepalatale /č, ğ, š, ž/).

Opoziția consoanelor după organul activ complementar

Opoziția consoanelor după organul activ complementar, numită și "opoziția după trăsaturile de rezonanță " (56) este redusă la opoziția dihotomică nazal /m, n, ñ/ - oral /p, b, w, f, v, t, d, s, z, č, š, ž, c, s, ž, c, ğ, k, g, q,γ, x, h, l, r, y).

Nazalele /m, n, ñ/ formează serii corelative cu consoanele orale corespunzătoare. De exemplu: m - p (b), n - t (d), ñ - q (γ).

Opoziția consoanelor după sonoritate

In Teoria dehotomică a fonemelor opoziția consoanelor după sonoritate poate fi considerată ca fiind o varietate a opoziției după organul activ complementar. Această opoziție se reduce la opoziția surd /p, t, k, q, f, s, č, š, x, h, c/ - sonor /b, d, g, v, z, ğ, ž,γ, w, m, n, r, l, y, ñ/ dintre care perechile /p - b, t - d, k - g, q(x) -γ, f - v, s -z, č - ğ, š - ž/ formează serii corelative.

Opoziția consoanelor după mod de articulare

Opoziția consoanelor după mod de articulare se reduce la opoziția fricativă (continuu) /f, v, w, s, z, š, ž, l, r, y, c, č, ğ, x,γ, h - oclusiv (discontinuu) /p, b, m, t, d, n, k, q, g, ñ/.

Din cele prezentate pînă aici reiese faptul că pentru descrierea celor douăzeci și șase de foneme consonantice ale limbii tătare sînt necesare următoarele șase trăsături distinctive: 1. consonantic - vocalic,

2. grav - acut, 3. compact - difuz, 4. nazal - oral, 5, surd - sonor, 6. continuu - discintihuu.

In funcţie de cele şase opoziţii pertinente, matricea fonemelor consonantice tătăreşti se prezintă în felul următor:

	p	b	w	m	f	v	t	d	n	r	c	s	z	l	č	ğ	š	ž	y	k	g	q	γ	ñ	x	h
conson	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
voc	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
grav	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+
acut	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
compact	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+
difuz	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
nazal	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
oral	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+
surd	+	-	-	-	+	-	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	-	+	-	+	-	-	+	+
sonor	-	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	+	-	-
continuu	-	-	+	-	+	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	-	+	+
discontinuu	+	+	-	+	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	+	-	-

Grupuri consonantice

In cuvintele tradiţionale este exclusivă categoric posibilitatea apariţiei unor grupuri consonantice în poziţia iniţială de cuvînt. Imprumuturile româneşti, avînd în structura lor grupuri consonantice în poziţia amintită sînt pronunţate de vorbitorii limbii tătăre, fie prin ataşarea unei vocale protetice (de exemplu: /istatsiye/ "staţie", /isport/ "sport", /ištopa/ "stofă") fie, prin introducerea unei vocale epentetice

între consoanele care alcătuiesc grupul consonantic (de exemplu: /tĭren/ "tren", /kĭrawat/ "cravată" etc.)

In poziţia finală de cuvînt sînt posibile doar trei tipuri de grupuri biconsonantice: 1. tipul sonant + oclusiv, reprezentat prin grupurile consonantice: /lp, lt, ld, lk, lq; rp, rt, rk, rq; ñk, ñq; mp; nt; i̯t, u̯q/; de exemplu: /salp - sůlp/ "hai-hui",/šalt/ "repede, iute", /ald/ "faţă, /sĭlk-/ "a scutura",/ğulq-/ "a smulge"; /šarp-/ "a blestema", /sert/ "dur, sever", /serk-/ "a îndepărta", /qïrq/ "patruzeci";/reñk/ "culoare",/ğañq/"bang ", /dump/ "buf "; /ant/ "jurămînt",/ai̯t / "a spune", zeu̯q/ "veselie"; 2. tipul "sonant + fricativ surd", reprezentat prin grupurile consonantice : /rs; (rš; rf)/; de exemplu: /ters/ "invers" /tors/ "bleg";/borš/ "borş"; /garf/ "garf"; 3. tipul "fricativ surd + oclusiv surd" reprezentat prin grupul consonantic /st/; de exemplu: /ast/ "dedesubt", /ůst/ "deasupra".

Cele mai numeroase grupuri consonantice se întîlnesc în poziţia intervocalică. Grupurile consonantice intervocalice pot fi bi - şi triconsonantice.

Un grup biconsonantic este autentic cu o consoană finală combinată cu una iniţială sau cu un grup biconsonantic final, cînd după aceasta urmează un morfem care începe cu o vocală.

Un grup triconsonantic este identic cu un grup biconsonantic combinat cu o oclusivă surdă sau cu una din sonantele /m, n, l/. Excepţie face de la această regulă grupul biconsonantic /ld/ care poate forma un grup triconsonantic combinîndu-se şi cu fricativa postvelară sonoră /γ/; de exemplu: /aldγa/~/alγa/ "în faţă, înainte".

Silaba

Nucleul, elementul central al oricărei silabe îl formează vocala. Consoanele sînt elementele marginale ale silabei, în sensul că ele se situează întotdeauna în poziţia pre - şi /sau postvocalică. Prezenţa vocalei

într-o silabă este absolut obligatorie, în timp ce prezenţa consoanei (consoanelor) este facultativă. De aceea numărul silabelor într-un cuvînt este determinat de numărul vocalelor existente în cuvîntul dat.

Dacă funcţiile vocalelor nu au limite în formarea silabei, trebuie subliniat faptul că elementele consonantice prezintă, în această privinţă, unele restricţii de ordin cantitativ, parţial şi de ordin calitativ. Astfel, la început de silabă este permisă doar o singură consoană, iar la sfîrşit de silabă numărul consoanelor nu poate depăşi de două, dintre care primul element va fi, întotdeauna, un sonant (cu excepţia lui /ñ/) sau fricativa surdă /s/ iar un oclusiv surd, iar dintre sonore doar /d/ (vezi Grupuri consonantice).

După structura lor silabele limbii tătare constau din următoarele şase secvenţe: V; VC; CV; CVC; VCC; şi CVCC. Fiecare din aceste secvenţe poate funcţiona atît independent, corespunzînd cu un cuvînt de sine stătător, cît şi ca o parte a unui cuvînt polisilabic: rădăcină, sufix tematic, sufix flexionar.

Un cuvînt tradiţional are în structura sa un număr de una - zece silabe. Cuvintele formate dintr-o singură silabă se numesc cuvinte monosilabice. Acestea corespund, de regulă, cu rădăcina (R) cuvîntului şi se caracterizează printr-o autonomie sintagmatică.

In limba tătară există un număr de 496 cuvinte monosilabice. Distribuite pe cele şase secvenţe silabice frecvenţa lor este următoarea:

V - (o,3%); de exemplu: /o/ "el, celălalt"
CV - (o,8%); " /bo/ "acesta" /šo/ "acela"
VC - (13,7%); " /ot/ "foc", /el/ "lume"
CVC - (77,o%); " /top/ "minge", /sen/ "tu"
VCC - (1,2%); " /art/ "spate", /ald/ "faţă"
CVCC - (7,o%); " /tart-/"a trage", /sert/ "dur, sever".

Cuvintele în a căror structură există două sau mai multe silabe se numesc cuvinte polisilabice. Acestea se formează prin alipirea succesivă

la morfemul radical (R) a unor morfeme tematice (ST) sau/şi a unor morfeme flexionare (SF). Intrucît fiecare din morfemele amintite (R, ST, SF) se caracterizează printr-o structura monosilabică s-ar părea că silabaţia unui cuvînt polisilabic nu ar ridica probleme. In realitate însă lucrurile nu stau aşa. Foarte adesea jonctura morfemelor nu corespunde cu tăietura silabică. Compară, de exemplu: <u>kart - îm</u> /qaŗrt - ïm/ şi <u>kar - tîm</u> /qar - tïm/ "bătrînul meu".

In această situaţie cel mai sigur criteriu cu ajutorul căruia se poate stabili tăietura silabică este acela care ţine seama de natura exploziv /implosivă a consoanelor. Se ştie că o consoană implosivă apare întotdeauna la sfîrşit de silabă, iar cea explosivă la început de silabă (58,p.104)."Dacă am considera elementul implosiv ca o formă de închidere a consoanei, iar elementul explosiv ca o forma de deschidere a consoanei - spune A.M.Şcerbak - atunci urmează să vorbim de tăietura silabică ca de un loc unde se suprapun într-o ordine dată, două trepte diferite de deschidere: de deschiderea vocalei şi de "deschiderea" consoanei (< |←*, compară: a - ta) sau, de locul unde se opune "închiderea" unei consoane "deschiderii" unei alte consoane (>|←, compară: at - ta, art - ta). Posibilitatea apariţiei unor altor cazuri de silabaţii cu o altă distribuţie a treptelor de deschidere şi închidere este exclusă (59,p.108).

---

semnul < indică deschiderea vocalei; ← "deschiderea" consoanei pronunţate cu o explosie; > - "închiderea" consoanei implosive.

Schimbările fonetice

Ca şi celelalte limbi, limba tătară contemporană cunoaşte două feluri de schimbări fonetice: 1. combinatorii (condiţionate, dependente) şi 2. necombinatorii (spontane, necondiţionate, independente)[1].

Schimbările fonetice combinatorii (condiţionate, dependente) au loc în timpul coarticulării, a interdependenţei sunetelor (vocale şi consoane) la limitele părţilor componente ale unui şi aceluiaşi cuvînt (la limita morfemului material şi al celui formal, la limita silabelor învecinate, la limita sunetelor învecinate) precum şi la jonctura a două cuvinte.

Un rol deosebit de important îl joacă în cadrul schimbărilor fonetice combinatorii influenţa condiţiilor generale ale pronunţiei schimbările poziţionale şi anume, influenţa poziţiei iniţiale şi finale a cuvîntului, natura silabei, precum şi poziţia accentuată sau neaccentuată a acesteia din urmă.

Interdependenţa sau influenţa reciprocă a sunetelor în cursul vorbirii care generează schimbările combinatorii (condiţionate, dependente) se realizează sub forma unor procese fonetice ca, de pildă: asimilarea, armonia vocalică, diereza, metateza , epenteza, anaptixa, haplologia, etc.

Influenţa condiţiilor generale ale pronunţiei care generează schimbările poziţionale se realizează sub forma unor procese fonetice, care poartă denumiri ca, de pildă: proteza, sincopa, reducţia, eliziunea, afereza, contragerea, etc.

Schimbările combinatorii (condiţionate sau dependente) nu afectează sensul cuvintelor, ele reprezentînd doar o schimbare a aspectului fonetic al unui fonem dat.

1. In paragraful acesta nu ne propunem să tratăm schimbările fonetice cantitative (diacronice), ci fiind vorba de descrierea limbii tătare contemporane ne vom rezuma doar cu descrierea schimbărilor fonetice calitative (sincronice).

Cauzele schimbarilor fonetice combinatorii sînt multiple. Ele se manifestă sub forma unor tendinţe şi sînt"legate nemijlocit de tendinţa generală constanta de îmbunătăţire a tehnicii pronunţiei care duce la îmbunătăţirea mecanismului limbii şi la menţinerea acestui mecanism într-o stare accesibila de comunicare"(60,p42)."

Schimbările fonetice necombinatorii (spontane, necondiţionate, independente) se produc în toate cuvintele indiferent de natura sunetelor înconjurătoare sau de poziţia sunetului care se schimbă în corpul cuvîntului.

Altfel spus, în cadrul schimbărilor fonetice necombinatorii un sunet nu este condiţionat de celălalt, un sunet nu se supune unui alt sunet, din care cauză ele sînt numite schimbări fonetice necondiţionate sau independente. Un exemplu concludent în limba tătara îl poate constitui cuvîntul /elma/ "măr" apărut de la forma /alma/ datorită schimbării fonetice necombinatorii, în care / a~e / este folosit pentru evitarea armoniei /alma/ "măr" şi /alma/ "nu lua".

De asemenea folosirea paralelă a formelor identice ca: /yer // ğer/ "loc", /yaz // ğaz/ "vară", /yoq // ğoq/ "nu, nu există" se datoreşte existenţei în limba descrisă a alternanţei /y~ğ/ la iniţiala de cuvînt, alternanţă rezultată de pe urma încrucişării graiurilor nogaice, unde predomină africata /ğ/ în această poziţie, cu cele tătareşti în care predomină în aceeaşi poziţie, semivocala /y/.

In orice caz cauzele schimbărilor necombinatorii nu sînt atît de evidente ca la schimbările combinatorii sau poziţionale, de aceea ele sînt mult mai grau de aflat.

Fonologii sînt înclinaţi să afirme, că schimbările necombinatorii se petrec sub influenţa modificărilor necombinatorii în sistemul fonemelor. Dar problema aceasta nu este studiată în mod detaliat. Trebuie de gîndit, că, cauzele schimbărilor fonetice necombinatorii pot fi variate (60).

Asimilarea consoanelor

Fenomenul fonetic de asimilare a consoanelor a stat în centrul atenţiei a multor turcologi, care s-au preocupat îndeaproape cu studiul limbilor turcice. Astfel, prof.N. K. Dmitrijev, într-una din cărţile sale de căpătii acordă un loc însemnat fenomenului asimilării consoanelor, căruia îi atribuie denumirea de "formă a armoniei vocalice" (61, p.73).

La prima vedere s-ar părea că fenomenul asimilării consoanelor se află într-o strînsă legătură cu armonia vocalică. In realitate însă limitarea fenomenului asimilării numai la consoane (fără a include aici şi armonia vocalică) ar fi mai indicată, deoarece, în primul rînd, după tradiţia încetăţenită în lingvistică termenului de asimilare includ, de obicei, asemanarea consoanelor, iar, în al doilea rînd, opus termenului de asimilare există fenomenul disimilării, aceasta din urmă nefiind caracteristică şi armoniei vocalice.

In lingvistica asimilarea consonantica poartă denumirea şi de armonia sunetelor, în timp ce armonia vocalică poartă denumirea de: sinarmonism sau armonia silabelor.

In ceea ce priveşte armonia vocalica, considerăm mai indicată limitarea ei numai cu cadrul asimilării vocalelor, deoarece, istoriceşte, armonia vocalica în limbile turcice este socotită a fi un fenomen foarte vechi (vezi Inscripţiile enisei - orhonice, aparţinînd sec.VI-VIII e.n.), în timp ce asimilarea consonantică reprezintă un fenomen fonetic apărut relativ recent, odata cu scindarea limbii - baze turcice în diferite grupuri şi subgrupuri de limbi turcice.

Pe de altă parte, armonia vocalică, în limba tătară ca şi în alte limbi turcice, se împarte în: armonia palatală, armonia labială şi armonia vocalelor şi consoanelor. Aceste subdiviziuni nu sînt specifice fenomenului de asimilare a consoanelor.

In sfîrşit, în limba tătară contemporană asimilarea consoanelor

fiind doar un fenomen fonetic nu are nici o tangenţă cu formarea cuvintelor, în timp ce armonia vocalică se află într-o strînsă legătură cu formarea prin aglutinare a cuvintelor.

Aşadar, cînd este vorba de asimilare se are în vedere numai asimilarea (asemănarea) consoanelor, iar aşa numita "asimilare vocalică" şi asimilarea vocalelor şi consoanelor fiind studiate în paragraful intitulat armonia vocalică.(sinarmonism).

Asimilarea consonantică

Asemănările care apar în urma interdependenţei consoanelor în timpul coarticulării lor se numeşte asimilare consonantică.

Două consoane alăturate cînd sînt articulate împreună se influenţează în chip diferit : ele pot să se asemuie fie în întregime (=asimilare totală), fie parţial (=asimilare parţială). Adesea se întîmplă în aşa fel, încît o consoană precedentă să asimileze pe cea următoare (=asimilare progresivă) şi invers, consoana următoare să asimileze pe cea precedentă (=asimilare regresivă); în sfîrşit, pot să se asimileze între ele două consoane care se află într-o mică distanţă, adică cele care aparţin de două silabe alăturate (=asimilare la distanţă) şi aceasta putînd să fie, la rîndul ei, totală, parţială, progresivă şi regresivă.

1. Asimilarea progresivă. Numim asimilare progresivă cînd sunetul (consoana) anterior asimilează pe cel următor.

Asimilarea progresivă este un proces complex, în înţelegerea căreia trebuie să se ţină seama atît de vocalele şi consoanele care se folosesc în poziţia finală a temelor[1], cît şi de vocalele şi consoanele care se folosesc în poziţia iniţială a sufixelor[2].

1. Consoanele care se folosesc în poziţia finală a temelor sînt sonantele: /m, ŋ, ñ, ł, l, r, w, y/, sonora /γ/ şi surdele /p, t, k, q, t, č, f, s, š, x/.

2. Consoanele care se folosesc în poziţia iniţială a sufixelor sînt: sonantele /n, l/ sonorele /d, g, γ, ğ/ şi surdele /t, ḱ, q, š, (č)/.

De asemenea, trebuie avut în vedere şi de faptul că unele consoane de la inițiala afixelor sînt neutre[1] față de procesul asimilării.

Ţinînd seama de aceste considerente regula asimilării progresive va consta din următoarele:

1. Dacă tema cuvîntului se termină într-o vocală sau într-o consoană sonantă şi sonoră, atunci sufixul care se alipeşte la temă va începe cu o consoana sonoră. De exemplu: /araba-da/ "în căruţă", /kóše-ǵe/ "la colţ", /üj-de/ "în casă", /ǧan-dan/ "din suflet", /al-γan/ "(care) a luat", /ḱel-ǵen/ "(care) a venit", /tam-dï/ "a picurat", /tatar-ǧa/ "tătăreşte", /men-ǧe/ "după mine" etc.

2. Dacă tema cuvîntului se termină într-o consoană surdă, atunci sufixul care urmează după temă va începe tot cu o consoană surdă. De exemplu: /aq-tï/ "a curs", /at-ta/ "pe cal", /et-ten/ "de la carne", /it-ḱe/ "cîinelui", /qaš-qa/ "la sprînceana", /arap-ša/ "arabeşte" etc.

Asimilarea progresivă totală. Asemănarea consoanelor din punct de vedere al locului de articulare, al modului de articulare şi după sonoritate sau surditate se numeşte asimilare progresivă totală. Asimilarea progresivă totală are loc numai după consoanele surde /t, q, k, s, š/, iar în unele graiuri şi după consoana sonanta /n/. De exemplu: /at-ta/ "pe cal", /bet-ten/ "de la obraz", /aq-qan/ "(care) a curs", /ek-ḱen/ "(care) a semănat", /as-sa/ "dacă atîrnă, spînzură", /òs-se/ "dacă creşte", /aš-šï/ (< aš-čï) "bucătar", /yaman-namaq/ (< yaman-lamaq) "a vorbi de rău", /de-liǧan-nï/ (< deliǧanlï) "cavaler", /on-nar/ (< onlar)/ "ei", /an-na/ (< an-la)/ "înţelege", /kün-ne/ (< künle) "pizmuieşte", /šïn-na/ (< šïn-la)/ "a cînta" etc.

Asimilarea progresivă parţială reprezintă acea asimilare conform căreia două consoane alăturate pot manifesta asemănări fie numai după locul de articulare (de exemplu: /ǧap-maq/ "a închide", /on-dan/ "de la zece"

---

1. Consoanele neutre faţă de procesul asimilării sînt sonantele: /m, n, l/.

fie numai după modul de articulare (de exemplu: /sap-ti/ "a tăiat", /taz-ɣa/ "chelului", /qum-nuq (< qumluq)/"loc abundent în nisip", /top-ta/"în minge", fie, numai după sonoritate și surditate (de exemplu:/sȯz-šen/"vorbăreț", qaz-ma/ "cazma".

Asimilarea progresivă la distanță: /s/~ /š/ : /šuša/(< rom.șosea), /šemšiye/(< pers. semsiya)"umbrelă".

Asimilarea regresivă. Asimilarea regresivă este acel proces, conform căruia un sunet posterior îl asimilează pe cel anterior. Asimilarea regresivă se produce în cadrul unui cuvînt (între temă și sufix), la jonctura a două cuvinte, la cuvintele compuse și împerecheate, între cuvintele semnificative și cele auxiliare și chiar răspîndite la limitele a mai multor cuvinte.

Aspectele cele mai răspîndite ale asimilării regresive sînt:

1. Consoanele surde finale a rădăcinii /q, k, p/ trec în sonore /ɣ, g, b/ dacă sufixul care se alipește de rădăcina sau cuvîntul următor începe cu o vocală. De exemplu:

a). /p/~/b/ : /qap/ "copertă"~/qabĭ/ "coperta sa", /top/ "minge"~/tobĭ/ "mingea sa", /kȯp/ "mult"~/kȯbĭsĭ/ "majoritatea", /dop/ "dop"~/dobĭ/ "dopul său", /kȯb‿edĭ/(< ortogr. kóp edí) "era mult", /alĭb‿bar/(< ortogr. alîp bar) "du-te luînd", /kitab‿oqĭb‿otĭra/(< ortogr. kitap okîp otîra) "stă citind (o) carte", etc.

b). /k/~/g/ :/senek/ "furca"~/senegĭ/ "furca sa", /ĭstek/ "dorința"~ /ĭstegĭ/ "dorința sa", /bek/ "bec"~/begĭ/ "becul său", /kereg‿edĭ/< ortogr. kerek edí) "era necesar", /kűreg‿aldĭm/(< ortogr. kúrek aldîm) "mi-am luat (o) lopată.

c). /q/~/ɣ/ :/oraq/ "seceră"~/oraɣi/ "secera sa", /baq/ "vie"~/baɣim/ "via mea", /taraq/ "pieptene" /taraɣim/ "pieptenele meu", /soqaq/ "stradă" /soqaɣim/ "strada mea", /yoɣ‿edĭ/(< ortogr. yok edí)"nu era", /ayaɣ astĭ/(< ortogr. ayak astí) "sub picior", /qulaɣ ĭšĭ/(< ortogr. kulak íší) "interiorul urechii", /Qara‿ɣuyu/(< ortogr. Kara Kuyu) "fîntîna neagră,

denumirea tătărească a satului Valea Dacilor din Dobrogea.

2. Consoana finală /n/ a rădăcinii alternează cu /ñ/ cînd sufixul saucuvîntul următor începe cu /q, g,γ/. De exemplu: /erten/ "dimineața /erteñgĭ/ "de dimineață", /burun/ "înainte" /buruñgi/ "pe vremuri", /sen γa{t/< ortogr. sen qayt "întoarce-te", /gešen gúnĭ/< ortogr. geșen gùní "deunăzi", /ğañ γutara/< ortogr. ğan qutara "salvează sufletul".

3. Consoanele finale /s, z / ale rădăcinii alternează cu /š/ cînd sufixul începe cu consoana š. De exemplu: /sóššen/(< ortogr. sózșen) "vorbăreț", /ruššak/(< ortogr. russa) "rusește", /qaš šĭmdí/ (<ortogr. qaz șimdí) "sapă acum", /aš šonda/(< ortogr. as sonda) "atîrnă acolo" etc.

4. Consoana finală /z/ a rădăcinii alternează cu /s/. De exemplu: /tussuz/(<ortogr. tuzsuz) "nesărat, fără sare", /kòssĭz/(<ortogr. kózsíz) "fără ochi, orb, nechibzuit, imprudent", /yassam/(< ortogr. yazsam) "dacă scriu", /gesse/(<ortogr. gezse) "dacă se plimbă", /kòs sal/(<ortogr. kóz sal "pune ochii", /tus sep/(<ortogr. tuz sep- "împrăștie sare" , etc.

5. Dacă rădăcina cuvîntului se termină în /p/ și de ea se alipește sufixul gerunzial /-ip (-ĭp / atunci consoana finală /p/ a rădăcinii alternează cu /w/. De exemplu: /qap/ "mușcă" ~/qawĭp/ "mușcînd", /šap/ "taie" /šawĭp/ "tăind", /tap/ "găsește" >/tawĭp/ "găsind", /tep/ "lovește cu piciorul" >/tewĭp/ "lovind cu piciorul".

6. Consoana /n/ de la finala primului cuvînt alternează cu /m/, cînd următorul cuvînt dintr-un cuvînt compus începe cu consoana /b/[1]. De exemplu: /ombeš/(< ortogr. onbeș) "cincisprezece", /ombĭr/(< ortogr. onbír) "unsprezece", /kúmbatar/(< ortogr. kúnbatar) "apus de soare, soare apune", /qayĭmbike/(< ortogr. kayînbike) "cumnată, sora cea mai mare a soțului".

7. Tot sub influența asimilării regresive se poate explica formele pronumelui personal la cazul dativ /maγa/ "mie" și /saγa/ "ție".

---

1. Fenomenul acesta se mai numește fonetică sintactică, sau cu un termen sanscrit sandhi.

Aici s-a produs velarizarea rădăcinilor men "eu" şi sen "tu" sub influența regresivă a sufixului /-γa/ a cazului dativ.

8. Asimilarea /ey~iy /ĭšle/ "munceşte"~/ĭšliį /(el) munceşte", /tĭšle/ "muşcă"~/tĭšliį /"(el) muşcă".

9. Sub influența asimilării regresive la distanță avem următoarele alternanțe:

/b/~/m/ : /bo/ "acesta"~/mĭnda/ "aici", /mĭndaį/ "aşa, astfel", (cf.tc. ben ~tăt.men "eu" ; tc. bin ~tăt.mĭn "a se urca").

/s/~/š/ : šaš (< tc.sač) "păr".

Delabializarea

Delabializarea sau articularea unor vocale rotunjite (labiale) este un fenomen larg răspîndit în limba tătară vorbită din Dobrogea. Ca un aspect al asimilării (progresive şi regresive) a vocalelor, delabializarea cuprinde atît cuvintele proprii limbii tătare, cît şi pe cele împrumutate. Procesul delabializării are loc sub influența vocalelor nelabiale din silaba inițială asupra silabelor labiale următoare dintr-o temă (de exemplu: /yazĭγĭ/ (< yazuγĭ) "scriitor", /qarbĭz/ (< pers.harbuz) "pepene", /qamĭt (< rus.xomut) "ham", /namĭs/ (< pers. namus) "onoare", /sarĭš/ (< serhoš/ "beat"), dar mai ales datorită influenței regresive a silabelor şi a sufixelor nelabiale accentuate finale asupra vocalelor labiale neaccentuate din tema cuvintelor. De exemplu: /bĭraų/ (< buraų) "burghie", /bĭlay < bolay // mĭndaį/ (< bonday) "astfel", /mĭnda/ (< bonda) "aici", /bĭlan/ (< bulan ~ bulγan) "a se tulbura", /bĭlašmaq/ (< bulašmaq ~ bulγašmaq) "a se murdări",/măbet/ (< ar. muxabbat) "fericit", /parazna/ (< rus. barazda) "brazdă", pirtana < it. fortuna "furtună", Ĭndeme (< ün "sunet" şi deme "să nu zici") "taci" etc.

In afară de exemplele aduse numeroase cuvinte chiar monosilabice s-au supus fenomenului de delabializare datorită contactului de durată a vorbitorilor limbii tătare cu vorbitorii unor limbi neturcice. Aceste cuvinte delabializate pot fi urmărite în prezent prin compararea lor fie

cu texte tătărești mai vechi, fie cu cuvintele similare din alte limbi turcice contemporane. De exemplu: /pït/(< tc.but) "pulpă", /pïtaq/ (< tc.butak) "craca", /bïz/(< tc.buz) "gheață", /bïzïq/ (< tc.bozuk) "stricată", /čïrïk/(< ğügürük) "trăpaș".

Frecvența într-un număr considerabil a cuvintelor delabializate în limba tătară contemporană a avut repercursiuni directe asupra armoniei labiale, care tinde să dispară din această limbă (vezi paragraful : Armonia labială).

Armonia vocalica

In limitele unui cuvînt vocalele limbii tătare manifesta unele corespondențe fenomen ce poartă denumirea de armonie vocalică. Prezența ei în limba tătară se află într-o strînsă legătură cu structura aglutinantă a acestei limbi.

Armonia vocalică se răspîndește, de regulă asupra unui cuvînt întreg și organizează structura vocalică a lui în așa fel, încît vocalismul morfemelor funcționale (ST și SF) se supun vocalismului morfemului radical (R). Aspectul fonic al morfemelor funcționale (ST și SF) variază în funcție de structura vocalelor morfemului radical, din care cauză fiecare morfem funcțional este reprezentat prin două și, uneori, chiar prin patru variante. Regularitatea cu care se manifestă această lege în latura funcțională a cuvîntului ne arată existența unei interdependențe strînse între cele trei nivele (R, ST și SF) ale cuvîntului din punct de vedere al structurii vocalice.

La baza armoniei vocalice se află împărțirea vocalelor în clase (serii) binare. Dintre cele 3 opoziții binare (palatal-postpalatal, labial-nelabial, închis-deschis) specifice limbii tătare, pentru determinarea armoniei vocalice se folosesc doar opozițiile palatal-postpalatal și labial-nelabial. Opoziția închis-deschis nu este pertinentă pentru determinarea armoniei vocalice.

Pe plan sintagmatic cele două opoziţii (palatal-postpalatal şi labial-nelabial) care stau la baza armoniei vocalice se manifestă în chip diferit. Astfel, opoziţia palatal-postpalatal care stă la baza armoniei palatale (sau linguale) este absolută şi se răspîndeşte asupra tuturor celor trei nivele (R, ST, SF) ale cuvîntului, în timp ce opoziţia labial-nelabial, care stă la baza armoniei labiale fiind doar tematică se răspîndeşte doar asupra nivelelor R şi ST. De aceea, în continuare, vom analiza separat armonia palatală şi separat armonia labială.

Armonia palatală

Armonia palatală se bazează, precum s-a mai arătat, pe opoziţia palatal-postpalatală a vocalelor. Aceasta înseamnă că într-un cuvînt, independent de natura structurii sale nu pot exista vocale fie numai din seria palatală, fie numai din seria postpalatală. Datorită acestei legi toate cuvintele tradiţionale se pronunţă fie la fel de dur (de exemplu: atlardan /atḷardan/ "de la cai", kardaşlarîmîzdan /qardašḷarïmïzdan/ "de la fraţii noştri") fie, la fel de muiat, de exemplu: /itlerden/ "de la cîini", kóylílerímízden /koḷlïlerïmïzden/ "de la sătenii noştri").

Dependenţa vocalismului morfemelor funcţionale de vocalismul morfemului radical poartă un caracter succesiv, gradat: aspectul dur (sau muiat) al vocalei morfemului radical determină aspectul dur (sau muiat) al morfemului funcţional; aspectul dur (sau muiat) al sufixului tematic determina aspectul dur (sau muiat) al sufixului flexionar sau, mai bine zis aspectul dur (sau muiat) al primului sufix după rădăcină condiţionează aspectul dur (sau muiat) al vocalei următorului sufix etc. Prin urmare avem de a face cu o dependenţă succesivă a vocalelor în sufixe. Punctul modal, factorul determinant al acestei dependenţe îl reprezinta vocala morfemului radical. De exemplu: at - lî-lar - îm - îz - dan /at - lï - lar - ïm - ïz-dan/ "de la călăreţii noştri" sau kóy - lí - ler - ím - íz - den /kòy - lï - ler - ïm - ïz - den/ "de la sătenii noştri".

In rădacinile polisilabice armonia palatală este condiţionata

de vocala ultimei silabe. Această regulă prezintă o importanţă atît pentru rădăcinile polisilabice tradiţionale, dar mai ales pentru acele rădăcini netradiţionale care sînt compuse, în acelaşi timp, din silabe dure şi muiate. De exemplu: kitap /kitap/ "carte" dar kitaplardan /kitapḷardan/ "din cărţi", /artist/, dar /artistlerden/ "de la artişti".

Dependenţa vocalei silabei următoare de vocala silabei precedente poate fi redată prin urmatoarea schemă:

v o c a l e		
Silaba precedentă	Silabele următoare	E x e m p l e
a /a/	/a/, /ï/	/bala/ "copil", tamîr /tamïr/ "rădăcină", "pir".
î /ï/	/a/, /ï/	kîraw /qïraụ/ "brumă", kîşî /qïšï/ "rapiţă verde"
o /o/	/a/, /ï/	orak /oraq/ "seceră", koşî /qošï/ "întrecere"
u /u/	/a/, /ḭ/	kural /qural/ "regulă", kuytî /quịtḭ/ "adăpost"
á /ȧ/	/e/, /ĭ/	náneli /nȧneli/ "cu izmă", kátí /ḱȧtĭ/ "hîrtia"sa"
e /e/	/e/, /ĭ/	/elekler/ "site", betím /betĭm/ "obrazul meu"
ó /ȯ/	/e/, /ĭ/	kóller /kȯller/ "lacuri", kózím /kȯzĭm/ "ochiul meu"
ú/ů/	/e/, /ḭ/	kúle /kule/ "rîde", kúlím /kůlḭm/ "cenuşa mea"
i /i/	/e/, /ĭ/	iyne /iịne/ "ac", iyíl- /iyĭl-/ "a se apleca"
i /ĭ/	/e/, /ĭ/	kíre /kĭre/ "intră", kíríş /kĭrĭš/ "intrare"

Armonia labială

Armonia labială se bazează, aşa cum s-a arătat pe opoziţia labial-nelabială a vocalelor. Ea se realizeaza tot prin dependenţa morfemelor funcţionale de vocala morfemului radical, numai că, aici, această dependenţă se limitează doar cu cadrul clasei vocalelor labiale. Astfel, sub influenţa vocalei labiale următoarele vocale se pronunţă prin rotunjirea buzelor, adică sînt tot vocale labiale.

In limba tătară armonia labială este doar tematică, raza ei de acţiune fiind limitată doar cu primele două silabe. Se disting două feluri de armonii labiale, după cum urmează:

1. Dacă silaba inițială sau rădăcina monosilabică conține o /o/ sau u /u/, atunci în silaba a doua este posibilă doar vocala u /ụ/. De exemplu: /unụm/ "făina mea", /tonụm/ "cojocul meu", kumluk /qumlụq/ "loc nisipos" etc.

2. Dacă silaba inițială sau rădăcina monosilabică conține ó /ò/ sau ú /ù/, atunci în silaba a doua este posibilă doar vocala ú /ụ̀/. De exemplu: kózúm /kózụ̀m/ "ochiul meu", kúlúm /kùlụ̀m/ "cenușa mea".

In cuvintele polisilabice, începînd cu silaba a doua raza de acțiune a armoniei labiale scade treptat iar la sfîrșitul cuvîntului dispare complet. De exemplu: burunîmîz /burụnimïz/ "nasul nostru", omuzîmîz /omụzïmïz/ "umerii noștri", kólúmíz /kòlụ̀mïz/ "lacul nostru", úyúmúz /ùyụ̀mïz/ "casa noastră" etc.

Cele două feluri ale armoniei labiale le putem reda prin următoarea schemă:

Silabele	I	II	III	Traducerea
Vocale	/o, u, ò, ù/	/ụ, ụ̀/	/ï, ï/	
	toy	ụ	mïz	"nunta noastră"
	qul	ụ	ñïz	"robul vostru"
	kòz	ụ̀	mïz	"ochiul nostru"
	kùš	ụ̀	mïz	"puterea noastră"

După cum reiese și din schema de mai sus, armonia labială se manifestă inconsecvent, fiind limitată doar cu primele două silabe ale cuvîntului. Inconsecvența ei este condiționată de prezența fenomenului de delabializare în limba tătară.

Tendința de dispariție sau,mai bine zis,dispariția deja a armoniei labiale în sufixele flexionare o putem explica atît din punct de vedere lingvistic (prin natura închisă și durată scurtă a vocalelor labiale, mai

ales în pozițiile neaccentuate ale cuvîntului), cît și prin contactul extralingvistic (prin contactul de durată a limbii descrise aici cu limbile asinarmonice, în condițiile inexistenței în permanență a unei scrieri proprii).

Armonia vocalelor și consoanelor

Armonia vocalelor și consoanelor, numită și sinarmonism sau armonia sunetelor constă în asimilarea consoanelor de către vocale. Astfel, dacă în silaba inițială există o vocală din seria palatală, atunci toate consoanele unei teme nu pot fi decît palatale (de exemplu: <u>sekíz</u> /sekĭz/ "opt", <u>șíník</u> /šĭnĭk/ "baniță", <u>kelín</u> /ḱelĭn/ "noră") sau, dacă în silaba inițială există o vocală din seria postpalatală, atunci toate consoanele unei teme nu pot fi decît postpalatale (de exemplu: <u>sakîz</u> /saqīz/ "sacîz", <u>balaban</u> /bal̦aban/ "mare", <u>toban</u> /toban/ "paie").

Aspectul dur (postpalatal) sau muiat (palatal) al consoanelor condiționate de vocalele silabei inițiale a temei se răspîndește și la sufixe care pot fi, precum s-a mai arătat, întotdeauna de două feluri: dure și muiate. De pildă, dacă tema unui cuvînt se sfîrșește cu o silabă muiată, sufixele care se vor alipi la tema respectivă vor fi, întotdeauna, muiate (de exemplu: <u>it-ke</u> /it-ḱe/ "cîinelui", <u>kíșí-lík</u> /kĭšĭ-lĭk/ "omenie" și invers, dacă tema unui cuvînt se termină cu o silabă dură, sufixele care se vor alipi de acea temă vor fi, întotdeauna, dure (de exemplu: <u>art-ka</u> /art-qa/ "în spate", <u>kîșkî</u> /qīšqī/ "de iarnă", <u>aylîk</u> /ai̯l̦īq/ "salariu").

Armonia vocalelor și consoanelor este prezentă și la împrumuturile mai vechi în limba tătară. Astfel, datorită armoniei vocalelor și consoanelor, consoanele împrumuturilor fie că s-au muiat (de exemplu: <u>mámelek</u> /mámelek/ (< rom. mămăligă), <u>metiy</u> /metii̯/ (< rom.butoi), fie că au devenit dure (de exemplu: <u>kazarma</u> /qazarma/ (< rom.cazarmă), <u>koșara</u> /qošara/ < rom.coșară).

Reducția vocalelor

Pronunțarea scurtă sau atenuată precum și căderea totală a vocalelor închise neaccentuate dintr-un cuvînt se numește reducție.

In limba tătară contemporană fenomenului de reducție totală i se supun, de obicei, vocalele mobile ĭ /ĭ/ și ĭ /ĭ/. Aceste vocale se supun fenomenului de reducție nu numai prin aceea că sînt vocale închise și că se situează într-o poziție neaccentuata, dar mai ales prin faptul că urmează sau preced după o consoană sonantă sau rămîn între două sonante. Pe de altă parte, reducția fiind legată numai la cuvintele polisilabice se leagă cu tendința spre micșorare, pe cît e posibil, a efortului articulatoriu.

In problema reducerii vocalelor ĭ /ĭ/ și ĭ /ĭ/ limba tătară prezintă două momente:

1. Reducția care se reflectă atît în ortografie, cît și în ortoepie. De exemplu: /goñĭl/ "suflet" dar/goñlĭm/ "sufletul meu",/bawïr/ "ficat" dar/bawrïm/"ficatul meu", /oyïn/"joacă" dar /oịna/ "a se juca", /yuqï/"somn", dar/yuqla/"dormi", /ilerĭ/ "înainte" dar /ilerde/ "pe viitor",/ĭšerĭ/ "înauntru", dar /ĭšerde/ "înauntru", /tïšarï/ "afară", dar /tïšarda/ "afară", /yoqarï/ "sus", dar /yoqarda/ "pe sus", /qaịnana/ (< qayïn+ana) "soacră", /qaịnata/ (< qayịn+ata) "socru", /qayïn/ "nepot", dar /qaịnïm/ "nepotul meu", /qarïn/ "burtă", dar /qarnïm/ "burta mea", /moyïn/ "ceafă", dar /moịnïm/ "ceafa mea", /ilĭm/ "știință", dar/ilmiị/ "științific", /sïnïf/ "clasă", dar /sïnịfiị/ "de clasă" , etc.

Tot prin reducție se explică formarea numeralelor /altmïš/ (< altï + mïš "șaizeci" /yetmĭš/(< yedĭ + mĭš)"șaptezeci", /seksen/ (< sekĭz + on) "optzeci", /doqsan/ (< doqïz + on)"nouăzeci".

Uneori s-au supus reducției chiar și vocalele /a/ și /e/. De exemplu: (barmaịğaq/ (< barmayağaq)"n-o să meargă"(cf.tc.varmiyacak, tăt.de pe Volga: barmïyačaq "n-o sa meargă", /kelmiyịğek/ (< kelmeyeğek (cf.tc.gelmiyecek, tăt.V.kilmiyeček "n-o să vină",/baịlar/(< baịaịar)

"copii".

2. Reducţia care se reflectă numai în ortoepie. De exemplu: /ble/ (< bĭle) "ştie",/tle/ (< tĭle) "cere", /kreş/ (< kĭreš)"var", /blezĭk/ (< bĭlezĭk)< bĭlek yüzĭk)"brăţară", /šte/ (< ĭšte)"iată", /škembe/ (< ĭškembe (cf.tc.işkembe"burtă", /sorsa/ (< sorasa)"întreabă", /ketğek/ (< keteğek) "o să plece", /ŝatğek/ (< ŝateğek < ŝalai eteğek) "ce (cum) o să facă ".

Eliziunea vocalelor

Dispariţia vocalei finale a unui cuvînt înaintea vocalei iniţiale a cuvîntului următor se numeşte eliziune. Aşadar, eliziunea se produce între două cuvinte care posedă un singur accent. In limba tătară contemporană fenomenul eliziunii vocalelor se constată numai în ortoepie. De exemplu:/yazalmajman/ (< ortogr.yaza almayman) "nu pot să vin /kelalmajman/ (< ortogr.kele almayman)"nu pot să vin", /Velaqaj/ (< ortogr. Velí aqay) "nenea Veli", /Yayaqaj/ (< ortogr.Yaya akay) "nenea Iaia", /šipšalγiš/ (< ortogr.şipse algiş) "uliu", torbawiz/ (< ortogr.torba awiz) "om supărăcios", /qaraγaš/ (< ortogr.kara agaş) "copac negru, ulm", /nişlij/ (< ne ĭşliy) "ce face", /nete/ (< ne ete) "ce face", /ğanaj/ (< ğanĭ ay) "lună nouă" etc.

Tot prin eliziunea vocalică au apărut şi cuvintele /omaš/ (< uwma) "frecare" + (aş) "mîncare", bobiţe de cocă făcute prin frecare care servesc la prepararea ciorbei", /ekeu/ (eké + ew) "al doilea", /altau/ (< altĭ + aw) "al şaselea", /sarar/ (< sarĭ + ar) "a se îngălbeni", /morar/ (moru + ar)"a se învineţi", /koraldĭ/ (< kara aldĭ)"curte".

Contragerea

Dispariţia silabei finale a primului cuvînt bisilabic şi a silabei iniţiale a cuvîntului următor (dacă este numai bisilabic) se numeşte contragere sau contracţie. Aşadar, contragerea se produce, ca şi la eliziune între două cuvinte care se află sub un singur accent.

In limba tătară există numeroase cuvinte formate prin contragere.

De exemplu: /aḱel/ (< alîp kel)"a aduce", /aḱet/ (< alîp ket)"a duce", /bïlaịtîp/ (< bîlay etíp) "astfel, făcînd astfel", /šaịtîp/ (< şulay etíp) "astfel, făcînd aşa", /olaịtip/ (< olay etíp) "aşa, făcînd astfel", /bïltïr/ (< bír yîldîr) "anul trecut", /qaịtîp/ (< kalay etíp) "cum ", /qayaqa/ (< kaysî yakka)"încotro",/qašan/ (< kaysî çagîn)"cînd?", /naššiị/ (< nasîl şey) "ce fel de lucru",/uzatmaq/ (< uzun etmek) "a lungi", /uzaịmaq/ (< uzîn eylemek) "a lungi", /ğoịtmaq/ (< ğoq etmek)"a pierde", /mînaụ/ (< mína bo < bona bo) "acesta", /anîšaị/ (< ana şo + lay) "aşa", /ȯịse/ (< óyle ise)"cînd colo", /oịsam/ (< olay ise) "cînd colo", /yoksam/ (< yok isem) "ori, sau", etc.

Proteza şi anaptixa

Fenomenele de proteză şi anaptixă se întîlnesc numai la cuvintele împrumutate din alte limbi spre a le uşura pronunţia în limba împrumutătoare. Proteza constă în introducerea unei vocale neetimologice înaintea unui cuvînt, iar anaptixa, în introducerea unei vocale neetimologice între consoane, deci, în mijlocul cuvintelor.

In limba tătară contemporană atît proteza, cît şi anaptixa se întîlnesc doar în împrumuturile mai vechi: arabe, persane şi ruseşti, precum şi în cele româneşti, acestea din urmă fiind mai frecvente în special, în graiul generaţiilor în vîrstă.

Exemple pentru proteză: /oraza/ (< pers.ruza) "post", /Ereğep/ (< ar.Reğep) "Regep, nume de persoană", /îspîrt/ (< rom.spirt), /îstop/ (< stop)"stop", /îspat/ (< rom."sfat"), /îškola/ "şcoală", /Ištepan/ (< Ştefan) etc.

Exemple pentru anaptixă: /sîliwa/ (< rus. sliva) "prună", /pïrataqal/ (< rom.protocol), /ingîliz/ (< englez) etc.

După cum se vede şi din exemplele aduse, atît proteza, cît şi anaptixa apar fie în cazul, cînd un cuvînt începe cu consoanele sonante /r, l/. fie în cazul, cînd un cuvînt începe cu una din grupurile con-

sonantice /sf, st, șt, sp, sl, pr/ sau se sfîrșește cu grupurile consonantice /kt, ks/.

Metateza sau schimbarea ordinii unor sunete în cuvînt se constată la cuvintele: /qaywar/ (< tc.kaviyar)"icre", /pîrmar/ (< primar), /prešoptor/ (< perceptor), /kûrpe/ (< rus.krupa) "crupe".

Sincoparea (căderea) consoanelor

Unele consoane ale limbii tătare în anumite împrejurări se supun fenomenului sincopării. De obicei se sincopează consoanele finale de la rădăcinile sau consoanele inițiale de la sufixe, cînd rămîn într-o poziție intervocalică (γ<q, g<k, ǵ<n), între o vocală și consoanele s, š, k (r, l) sau între o vocală și sonanta lichidă l (consoana y). Sincoparea consoanelor amintite are de fiecare dată ca rezultat apariția unor vocale lungi.

Sincoparea consoanei γ<q, g<k, ǵ

Sincoparea consoanei γ<q are loc în următoarele cazuri:

1. cînd tema (rădăcina) unui cuvînt se sfîrșește cu oclusivele /q, k/, care alternează cu sonorele /γ,g,ǵ/ și primește sufixele posesive. De exemplu: /oraq/ "seceră"~/oraγïm~orām/ "secera mea",/taraq/ "pieptene"~/taraγï>tarā / "pieptenele său".

2. cînd terminația numelui verbal -maq -meq primește:

a) sufixele posesive: de exemplu: /almām<almaγïm/ "luarea mea", /kelmēm<kelmegïm/ "venirea mea", /oqïmāsï<oqïmaγïsï/ "citirea lui", /šalïšmamïz<šalïšmaγïmïz/ "strădania noastră", etc.

b) sufixul cazului dativ; de exemplu: /almā<almaγa/ "pentru a lua", /kelmē<kelmege/ "pentru a veni", /yazmā<yazmaγa/ "pentru a scrie", /kórmē<kormeǵe/ "pentru a vedea" etc.

c) cînd terminația viitorului categoric /-ağaq~eğek/ primește:

a) mărcile prescurtate prin apocopă a categoriei persoanei la

pers.I şi a II-a singular; de exemplu: /alağām/ < alağaγim < alağaqman / "am să iau, voi lua", /ḱeleğeñ < ḱeleğegiñ < ḱeleğeksiñ/ "ai să vii, vei veni".

b) sufixele posesive /ḱeleğēm < ḱeleğegim/ "viitorul meu" /ḱeteğēñ < ḱeteğegiñ/ "plecarea ta".

c) la optativul viitor: /alağām ḱele < alağaγim ḱele/ "îmi vine să iau", /ḱeteğēm ḱele < ḱeteğegim ḱele/ "îmi vine să plec".

4. cînd terminaţia participiului trecut /-γan - gen/ rămîne în poziţia intervocalică şi, mai ales, cînd este folosită în funcţia de atribut participial. De exemplu: /qarāŋ < qaraγan/ "cel care caută",/išlēn išleǵen/ "cel ce munceşte", /oqïmān < oqïmaγan/ "n-a citit", "cel care n-a citit", /kȯrmēn < kȯrmeǵen/ "n-a văzut, cel care n-a văzut", /šalïšmān < šalïšmaγan/ "n-a muncit, cel ce n-a muncit".

5. cînd pronumele personale /men/ "eu" şi /sen/ "tu" se află la cazul dativ. De exemplu: /mā < maγa/ "mie", /sā < saγa/ "ţie".

Sincoparea consoanei /n/

Sincoparea consoanei /n/ se produce în următoarele cazuri:

1. /n/ de la iniţiala sufixului cazului genitiv:

a) la pronumele personale:/mēñ/</meñim < menim/~/meniñ < menniñ/ "al meu", /sēñ < seniñ < senıniñ/ "al tău", /ōñ < oniñ/ "al său", /bizim/ /biziñ < bizıniñ/ "al nostru", /siziñ < sizniñ/ "al vostru", /olariñ/ /onlariñ < olarniñ < onlarniñ/ "al lor".

b) la pronumele demonstrative. De exemplu: /bōñ < boniñ/ "al acestuia", /šōñ < šoniñ/ "al aceluia", /ōñ < oniñ/ "al celuilalt".

c) la apartenenţa abstractă a pronumelor personale şi demonstrative. De exemplu: /mēñki < meniñki/ "al meu", /sēñki < seniñki/ "al tău", /bōñqi < boniñki/ "al acestuia", /ōñqi < oninqi/ "al lui, al celuilalt".

2. <u>n</u> de la finala sufixului participial /-γan - gen/ /-qan - ken/, cînd acesta este urmat de mărcile categoriei persoanei, îndeosebi

la pers.I-a şi a II-a singular şi plural, adică cînd este folosit la modul indicativ, timpul trecut nedeterminat. De exemplu:

/Qaraldīñdan /ģeške(n)men/, ğanaĭ
Penğireñe /šertke(n)men/, ğanaĭ
Anayīñ maɣa darïlɣan, ğanaĭ
Men anaña /qatke(n)men/, ğanaĭ/.

"Trecut-am din faţa gardului tău, suf1 ţelule,
Bătut-am la geamul tău, sufleţelule.
Se zice că s-a supărat maică-ta pe mine, sufleţelule,
Ce făcut-am eu maică-ti, sufleţelule".

Alte exemple: /alɣâman < alɣanman/ "(cîndva) am luat", /kòrģêmen < kòrģenmen/ "(cîndva) am văzut", /kòrgēsīz < kòrgensīz/ "(cîndva) aţi văzut", etc.

3. /n/ de la gerunziul care exprimă o acţiune spontană. De exemplu:/alɣaman < alɣanīman/ "deîndată ce a luat", /kelģemen < kelģenīmen/ "deîndată ce a venit", /etkemen < etkenīmen/ "deîndată ce a făcut", /atqanīman > atqaman/ "deîndată ce a aruncat", etc.

4. /n/ de la marca categoriei persoanei; pers. I-a singular. De exemplu: /alama < alaman/ "iau", /keleme < kelemen/ "vin", /bīleme < bīlemen/ "ştiu", etc.

Sincoparea consoanei /r/

Sincoparea consoanei /r/ se constată în următoarele cuvinte: de exemplu: /bīšĭ < bīršĭ/ "nimic, ceva", /aĭtlamaq < ayïrtlamaq/ "a curăţa de coajă legume şi fructe".

Sincoparea consoanei /l/

Sincoparea consoanei /l/ se constată în următoarele cuvinte: de exemplu: /kese - kesīn/ < /kelse - kelsīn/ "de vrea să vie să vină", /bosa bosïn < bolsa bolsïn/ "ce dacă e, să fie", /nasï < ne asïlï/ "cum e ", (cf. <u>nasï baqalïm</u> (< tc.<u>nasïl bakalïm</u> < <u>ne asïlï bakalïm</u>) "ia să vedem, cum e ",

/bekĭ(m) < belkĭ(m)/ "poate", /kesĭ/ <u>kesĭ</u>/< kelși /kelsĭ/ "ia vino", /totĭr< toltĭr/"umple", /öttĭr < óltĭr/ "ucide-l, omoară-l" /ketĭr < keltĭr/ "adu".

<u>Sincoparea semivocalei /i̯/</u>

Exemple: /sólen < soi̯len/ "a vorbi", /qate < qai̯te/ "ce face ", /šăte < šai̯te/ "face astfel", /artlamaq < ayĭrtlamaq/ "a curăța de coajă legume și fructe".

<u>Sincoparea consoanei /x/</u>

Consoana /x/ nu este caracteristică limbii tătare. De aceea consoana /x/ se supune sincopării în majoritatea cuvintelor împrumutate în care există acest sunet. Fenomenului sincopării se supune nu numai /x/ din poziția de mijloc a cuvintelor, dar și din pozițiile inițială și finală ale cuvintelor.

Exemple pentru căderea consoanei /x/ la inițiala cuvintelor /awa/ (< ar.tc.<u>xava</u>) "aer", /ai̯wan/ (< ar.tc. <u>xayvan</u>/ "animal", /aq/ (< ar.tc. xaq/ "drept", /ayat/(< ar.tc.<u>xayat</u>) "viață", /al/(< ar.tc.xal) "stare", /ai̯laz/ (< ar.tc.<u>xaylaz</u>) "leneș".

<u>Exemple pentru sincoparea lui /x/ în mijlocul cuvintelor</u>. In cazul acesta căderea lui /x/ determină apariția vocalelor lungi secundare, de exemplu: /zămet/(< ar.tc.zaxmet) "trudă, chin", /păli/(< pers.tc.<u>paxalĭ</u>) "scump", /mălle/(< ar.tc.<u>maxalle</u>) "mahala", /Mămut/(< ar.tc.<u>Maxmut</u>)"Mahmut" /Mēmet/ (< ar.tc.<u>Mexmet</u>) "Mehmet", /lăna/(< ar.tc.<u>laxana</u>) "varză", /qabat/ (< ar.tc.<u>qabaxat</u>)"vină", /<u>rămet</u>/(< ar.tc. <u>raxmet</u>) "mulțumire", /răt/(< ar.tc. <u>raxat</u>) "liniștit, rahat", etc.

<u>Exemple pentru sincoparea lui /x/ final</u>: /saba/(< ar.tc. <u>sabah</u>) "dimineață", /gúna/(< pers.tc.<u>günax</u>) "păcat", /patša/(< pers.tc.<u>padišax</u>) "padișah", /alla/(< ar.tc.<u>allax</u>)"alah", /tezga//teziya/(< pers.tc.<u>tezgáx</u>) "război de țesut", etc.

<u>Sincoparea consoanei /h/</u>

Exemple: /šeyit/(< pers.tc.<u>șehid</u>)"erou", /emen/(< pers.tc.<u>hemen</u>) "deîndată", /erĭp/(< pers.tc.<u>herif</u>) "om, bărbat", /esap/(< ar.tc.<u>hesap</u>) "socoteală".

Accentul

Accentul este scoaterea în evidență a unei silabe dintr-un cuvînt prin pronunțarea ei mai intensă sau pe un tom ridicat (înalt).

In limba tatara accentul este dinamic, deoarece el se produce prin mărirea amplitudinii sunetelor, în care un rol esențial îl joacă intensitatea aerului fonator.

Paralel cu accentul dinamic în cuvintele și expresiile limbii tătare putem întîlni, în mod sporadic, și accentul muzical sau tonic, numit astfel pentru că este produs de ridicarea tonului silabei accentuate, adică prin mărirea numărului de vibrații, ceea ce îi dă frazei o notă ritmica.

De asemenea putem vorbi intuitiv, și de existența accentului cantitativ, în cazurile cînd vocala accentuată posedă o intensitate și o durată. De altfel, cantitatea presupune durata. Faptele limbii tătare ne permit să presupunem ca, în esență, accentul cantitativ poate fi cumulat, într-o măsură mai mare sau mai mică, de accentul dominant în această limbă și anume de accentul dinamic. Prin aceasta însă, trebuie avut în vedere faptul că durata și lungimea vocalelor nu au, în limba descrisă aici, o valoare fonematică. De aceea lungimea acustică ca un element sporadic al accentului dinamic care are loc în silaba accentuată poate fi acceptata ca un accent cantitativ. Așadar, sistemul accentului în limba tatară nu ni-l putem reprezenta sub o formă "pura": materialele faptice ale limbii tatare ne sugerează ideea prezenței unor unități de accente de natură diferite, printre care o importanță primordială îl are, dupa cum s-a mai aratat, accentul dinamic.

Gradul de intensitate al accentului în limba tatară îl putem compara cu cel al limbii franceze (62, p.164), adică, el este foarte slab, și neintens față de intensitatea accentului din limbile germana, rusa și maghiară. Natura neintensă, foarte slabă a accentului în limba tatara își găsește reflectarea și în pronunția unui cuvînt dat. Astfel, încălcarea locului accentului în pronunția unui cuvînt nu produce tulburări în norme-

le sistemului accentologic al limbii tatare. Această trasatura specifica a accentului se leagă de o altă caracteristică a accentului în limba tatară şi anume, de faptul că accentul are, în această limbă un rol de diferenţiere a cuvintelor, adică la fel ca şi morfemele lexico-gramaticale, el ne permite, de cele mai multe ori, să distingem un cuvînt de un altul. De exemplu: <u>kazmå</u> "cazma" şi <u>kåzma</u> "nu sapa ", <u>sarmå</u> "sarmale" şi <u>sårma</u> "nu înfaşura ". Dar, încalcarea accentului la aceste cuvinte nu va afecta atît de mult latura semantică a lor. De aceea se poate afirma că accentul neintens, slab este mai puţin legat de sensul cuvîntului, decît un accent intens, acesta din urmă fiind caracteristic limbilor rusă, germană, maghiară, etc.

In limba tatară accentul are un loc fix: el cade de obicei, pe ultima silabă a cuvintelor. De exemplu: <u>anå</u> "mamă", <u>analår</u> "mamele", <u>analardån</u> "de la mame", <u>sené</u> "an", <u>senelér</u> "ani", <u>senelerdén</u> "de ani", etc.

Incălcarea normei accentologice deşi defaimează, într-o anumită măsură, pronunţia obişnuită, totuşi ea nu afectează integritatea lexico-gramaticală a cuvîntului.

<u>Accentul cuvîntului</u>

Dupa cum se ştie, toate silabele unui cuvînt se pronunţă la fel. In cuvintele polisilabice este scos în evidenţă, mult mai clar, un singur accent şi anume cel principal, numit şi <u>accent grav</u>, care se realizează prin coborîrea tonului pe silaba accentuată.

Locul accentului este destul de stabil. El este folosit aşa cum s-a mai aratat, numai pe ultima silabă. Stabilitatea lui este vizibilă cu destulă claritate la substantive, adjective, numerale, pronume, adverbe şi verbe, adică la părţile de vorbire independente.

In ceea ce priveşte interjecţiile şi cuvintele onomatopeice încă nu putem vorbi la ele de un accent fix stabilit odată pentru totdeauna.

Interjecţiile, de pildă, exprimă diferite emoţii şi sînt înclinate, într-o măsură mai mare, de a reda diferite nuanţe ale simţurilor. Probabil natura instabilă a intonaţiei şi a accentului la interjecţii reprezintă un mijloc specific de diferenţiere a nuanţelor acestor cuvinte în cazuri particulare de uzaj. Atrage atenţia în mod deosebit funcţia expresivă specifică în raport cu care se crează o nuanţă stălistică la o interjecţie şi aceeaşi.

Unele particularităţi în punerea accentului se constată şi la cuvintele onomatopeice; în majoritatea cazurilor la cuvintele onomatopeice accentul cade pe prima silabă. De exemplu: şárt-şurt "zgomotul produs de ruperea unui obiect", ğálk-ğalk "lumina rapidă a fulgerului", etc. La onomatopeele polisilabice accentul este cel obişnuit, adică el cade pe ultima silabă. De exemplu: pîrkîn-pîrkín kúldí "a rîs cu sarcasm", tîkír-tîkír "tranca-tranca", parîl-parîl "străluceşte", etc.

Cuvintele ajutătoare (postpoziţiile, conjuncţiile şi particulele) se caracterizează prin faptul că nu primesc asupra lor nici un fel de accent; în forma lor primară, din punct de vedere accentologic ele aderă la cuvintele care le preced, supunîndu-se, aşadar, accentului comun lor. Cuvintele ajutătoare care nu primesc accentul asupra lor sînt: man -men "şi", "cu", da / de "şi" -şî / -şí "pînă", -mî-mí (particulă interogativă), -ma-me "particulă de negaţie, -wîy / -wiy < koy "deîndată", etc. De exemplu: arabá man kettím "am plecat cu căruţa", ullár man kîzlár "băieţii şi fetele", akşám da ertén de "şi seara şi dimineaţa", akşamgáşî "pînă diseară", koyán mî "este iepure ", álawîy "ia odată" , etc.

Cuvintele polisilabice se formează de regulă prin alipirea de rădăcini a unor mărci formale, adică a sufixelor şi a desinenţelor. De aceea conform regulii, accentul va cădea asupra acelui element formal, care va cădea asupra ultimei silabe a cuvîntului. De exemplu: at "cal", at-lí (-lî este sufix de agent), "călăreţ", at-lî-lár (lar este desinenţa pluralului) "călăreţii", at-lî-la-rî-míz(-îmîz este marca apartenenţei pers.I,

plural) "calareţii noştri", at-lî-la-rî-mîz-dá (da este marca cazului locativ) "la calareţii noştri), at-lî-la-rî-mîz-da-kí (-kî este sufix adjectival, care arata existenţa a ceva) "ceea ce există" la călăreţii noştri".

Precum se vede şi din exemplele date, accentul se mută de fiecare dată de pe silaba precedentă pe cea următoare.

Dar, nu toate sufixele şi desinenţele limbii tătare primesc accentul asupra lor. Astfel, sufixele care nu primesc accentul asupra lor sînt: -day -diy ,-tay -tiy sufix de comparaţie nominal şi adverbial şi -ğa -ğe //-ga -ge "sufix adverbial". De exemplu: ayúwday "ca ursul", sepét-tiy "ca un coş", tatár-ğa "tătăreşte", rusga "ruseşte", etc.

Dintre sufixele flexionare nu primesc accentul asupra lor, sufixele predicative. De exemplu: aytá-man "spun", aytá-sîn "spui", aytá-dîr "spune", aytá-mîz "spunem", aytá-sî(nî)z "spuneţi", aytá-lar "ei spun".

Posibilitatea de a putea primi sau nu accentul asupra lor de unele cuvinte ajutătoare, de sufixe este determinată de necesitatea de diferenţiere fonetico-gramaticală a morfemelor omonimice date. De exemplu: ğaní "nou" şi ğáni "abia, acum", sendé "la tine" şi sén de "şi tu", órmé "pulovar" şi órme "nu împleti", sarmá "sarmale" şi sárma "nu înfăşura", tálebesîz "fără elevi" şi talebésiz "sînteţi elevi", miniñíz "pata voastră" şi míniñiz "urcaşi-vă", yarîmí "jumătatea lui" şi yarí-mî "e jumătate?", kurumí "funinginea lui" şi kurúmî "este uscat ", etc.

In afară de acestea, în limba tătară există o serie de cuvinte, la care accentul cade, în mod regulat, pe prima silabă. Aceste cuvinte aparţin primelor relative şi interogative, adverbelor pronominale, precum şi unor cuvinte ajutătoare. De exemplu: mínday ~bónday "astfel", şínday~ ğónday "aşa, astfel", néday "ce fel ", káysî "care ", lákin "dar", ámma "dar", káşan "cînd ", ğéne "iarăşi, din nou".

La împrumuturile româneşti din ultimele decenii se păstrează accentul dimbii donatoare. De exemplu: fábrika "fabrica", uzína "uzina",

<u>ministru</u> "ministru", etc.

Din cele prezentate pînă aici reiese clar că accentul în limba tătară are un rol deosebit de important. Valoarea lui fonologică constă în primul rînd în a semnala sfîrșitul cuvîntului (cînd accentul cade pe ultima silabă), iar în al doilea rînd, de a putea diferenția cuvintele între ele (cînd accentul cade pe prima silabă).

Ar mai fi trebuit de subliniat faptul că unii turcologi încearcă să scoată în cuvintele lungi pe lîngă silaba care poartă accentul principal și alte accente mai slabe, secundare. Materialele limbii tătare pe care o analizăm aici nu ne-au permis să scoatem în evidență un astfel de accent (sau accente) în limitele unui singur cuvînt. Aceasta nu înseamnă cîtuși de puțin că accentul secundar nu este caracteristic limbii tătare. Dimpotrivă prezența lui este obligatorie, de pildă la cuvintele compuse, la cuvintele care formează perechi, la repetiții formate prin reduplicare, la grupurile de cuvinte numite sintagme sau îmbinări de cuvinte.

<u>Accentul la îmbinările de cuvinte (sintagme)</u>

Accentul nu are numai rolul de a delimita cuvintele învecinate unele de altele, ci și valoarea de a trage o linie de demarcație între o sintagmă și alta, adică între grupurile de cuvinte alcătuite minimum din două cuvinte cu sens lexical deplin, care formează împreună o unitate semnatico-sintactică, avînd deci, un sens unitar. De altfel, apropierea semantică, avînd, deci, un loc într-o sintagmă sau o îmbinare de cuvinte se leagă într-o măsură oarecare, de apropierea lor accentologică. De aceea nu este neapărat obligatoriu ca fiecare cuvînt făcînd parte dintr-o propoziție și cu atît mai mult dintr-o sintagmă să-și aibe un accent propriu, independent. Particularitățile accentologice ale părților de propoziții se concretizează în raport cu funcția lor sintactică. Așadar, în limba tătară, o sintagmă sau o unitate semantico-sintactică poate avea numai un singur accent principal. El poate cădea atît pe ultima silabă a primului component și atunci avem de a face cu <u>accentul proclitic</u>

cît şi pe ultima silabă al celui de al doilea (sau al treilea) component cînd avem de a face cu accentul enclitic.

Accentul proclitic apare, de obicei, în cazurile cînd dorim să concretizăm şi să evidenţiem mai bine, cuvîntul dominant dintr-o sintagmă. De exemplu: kîrmîzî kalem "creionul roşu", temír kapî "uşă de fier", uzîn kuyrîklî tílkí "vulpe cu coadă lungă", Kerím arkadaşnîñ ballarî "copii tovarăşului Kerim". Din punct de vedere grafic accentul proclitic ca şi diferitele grade de accente pot fi redate prin următoarea schemă:

```
                 III ---------------------------------------------------------
Gradele                                                                       |
accentelor       II  ------------------------------------------               |
                                                               |              |
                 I   ---------------------------               |              |
                                                |              |              |
                                                |              |              |
                                              mektep        ballarî          úşîn
```

In limba tătară accentul proclitic are rolul de a diferenţia o sintagmă de o unitate lexicală formată prin compunere, adică de un cuvînt compus. De exemplu: kayîn ana "mamă haină" şi kay(î)naná "mamă-soacră", kárt babay "tatăl cel bătrîn" şi kartbabáy "bunic, tată-mare", bóz torgay "vrabia cenuşie" şi boztorgáy "ciocîrlie", kírk ayak "patruzeci de picioare" şi kîrkayák "coropişniţă", kún tuwar "soarele răsare" şi kúntuwár "răsărit, soare-răsare", kún batar "soarele apune" şi kúnbatár "apus, soare-apune", alá baş "cap bălţat" şi alabáş "gulie", aşîk kóz "ochi deschişi" şi aşîkkóz "isteţ", pazár ertesi "dimineaţă de duminică" şi pazar(er)tesí "luni".

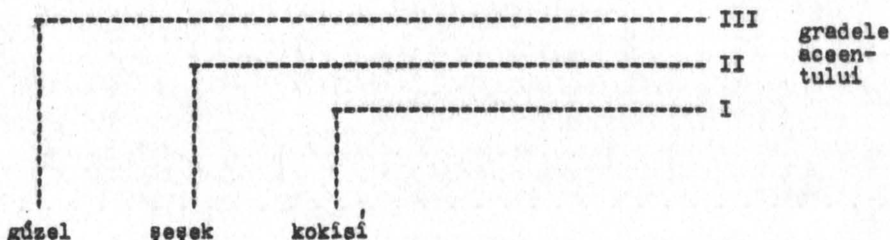
Toate numirile topice turco-tătare din Dobrogea formate prin compunere au apărut prin schimbarea accentului proclitic cu cel enclitic. De exemplu: altîn tepe "pisc de aur" şi Altîntepé "Altîntepe", toprák hisar "cetatea de lut" şi Toprak(hi)sár "Topraisar", Morî kól "lacul liliachiu" şi Mor(î)gól "Murighiol", Kará Omer "Omer cel Negru" şi Kara(o)mér "Negru Vodă", táş awîl "satul de piatră" şi Taşawîl "Piatra", ák arca "ienupăr

(arborifer) alb" şi Akarcá "Acargea, denumirea unei depresiuni din Dobrogea", kók arca "ienupăr (arborifer) verde" şi Kokarcá "Pietroni".

Accentul enclitic reprezintă accentul dominant în sintagme. Ca şi la cuvintele separate, accentul enclitic cade pe ultima silabă a cuvîntului final dintr-o sintagmă. De exemplu: şeşek kokísí "miros de floare", gúzel şeşek kokísí "miros de floare frumoasa" (vezi schema de jos).

Din categoria cuvintelor compuse, cuvintele împerecheate şi mimetismele primesc, de asemenea accentul enclitic. De exemplu: ana-babá "părinţi", bala-şagá "copii", aliş-veríş "negoţ", gayaw-galpí "pe jos", kazan-mazán "ceaun", araba-marabá "căruţă", etc.

Folosirea accentului enclitic, în locul celui proclitic, la cuvintele împerecheate îşi găseşte explicaţia în tendinţa de a înlătura eventualele confuzii ce ar fi putut să apară în sensul acestui gen de cuvinte

compuse. Astfel, dacă s-ar fi folosit accentul proclitic la aceste cuvinte împerecheate, atunci ele şi-ar fi putut pierde valoarea lor de unităţi lexicale sau mai degrabă ar deveni cuvinte compuse lipsite de orice fel de sens. De exemplu, cuvintele împerecheate altín-kúmiş "aur-argint" şi kawe-şeker "cafea-zahăr" pronunţate cu accentul proclitic, sub forma altín-kúmiş "argint din aur" (sic) şi kawé-şeker "zahăr din cafea"(sic.)

In cazul numeralelor compuse înlocuirea accentului enclitic cu cel proclitic duce la schimbarea radicală a corelaţiei de numere. De exemplu: ón sekíz(íñ) = 8o, yígírmí bes(íñ) = loo etc.

Din cele prezentate pînă aici se poate trage concluzia că accentul în limba tătara nu are numai un rol fonologic şi morfologic, ci el

îndeplinește funcția sintactică ca mijloc de îmbinare a două sau mai multe cuvinte într-o sintagmă, avînd, așadar, o legătură directă cu sintaxa.

Accentul sau intonația frazei (enunțului).

Segmentul fonic (tactul) și grupul ritmic.

Accentul unui enunț sau al unei fraze se află într-un raport strîns cu accentul cuvîntului. Dacă un enunț (frază , este compusă, din punct de vedere sintactic, din două sau mai multe sintagme (segmente fonice), din punct de vedere fonic însă el (ea) este alcătuit (ă) din două sau mai multe grupuri ritmice înșirate în jurul unui accent grav (principal).

Prin analiza accentului în cadrul unui enunț, prin despățirea acestuia din urmă în grupuri ritmice ca și prin urmărirea intonației unui enunț, transferăm, în realitate, fonetica în domeniul frazei. Exprimîndu-ne cu alte cuvinte, fonetica trece pe un plan mult mai larg și anume, pe planul sintaxei. De aceea, tocmai, examinarea foneticii în cadrul unui enunț total este numit de L.V. Șeerba prin termenul de "fonetică sintactică". (47, p. 116).

După cum s-a arătat, accentul este scoaterea în evidență a unei silabe din cuvînt prin pronunțarea ei mai intensă sau pe un ton mai înalt. Această definiție se referă însă la accentul cuvîntului. Intr-un enunț însă se operează cu accentul unui (unor) segment fonic (sintagmă) care exprimă o gîndire. Segmentele fonice (sintagmele) strîns unite între ele din punct de vedere sintactic se află într-un raport strîns și din punct de vedere al accentului lor. De obicei, segmentele fonice (sintagmele) ale limbii tătare care alcătuiesc un enunț sau o propoziție se află grupate în jurul acelui cuvînt din propoziție peste care cade accentul grav. De exemplu: Akbaș kóyíníñ ǵașlarí / kólektivte șalîșalar "Tineretul satului Akbaș (azi Albești) / muncește în colectiv".

Din punct de vedere sintactic această propoziție este compusă din două sintagme: 1) Akbaș kóyíníñ ǵașlarí "Tineretul satului Albești"

şi 2) kólektivte şalîşalar "muncesc la colectiv". Din punct de vedere fonologic însă, ea este compusă din două grupuri ritmice; toate cuvintele care intră în componenţa acestor grupuri sînt adunate în jurul acelui cuvînt (kólektivte "la colectivă") peste care cade accentul grav.

După cum se vede şi din exemplul de mai sus, primul grup ritmic are accentul grav pe cuvîntul žaşlarî "tineretul", iar cuvintele Akbaş kóyínín "al satului Akbaş", care îl preced sînt subordonate lui din punct de vedere al intonaţiei. La cel de-al doilea grup ritmic accentul grav cade pe cuvîntul kólektivte "la colectivă", iar cuvîntul şalîşalar este subordonat din punct de vedere al intonaţiei acestuia.

Un alt exemplu: Amet akáy / síment fabrikasîndá / karawîl bolîp íşlíy // "nenea Amet / munceşte ca paznic / la fabrica de ciment" //. Propoziţia aceasta este compusă din trei grupuri ritmice: 1) Amet akáy "nenea Amet", 2) síment fabrikasîndá "la fabrica de ciment" şi 3) karawîl bolîp íşlíy "munceşte ca paznic".

Intre grupurile ritmice se face întotdeauna o pauză, pe care am redat-o în exemplele de mai sus printr-o linie verticală (/).

Pauzele într-o frază se fac, de obicei, între sintagme. Deci, sintagmele nu sînt, aşa cum s-a arătat mai înainte, numai unităţi semantico-sintactice, ci şi unităţi de intonaţie.

Cuvintele concentrate în jurul unui accent grav şi care alcătuiesc un întreg , o unitate din punct de vedere al intonaţiei sînt numite grupuri ritmice sau grupuri dinamice (47, p.78).

Unitatea de intonaţie a cuvintelor făcînd parte dintr-un grup ritmic şi pronunţarea lor printr-o singură expiraţie generează unele schimbări (alternanţe) fonetice la începutul şi sfîrşitul cuvintelor. Acest fenomen se datoreşte faptului că în procesul unui enunţ normal latura sonoră a cuvintelor se află într-un flux succesiv. Astfel, în grupul ritmic /kitabokîbotîra// (ortogr. kitap okîp otîra) datorită fluxului succesiv a sunetelor, consoana surdă p din propoziţia finală a

primelor două cuvinte rămînînd într-o poziţie intervocalică, alternează cu consoana sonoră b.

Fluxul succesiv sau gradat al sunetelor între pauze este numit segment fonic, sintagmă sau tact, evident al unui enunţ sau a unei fraze. Un rol deosebit îl are într-un segment fonic unitatea semantică, fără de care este de neconceput segmentul fonic. De altfel identitatea dintre termenii segment fonic şi sintagmă se bazează tocmai pe unitatea semantică. Unitatea fonetica-arata L.V. Şcerba - care în procesul unui enunţ, a unei gîndiri exprimă o unitate semantică poate fi formată dintr-una sau mai multe grupe ritmice (47, p. 81).

Intonaţia enunţului (frazei)

Vorbirea umană poate fi considerată ca un proces foarte complex din punct de vedere al tonului sau al înălţimii muzicale. Cu ajutorul tonului pot fi redate într-un enunţ diferite simţăminte ale omului, dat fiind că un eveniment sau un fenomen dat dă naştere la un şir de reacţii care poate varia de la om la om. O intonaţie într-un enunţ creează efecte diferite la ascultători: efectul produs la un ascultător căruia îi este cunoscut un eveniment sau o situaţie diferă de efectul produs unui alt ascultător căruia nu-i este cunoscut evenimentul sau situaţia dată.

După cum din punct de vedere sintactic un enunţ (o frază) se împarte în diferite tipuri (enunţiativă, imperativă, interogativă, exclamativă) tot aşa şi din punct de vedere al tonului, adică al foneticii, fraza se împarte în diferite intonaţii : narativă, imperativă, interogativă şi exclamativă. După L.V. Şcerba intonaţia este"fluxul muzical al sunetelor în momentul înlănţuirii cuvintelor în procesul vorbirii" (47, p. 81).

In procesul vorbirii sunetele nu au un flux monoton. In locurile necesare ale unui enunţ (fraze) se fac pauze scurte sau lungi, iar tonul poate să scadă pînă la nota cea mai joasă sau să se ridice progresiv, adică să fie ascendent. Un astfel de enunţ este auzit de ascultători ca

fiind firesc, iar de aici reiese faptul că enunţul dat este înţeles uşor şi corect de ascultători. Dar într-un enunţ cu intonaţii diferite se creează tonuri diferite. Astfel, tonul unui enunţ va fi altfel, într-o propoziţie narativă, într-o propoziţie interogativă şi cu totul altfel în propoziţiile imperativă şi exclamativă.

Intonaţia unui enunţ narativ

Intr-un enunţ narativ sau mai bine zis la sfîrşitul acestora tonul coboară lin, de obicei, pînă la nota cea mai joasă. Această situaţie indică la rîndul ei încheierea (terminarea) gîndirii iar ascultătorul fiind mulţumit de cele auzite, nu mai aşteaptă nimic de la vorbitor. Putem arăta aceasta prin următoarea propoziţie. De exemplu: Nedret ğengem¦kolnîn kenarîna / suwalmaga kettî[1] "mătuşa Nedret s-a dus să ia apă la marginea lacului".

Propoziţia aceasta este formată din trei grupuri ritmice, despărţite între ele prin pauze. La primele două grupuri ritmice tonul este ascendent, iar la sfîrşitul ultimului grup ritmic (la locul unde se termină propoziţia) tonul coboară încet spre nota cea mai joasă.

Dacă vorbitorul s-ar opri spunînd numai primele două grupuri ritmice din exemplul de mai sus (de pildă: Nedret ğengem¦kolektiv bakşasîna /) adică cu un ton ascendent, atunci ascultătorul ar aştepta neapărat ceva privind la gura vorbitorului. Pe de altă parte, natura ascendentă a tonului arată că gîndirea nu este încă terminată. Dar la sfîrşitul grupurilor ritmice ale vorbirii cu intonaţia narativă, adică în locurile unde se fac pauze, tonul ascendent atinge cel mai înalt grad de ascensiune cade un accent grav. De exemplu: Nedret ğengem ¦ kolektiv bakşasîna / karbîz almaga kettî //.

In propoziţia aceasta tonul care a atins gradul cel mai înalt de ascensiune se află pe cuvîntul karbîz "pepene".

---

1. semnul (¦) indică pauza mică, (/) pauza mare, iar semnul (→) coborîrea sau ridicarea tonului.

Locul unde tonul atinge gradul cel mai înalt de ascensiune într-un enunț se numește <u>ton grav</u> sau <u>ascuțit</u>.

De obicei, pînă la tonul grav, intonația unui enunț se află într-o ascensiune succesivă iar de la punctul acesta ea începe să coboare. Fenomenul acesta îl putem constata și din următoarele exemple:

<u>O | kóydeki akasîna / mektúp yazdî</u>. "El a scris o scrisoare fratelui său de la țară".

<u>Ğemal | ózínín azbarîn / balasî man barabar temízledí</u>. // "Gemal și-a curățat curtea împreună cu fiul său".

Fluxul tonului se află într-o ascensiune succesivă și la sfîrșitul grupurilor ritmice dintr-o frază. Dar, în fraze, tonul grav poate să cadă pe mai multe locuri. De exemplu:

<u>Ğemîle | kolîndan bîr ís te | kélmegenge kóre / ne íslemesín bîlmiy/(es)toktamay | so tamák toydîrmak úsín oylap / sabanî taptî</u> //."Gemile,pentru că nu știa ce să facă, gîndindu-se tot timpul la mîncare, n-a putut să doarmă pînă-n zori".

In fraza aceasta tonul grav cade pe cuvintele <u>kélmegenge</u>, <u>tamák</u> și <u>sabanî</u>.

<u>Intonația unui enunț interogativ</u>

Din punct de vedere sintactic un enunț interogativ este reprezentat de două tipuri: 1) enunțul interogativ general și 2) enunțul interogativ concret. Deosebirea dintre cele două tipuri de enunțuri interogative constă în faptul că primul tip se formează fără cuvîntul interogativ, pe cînd cel de-al doilea se formează cu ajutorul unor cuvinte interogative speciale.

In limba tătară primului tip de enunț interogativ îi sînt proprii două feluri de intonații. Prima intonație este legată de specificul limbii tatare, deoarece în această limbă există o particulă interogativă (-mî -mí) specială care se alipește întotdeauna la predicatul vorbirii

interogative. Cînd particula-mí -mí se alipeşte la predicatul propoziţiei, folosirea tonului ascendent la sfîrşitul propoziţiei nu devine o condiţie obligatorie, deoarece, chiar dacă tonul ar fi un ton coborît s-ar înţelege că propoziţia respectivă este o propoziţie integogativă. De exemplu: Amet akay / çiment fabrikasında / karawîl bolîp îşliymí? " "Nenea Amet munceşte ca paznic la fabrica de ciment ? ".

După fluxul tonului intonaţia acestei propoziţii interogative nu diferă de intonaţia unei propoziţii enunţiative.

Cea de a doua intonaţie se caracterizează prin aceea că aici tonul este ascendent. In cazul acesta interogarea capătă din punct de vedere al intonaţiei o nuanţă de continuitate. De exemplu: Asan / klubka ketemi ? - Ya, kete. "Asan merge la club ? - Da, merge". După cum vedem şi din exemplul adus aici, tonul se ridică progresiv.

Intonaţia propoziţiilor interogative care se formează cu ajutorul cuvintelor interogative speciale diferă de intonaţia propoziţiilor interogative arătate mai sus. In aceste propoziţii tonul grav cade pe cuvîntul interogativ. De exemplu: Asan kayda kete ? "Încotro se duce Asan ". Amet akay kím bolîp îşlíy ? "Ca ce lucrează nenea Amet ".

Cînd cel care întreabă doreşte să afle locul, timpul, persoana, calitatea sau numărul obiectelor cu ajutorul cuvintelor interogative (kayda, kaşan , kím , ne , kaş , etc.), atunci intonaţia propoziţiilor de tipul acesta nu diferă de cea a propoziţiilor narative. Fenomenul acesta se explică prin faptul că tonul grav, care cade pe cuvîntul interogativ cade şi asupra cuvîntului narativ.

Intonaţia unui enunţ imperativ

Intonaţia imperativă posedă mai multe forme, care sînt strîns legate de natura propoziţiei imperative. Aceste forme sînt: imperativul obişnuit, imperativul sobru, imperativul cu nuanţă de optativ şi altele. De aceea din punct de vedere morfologic ele sînt redate cu ajutorul diferitelor forme ale verbelor. De pildă cu forma de bază (rădăcina)

a verbului la imperativ: yaz "scrie ", cu forma persoanei a doua: yazarsîn "vei scrie", yazmassîñ "nu vei scrie", cu alipirea particulei -sî -sí, precum și cu folosirea formelor modului indicativ cu diferite cuvinte auxiliare (edí, taa, kara, etc.).

De exemplu: Iusup akaynîn úyíne / toyga, toyga! "La nuntă în casa lui nenea Iusup, la nuntă ". La sfîrșitul acestei propoziții tonul se ridică progresiv și exprimă o chemare, o invitație categorică. Cînd propoziția spusă sub forma de: Toplantîga / sáát beşte kelîñîz "Veniți la ședință la ora cinci ", cu tonul coborît la sfîrșitul cuvîntului, atunci o astfel de intonație exprimă un ordin, o chemare, o invitație obișnuită. Dar dacă adăugăm la sfîrșitul acestei propoziții cuvîntul "taa", atunci intonația acesteia exprimă o rugăminte, iar la sfîrșitul propoziției avem un ton care coboară lent. De exemplu: Toplantîga / sáát beşte/kelîrsíz taa "Ar fi bine atunci să veniți la ședință la ora cinci".

Intonația unui enunț exclamativ

Intrucît natura propozițiilor exclamative este foarte complexă și intonația acestora este foarte variată. In propozițiile exclamative care se rostesc într-un cadru oficial (mitinguri, demonstrații, etc.) subiectul și predicatul se pronunță după o pauză, iar după fiecare sintagmă tonul se înalță progresiv. De exemplu: Yaşasîn / soçiyalist memleketleríníñ / kakşamaz doslugî! "Trăiască prietenia de nezdruncinat a țărilor socialiste!"

Propoziția aceasta exprimă o dorință categorică. Kasabamîznîñ sokaklarînîtemíz tutayîk! "Să ne păstrăm curat străzile orașului nostru ". Propoziția aceasta exprimă o chemare.

După afirmația academicianului L.V.Șcerba intonația propozițiilor care exprimă stările sufletești ale omului este legată cu accentul emfatic (47,p 82). Exemple:

1. Asan kaytkan diy "Se spune că s-a întors Asan", exprimă bucurie".

2. Asan kaytkan diy "Se spune că s-a întors Asan", exprimă mirare".

3. Ne úsín / bekliv eken ! "De ce l-o fi aşteptînd "

4. Ne güzel / búgín tîşarsî! "Ce frumos e azi afară ".

Accentul logic

Definiţia accentului logic este dată de către academicianul L.V. Şcerba în felul următor: "Cuvîntul care atrage atenţia asupra sa într-o propoziţie se numeşte accent logic". Cu alte cuvinte vorbitorul punînd accentul grav pe un cuvînt dorit din propoziţie, atrage atenţia ascultătorului asupra cuvîntului respectiv. Aici vorbitorul nu-şi propune ca scop să arate despre realizarea sau nerealizarea unui lucru, dimpotrivă, subliniază doar faptul că de către cine, cînd şi în ce loc va fi realizat acest lucru. Astfel, dacă vorbitorul enunţă cu o intonaţie normală propoziţia: Orhan tínewín maşina man kettí "Orhan a plecat ieri cu maşina", atunci, el transmite prin propoziţia aceasta doar despre plecarea ieri la oraş a lui Orhan.

Dacă ascultătorul cunoaşte mai mult despre plecarea lui Orhan la oraş şi nu cunoaşte anume de timpul plecării, atunci vorbitorul prin accentuarea cuvîntului tínewín "ieri" atrage atenţia ascultătorului asupra acestui cuvînt. De exemplu: Orhan / maşina man kasabaga tínewín kettí. Din propoziţia aceasta reiese faptul că ascultătorul cunoştea despre plecarea lui Orhan anume ieri, şi nu într-o altă zi, deoarece vorbitorul prin accentuarea cuvîntului tínewín "ieri" şi-a propus ca scop să arate timpul. In felul acesta vorbitorul punînd accentul grav pe orice cuvînt din propoziţie, poate să atragă atenţia ascultătorului asupra oricărui cuvînt din propoziţie. De pildă dacă vrem să aflăm cu ce mijloc de transport a plecat ieri Orhan la oraş, atunci bineînţeles că vom pune accentul grav pe cuvîntul maşină. De exemplu: Orhan, tínewín / kasabaga maşina man kettí. La fel se întîmplă şi atunci, cînd vrem să evidenţiem destinaţia (locul) unde a plecat Orhan ieri cu maşina. De exemplu: Orhan tínewín / maşina man / kasabaga kettí.

In limba tătară din Dobrogea cuvîntul care atrage atenţia ascultătorului asupra sa (accentul logic) se află întotdeauna înaintea predicatului.

M O R F O L O G I A

Structura morfologica a cuvîntului

Un cuvînt tradițional, divizibil din punct de vedere morfologic are o structura ternara; el se compune din trei tipuri de morfeme: morfemul radical, morfemul tematic și morfemul flexionar.

Morfemul radical reprezintă un complex sonor stabil care poartă valoarea materiala a cuvîntului. El intra în structura oricarui cuvînt, constituind elementul primar și absolut necesar al cuvîntului. Totodată, morfemul radical reprezinta elementul comun mai multor cuvinte, care pot face parte din categorii gramaticale diferite. De aceea morfemele radicale sînt polisemantice; ele conțin o serie de valori lexicale, care se disting din îmbinarea lor cu diferite sufixe. Morfemele radicale corespund cu temele nederivate sau, primare.

In limba tătară, morfemele radicale corespund, adeseori, cu un cuvînt de sine stătător, adică valoarea materiala a morfemului radical corespunde cu valoarea lexicală a cuvîntului. De exemplu: boya "a vopsi" - boya "vopsea","boia", tat "a gusta" - tat "gust", etc.

După structura lor majoritatea morfemelor radicale sînt monosilabice. De exemplu: o "el"; acela, bo "acesta", at "cal", bal "miere",kart "batrîn", tart "a trage", etc.

Paralel cu acestea, în limba tătară există și numeroase morfeme radicale bi- și trisilabice. De exemplu: bala "copil", ana "mamă", balaban "mare", araba "căruță", etc.

Istoricește acestea din urmă, ca și unele din morfemele monosilabice alcătuiesc temele derivate. Dar, segmentarea acestora în morfeme nu este, întotdeauna, posibilă, deoarece, în etapa actuală de studierea limbii tătare valoarea unor rădăcini și sufixe, nu numai a celor neproductive, dar chiar și a celor productive nu ne este încă cunoscută. Intr-un șir de cazuri ne este greu de stabilit, dacă avem de a face cu o rădăcină

(temă nederivată) sau cu o temă derivată, formată cu ajutorul unui sufix neproductiv şi a cărei valoare nu a fost încă descoperită.

Morfemele radicale se împart în nominale (de exemplu: at "cal", et "carne", ot "foc", bal "miere", ak "alb", beş "cinci", on "zece", o "el";"acela" etc.) şi verbale (de exemplu: at- "a arunca", et- "a face", aş- "a deschide"; "a desface", ur- "a lovi", al- "a lua", ber- "a da" etc.).

Morfemul tematic este elementul care se adaugă la rădăcina cuvîntului. Funcţia morfemului tematic constă în faptul, că el întregeşte sau modifică valoarea lexicală a morfemului radical, formînd de la acesta o temă derivată. Această temă poate funcţiona ca un cuvînt de sine stătător şi poate primi şi alte morfeme tematice ca de exemplu: marca pluralului, mărcile numeralelor ordinale şi colective, sufixele cu valoare de apreciere subiectivă la nume şi sufixele care formează teme verbale secundare (diateza, timpul şi modurile verbale ca: participiul, gerunziul şi numele verbal).

Astfel, de la morfemul radical nominal ay "lună" cu ajutorul morfemului tematic -lîk poate fi formată o temă derivată cu o valoare lexicală nouă: aylîk "salariu", iar prin alipirea de această temă a unui alt morfem tematic -şî poate fi formată o altă temă derivată cu o altă valoare lexicală: aylîkşî "salariat"; de la morfemul radical verbal tanî- "a cunoaşte" cu ajutorul sufixului diatezei factitive-t poate fi formată o temă derivată cu o valoare lexicală nouă: tanît-"a-l face să fie cunoscut", iar prin alipirea de aceasta a morfemului tematic -ma poate fi formată o altă temă derivată cu o altă valoare lexicală: tanîtma "de cunoaştere"; "de popularizare", etc.

Morfemul tematic alipit de morfemul radical formează tema derivată a cuvîntului.

Morfemele tematice se împart în nominale şi verbale. Adverbele derivate, legate prin originea lor de nume şi verbe au aceleaşi morfeme

ca şi numele şi verbele.

Morfemele tematice nominale se împart în două grupe:

a) morfeme care formează teme nominale derivate de la rădăcini nominale; cele mai productive dintre ele sînt: -lîk/-lík, -şi/-şí // -ğî/-ğí, -lî/-lí, -sîz/-síz, -daş/-deş // taş/-teş, kî/-kí // -gî/-gí etc.

b) morfeme care formează teme nominale derivate de la rădăcini verbale; cele mai productive dintre ele sînt: -ma -me,-mak -mek, -îş -íş // îm/-ím,-kî/- kí // -gî/-gí,-kîş/-kíş // -gîş/-gíş, -ak/-ek, -kak/-kek // -gak/-gek, -kîn/-kín // -gîn/-gín,-îk/-ík, etc.

Morfemele diminutivale -şîk/-şík // -gîk/-gík şi-ga/-ge alcătuiesc un grup aparte în cadrul sufixelor tematice.

Morfemele tematice verbale se împart, de asemenea, în două grupe:

a) morfeme care formează teme verbale derivate de la rădăcini nominale; cele mai productive dintre ele sînt: -la/-la,-al/-el // -l, -a/-e, -ar/-er // -r etc.

b) morfeme care formează teme verbale derivate de la rădăcini verbale; aici intră sufixele diatezelor: -în/-ín //-n, -îl/-íl /-l, -îş/-íş/-ş, -îr/-ír/-r,-îrt/-írt //-rt, -dîr/-dír//-tîr/-tír, -t, -set; sufixele modurilor impersonale: -a/-e// -y, -îp/-íp //-p, -kan/-ken // -gan/-gen, -mak/ -mek //-uw/-úw; sufixele timpurilor:-(a) ğak/-(e)ğek, -îr/-ír//-r, -dî/-dí // -tî/-tí; sufixul pluralului -lar -ler.

Impărţirea morfemelor tematice în nominale şi verbale este întrucîtva convenţională. Uneori, se întîmplă ca un morfem tematic şi acelaşi să se întrebuinţeze atît ca morfem tematic nominal, cît şi ca morfem tematic verbal. Astfel, cu ajutorul morfemului tematic -kan -ken se formează de obicei, temele participiale; cu toate acestea el apare frecvent şi în calitate de morfem tematic nominal în cuvinte ca: arkan "arcan", ğorkan "plapumă", şalîşkan "muncitor", etc.

La fel şi cu morfemul tematic -mak -mek, cu ajutorul căruia,pe

de o parte, se formează teme derivate verbale (de exemplu: <u>yazmak</u> "a scrie", <u>kelmek</u> "a veni", iar pe de altă parte, se formează teme derivate nominale (de exemplu: <u>tokmak</u> "tăvălug", <u>sokmak</u> "bătătură" etc.)

Astfel de exemple nu sînt singulare sau ocazionale. Ele se întîlnesc destul de frecvent, în structura gramaticală a limbii tătare, fiind o mărturie a faptului că, în limbă, o serie de morfeme tematice se caracterizează prin funcţiile lor polivalente. Ele nu pot fi considerate morfeme tematice omonimice, sau mai bine zis omografice, deoarece între ele există o legătură genetică şi semantică incontestabilă.

Temele derivate, care constau din două sau mai multe morfeme, adică dintr-un morfem radical şi unul sau mai multe morfeme tematice, ca şi temele nederivate, care constau dintr-un singur morfem sau dintr-o rădăcină se împart în teme derivate nominale şi teme derivate verbale.

Morfemele tematice preced morfemele flexionare.

<u>Morfemul flexionar</u> reprezintă elementul care se adaugă la temă pentru a arăta persoana (persoanele) la verbe şi cazul (cazurile) la părţile de vorbire declinabile.

In limba română acestora le corespund desinenţele, iar în lingvistică în opoziţie faţă de sufixele de formare, ele poartă numele de sufixe de modificare. O particularitate caracteristică a morfemelor flexionare este aceea că ele exprimă diferite raporturi sintactice, fără a modifica valoarea lexicală a temei: Astfel, sufixul cazului ablativ <u>-dan</u> în cuvîntul <u>atlîdan</u> "de la călăreţ" nu modifică cu nimic valoarea lexicală a temei <u>atlî</u> "călăreţ", ci doar, îl leagă cu un alt cuvînt; de exemplu cu: <u>aldîm</u> "am luat". Sufixul personal <u>-m</u> în cuvîntul <u>aldîm</u> "am luat" arată că acţiunea este făcută de un subiect, exprimat prin pers.I-a singular.

Morfemele flexionare se alipesc după morfemele tematice. După morfemele flexionare cuvîntul poate primi sufixe cu valoare de comparaţie, precum şi diferite particule sufixale, asimilate fonetic cu tema cuvîntului şi care alcătuiesc împreună o unitate lexicală (cuvînt sau lexem).

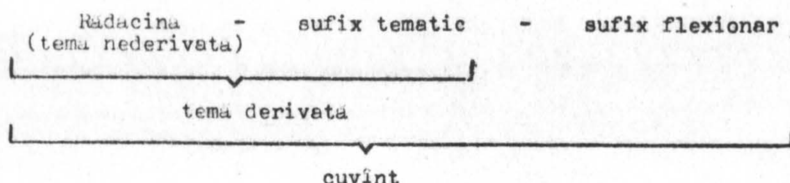
Astfel, sufixul (particula) interogativ -mî poate să se alipească atît la cuvîntul atlîdan - atlîdanmî ? "de la călăreț", cît și da cuvîntul aldîm ç aldîmmî "am luat?".

Morfemele tematice și flexionare corespund cu sufixele: morfemul tematic corespunde cu sufixul tematic sau derivativ, iar morfemul flexionar corespunde cu sufixul flexionar sau relațional.

In limba tătară toate sufixele tematice și flexionare se adaugă la sfîrșitul morfemului radical. Sufixele urmează unul după altul, păstrînd o ordine strictă și anume: sufixele tematice, preced sufixele flexionare, acestea din urmă înșirîndu-se, de asemenea, într-o anumită ordine; sufixele cu valori mai largi preded sufixele cu valori mai restrînse. Astfel, sufixele diatezelor preced sufixele modurilor și a timpurilor, iar acestea din urmă preced sufixele persoanei. De exemplu: cuvîntul şenleteğekmen "am să-l înveselesc" se împarte în morfeme după cum urmează: şen "vesel", reprezintă rădăcina cuvîntului, -le -sufix tematic verbal, -t sufixul diatezei factitive, -ğek - sufixul timpului viitor al modului indicativ și -men - este sufixul persoanei pers.I-a singular.

Alipindu-se la diferite rădăcini și teme, sufixele își modifică structura lor sonoră conform cu structura sonoră a rădăcinii. De aceea ele nu sînt complexe sonore stereotipe, ci constau dintr-o serie de variante. Majoritatea sufixelor sînt monosilabice și exprimă, de regulă, o singură valoare. Acest procedeu de formare a cuvintelor poartă numele de aglutinare (< lat.aglutinio "alipire")).

Structura unui cuvînt tradițional o putem reda prin următoarea schemă:

Părţile de vorbire

Cuvintele limbii tătare se grupează în unsprezece clase lexicale şi gramaticale numite în acelaşi timp părţi de vorbire: 1. substantivul, 2. adjectivul, 3. numeralul, 4. pronumele, 5. verbul, 6. adverbul, 7. postpoziţia, 8. conjuncţia, 9. particula, lo. cuvintele modale, 11. interjecţia şi cuvintele onomatopeice.

Această clasificare se bazează pe totalitatea trăsăturilor morfologice, sintactice şi semantice (lexicale) ale cuvintelor, prin trăsătura semantică avîndu-se în vedere, în primul rînd semantica gramaticală.

Fiecare parte de vorbire se distinge prin particularităţile sale proprii privind procedeele de formare, şi într-o oarecare măsură, şi prin cele de flexiune, precum şi prin funcţiile sintactice specifice ei. După trăsăturile lor semantice şi funcţionale, aceste părţi de vorbire se grupează în jurul a două clase: 1. părţile de vorbire semnificative şi 2. părţile de vorbire nesemnificative.

Părţile de vorbire semnificative sînt părţi de propoziţie, sau uneori propoziţii, care denumesc obiectele, calitatea sau însuşirea, cantitatea, acţiunea sau starea obiectelor, precum şi trăsăturile acestor acţiuni sau stări. Părţile de vorbire semnificative sînt: substantivul, adjectivul, numeralul, pronumele, verbul şi adverbul.

Părţile de vorbire nesemnificative nu pot fi părţi de propoziţie. Ele exprimă anumite raporturi între cuvinte şi propoziţii, precum şi diferite nuanţe atribuite cuvintelor şi propoziţiilor. Părţile de vorbire nesemnificative sînt: postpoziţia, conjuncţia, particula şi cuvintele modale.

Interjecţiile sînt elemente parţial lingvistice şi exprimă senzaţii, sentimente sau manifestari de voinţă, fără însă a le numi.

Onomatopeele numite şi mimeme, reproduc sunete şi zgomote din natură.

Substantivul

Substantivul este partea de vorbire care denumeşte obiecte, lucruri în sens foarte larg, adică fiinţe, fenomene, acţiuni, stări şi relaţii.

Substantivului îi sînt proprii următoarele categorii gramaticale: numărul, apartenenţa, predicativitatea şi cazul.

In propoziţii şi fraze substantivele se disting prin natura lor polifuncţională: ele pot îndeplini funcţia oricărei părţi de propoziţie.

Substantivele se împart în două grupe opuse: substantive care desemnează omul (persoana) şi substantive care desemnează alte obiecte, atît animate, cît şi inanimate, în afară de oameni. Opoziţia celor două grupe de substantive se realizează prin punerea la ele a două întrebări distincte: faţă de un om se pune întrebarea *kím*? "cine?", iar faţă de toate celelalte obiecte se pune întrebarea *ne*? "ce?". De exemplu: *babaj* (kím?) *kale* "vine (cine?) tata", *sîyîr* (ne?) *sût* (ne?) *bere*?"vaca ne dă (ce?) lapte", *Altîn* (ne?) *sarî bola*."Aurul (ce?) este galben" etc.

In afară de aceasta substantivele pot fi *comune* şi *proprii*. Substantivele care servesc la indicarea tuturor obiectelor de acelaşi fel poartă numele de *substantive comune*. Ele pot numi nu numai o întreagă clasă sau categorie de obiecte, ci şi fiecare exemplar în parte care aparţine categoriei sau clasei respective. De exemplu: *at* "cal", *kíşí* "om, ins", *terek* "copac, pom", etc.

Substantivele proprii desemnează numai anumite fiinţe, lucruri sau fenomene considerate izolat, pentru a le distinge de celelalte din aceeaşi categorie sau specie. Substantivele proprii sînt de mai multe feluri: a) nume de persoane: *Amet*, *Maria*, *Gûlnar*, *Beynaz* etc.; b) nume de animale: *Bîrzoy*, *Karaman*, *Arap*, *Duman*, *Gumaziye* etc.; c) numiri geografice şi teritorial - administrative: *Tuna* "Dunare", *Bûkreş* "Bucureşti", *Bulgarístan* "Bulgaria", *Orta Asiya* "Asia Centrală", *Awrupa* "Europa", etc.;d)numiri

de corpuri cereşti: Şolpan yîldizî "Luceafărul", Kábe Jolî "Calea Laptelui" etc.; e) numiri ale instituţiilor şi întreprinderilor "Rómen Komunist Partidí Merkez Komitetí "Comitetul Central al Partidului Comunist Român", Kîrmîzî Bayrak uzinasî "Uzina Steagul Roşu", etc.; f) numiri ale evenimentelor istorice: 23 Agistos "23 August", 7 Kasîm "7 Noiembrie", etc,;g)numiri ale operelor literare şi ştiinţifice şi ale documentelor istorice: Yazgî Jeller romanî "Romanul Vînturi de primăvară", Marxnîñ Kapitalî" Capitalul lui Marx", etc.; h) numiri individuale şi generice pentru produsele industriale: Dacia maşinasî "Autoturismul Dacia", Danubiana Kondra fabrikasî "Fabrica de încălţăminte Danubiana", Favorit sígarasî "ţigară Favorit" etc.

Mijloacele de redare a genului natural al substantivelor animate.

In limba tatară, ca şi în celelalte limbi turcice substantivele animate nu au mărci speciale pentru redarea genului gramatical, deoarece în această limbă nu există genul gramatical ca o categorie aparte. Cu toate acestea pentru a distinge genul natural sau biologic al fiinţelor, limba tătară se foloseşte, în fiecare caz în parte, de unele procedee lexicale speciale, cum sînt: erkek "bărbat", "mascul" - kadîn "femeie", "femelă" ata "tată, mascul" - ana "mamă, femelă", ínî "nepot din partea fratelui" - síñíl "nepoată din partea sorei", kayîn "cumnat" - kayînbike "cumnată", kaynata "socru" - kaynana "soacră", kaymaga "cumnat, fratele mai mare al soţiei sau al soţului" - kaynápte "cumnată, sora mai mare a soţiei sau a soţului", koşkar "berbec" - koy "oaie", aygîr "armăsar" - baytal // biye // kîsrak "iapă", buga "taur" - sîyîr "vacă", koraz "cocoş" - tawuk "găină", etc.

Genul natural se distinge şi sintactic prin alipirea, la substantivele animate a unor cuvinte speciale: ul // erkek bala "baiat" (adlit. copil fiu) // bărbat" - kîz bala "fată" (adlit.copil fată), ata kaz "gîscan", ata pepiy "curcan", îrgasî it // kanžîk it,"căţea", etc.

Numele de persoane la masculin şi feminin împrumutate din limbile

araba şi română se pastrează exact ca în limba donatoare. De exemplu: Kerím, Vesil, Selim, Arif, Naği, Ion, Sorin, etc.

De asemenea,unele cuvinte tradiţionale mai vechi continuă şi azi, să-şi păstreze formele masculinului şi femininului. De exemplu: bay "domn", "bogat", "bogătan" - bike ~ hança "soţia hanului", kuda "cuscru" - kudaşa "cuscră".

In ultimile decenii numeroase cuvinte intrate din limba română se folosesc atît la forma lor masculină, cît şi la forma lor feminină. De exemplu: artist - artistă, student - studenta, tovarăş - tovarăşa, inğiner - inğinera prin substituirea mărcii femininului -ă în -a.

Numarul substantivelor

Forma pe care o ia un substantiv spre a arăta dacă e vorba de unul sau mai multe exemplare dintr-o speţă se numeşte număr. In limba tătară se disting două numere: singularul şi pluralul.

Singularul se exprimă prin marca zero şi arată un singur exemplar din obiectul despre care este vorba: kitap "carte", araba "căruţă", tel "sîrmă", kólekse "cămaşă".

Pluralul se opune singularului şi se exprimă prin marca sa -lar -ler. El arată două sau mai multe obiecte de acelaşi fel: kitaplar "cărţi" arabalar "căruţe", teller "sîrme", kólekseler "cămaşi".

Pentru exprimarea pluralului numelor de persoane proprii, a termenilor de rudenie se foloseşte marca invariabilă -alar, care îmbinîndu-se cu tema substantivelor amintite, desemnează pe toţi membri familiei respective. Amet alar "Ameţii", "alde Amet", Kerim alar "Kerimii", "alde Kerim", neniy alar "alde mama", "mama şi celelalte persoane de lîngă ea", alay alar "alde mătuşa", "mătuşa şi alte persoane de lîngă ea", etc.

In limba tătară pluralul poate fi exprimat şi prin mijloace lexico-sintactice.

a) prin îmbinarea numelui cu un determinant exprimat printr-un numeral cardinal, sau prin pronumele determinative kóp "mult" şi bírkaş

"cîţiva". In acest caz ideea de numar fiind exprimată de numerale şi pronumele amintite, substantivul determinat, nu mai pomeneşte marca pluraluę lui. De exemplu: beş bala "cinci copii", on kitap "zece cărţi", yedí kardaş "şapte fraţi", kóp kísí "mulţi oameni", bírkaş arkadaş "cîţiva tovaraşi", etc.

b) prin reduplicarea unor substantive: antonime (de exemplu: ana - baba (adlit."mama - tata"), "părinţi"), sau sinonime (de exemplu: bala-şaga (adlit. copil - prunc) "copii", kîz - kîrkîn (adlit.fată - roabă) "fete", ğaş - ğawkan (adlit.tînăr - tînar) "tineri").

Pe de altă parte, în limba tătară există un grup de substantive care nu pot avea forma de plural. Din numărul acestora fac parte:

a) substantivele cu valori abstracte formate cu sufixul -lîk-lík; de exemplu: gúzellík "frumuseţe", temízlík "curăţenie, igiena", fukare-lík "saracie", kîtlîk "penurie", yúkseklík "înalţime", etc. Aceste substantive pot primi sufixul pluralului -lar -ler numai în cazul cînd sînt folosite cu sens hiperbolic. De exemplu: gúzellíkler "frumuseţi", yúksek-likler "înalţimi", etc.

b) substantivele care arată nume de ocupaţii, derivate de la nume de agent. De exemplu: balîkşîlîk "piscicultură", balğîlîk "apicultura", satuwanğîlîk "comerţ, negoţ", şipşílík (< tc.çiftçilik) "agricultură" etc.

Uneori, marca pluralului -lar -ler alipită la adjective îndeplineşte rolul de sufix derivativ. De exemplu: ğaş "tînăr" - ğaşlar "tineret, tineri", kîzîl "roşu" - kîzîllar "roşii", kart "bătrîn" - kartlar "bătrînii", etc.

Apartenenţa

Apartenenţa numită şi "posesivitate" reprezintă acea categorie gramaticală care stabileşte un raport de apartenenţă între persoana posesoare şi obiectul posedat. Altfel spus, apartenenţa exprimă raportul unei persoane, al unui obiect sau fenomen la o altă persoană sau, la un alt obiect sau fenomen. In consecinţă, obiectul poate aparţine la una din cele

trei persoane: pers.I , a II-a, a III-a singular şi plural.

Categoria apartenenţei este specifică nu numai substantivului, ci şi altor părţi de vorbire. Alipindu-se la adjective şi numerale, sufixele posesive sau de apartenenţă le substantivizează. De exemplu: gúzel "frumos" - gúzelím "frumosul meu", bírdenbír "unic" - bírdenbírím "unicul meu".

Categoria apartenenţei se exprimă prin trei procedee:

1. morfologic, adică cu ajutorul unor sufixe posesive, care istoriceşte, îşi trag originea de la pronumele personale;

2. morfologico-sintactic, adică cu ajutorul pronumelor posesive, care se folosesc ca determinante şi a sufixelor posesive care se alipesc la cuvintele determinate;

3. sintactic, adică exclusiv cu ajutorul pronumelor posesive.

1. Procedeul morfologic de exprimare a apartenenţei constă în concentrarea într-un singur cuvînt a denumirii obiectului posedat şi a sufixului posesiv care desemnează persoana posesoare. Sufixele posesive sînt:

	Singular	Plural
pers.I	-îm/-ím//-m	-îmîz/-ímíz //-mîz/-míz
pers.aII-a	-îñ/-íñ //-ñ	-îñîz/-íñíz // -ñîz/-ñíz

Pers.a III-a -î -í //-sî/-sí

Variantele sufixelor care încep cu o vocală se alipesc la temele terminate în consoane. De exemplu:

at "cal"

	Singular	Plural
pers.I	:atîm "calul meu"	atîmîz "calul nostru"
pers.aII-a	:atîñ "calul tău"	atîñîz "calul vostru

pers.aIII-a: atî "calul său" (lui,lor)

Variantele sufixelor care încep cu o consoană se alipesc la temele terminate în vocale. De exemplu:

iyne "ac"

Singular		Plural
pers.I	:iynem "acul meu"	iynemíz "acul vostru"
pers.aII-a	:iyneñ "acul tău"	iyneñíz "acul vostru"

pers.aIII-a:iynesí "acul său"(lui, lor)

In limbajul uzual variantele sufixelor care încep cu o consoană se alipesc şi la temele formate prin contragere. De exemplu: ayăm (< ayagim) "piciorul meu", ayañ (< ayagiñ)"piciorul tău", kúrĕmíz (< kúregimíz) "lopata noastră", gúrĕñíz (< ğúregíñíz) "inima voastră".

Sufixele posesive sînt accentuate. Pluralul la pers.I şi a II-a se formează prin alipirea la forma singularului a sufixelor -îz/-íz.

La pers.a III-a, cînd vorbitorul doreşte să precizeze numărul posesorilor, el recurge la pronumele posesiv pers.a III-a singular şi plural.

In cazul cînd într-o propoziţie sînt părţi multiple, sufixul posesiv se alipeşte la ultima din aceste părţi. De exemplu: kitap, defter, kalemímíz bar (în loc de: kitabîmîz, defterímíz, kalemímíz bar) "Avem cărţi, caiete, creioane".

Sufixul pluralului -lar/-ler precede sufixele posesive. De exemplu: kózlerím "ochii mei", kózlerímíz "ochii noştri".

După sufixul pluralului se alipesc variantele sufixelor posesive care încep cu o vocală. De exemplu:

kitaplar "cărţi, cărţile"

Singular		Plural
pers.I	:kitaplarîm "cărţile mele"	kitaplarîmîz "cărţile noastre"
pers.aII-a	:kitaplarîñ "cărţile tale"	kitaplarîñîz "cărţile voastre"

pers.aIII-a:kitaplarî "cărţile sale"(lui, lor).

In limba tătară înţelesul de apartenenţă,morfologic mai poate fi redat şi prin următoarele:

a) cu ajutorul sufixului adjectival -lî/-lí, care, alipit la substantive exprimă doar obiectul posedat, fără să indice şi posesorul. De exemplu: balalî "cu copil, cel care are copii", kuvetlí "puternic, cel

care are putere", atlî "calăreţ, cel care are cal".

b) cu ajutorul sufixului -nîñkî/-níñkí // -îñkî/-íñkí (<-nîñ/-níñ - sufix genitival + -kî/-kí - sufix adjectival) care exprimă doar posesorul fără să indice şi obiectul posedat.

Varianta sufixului care începe cu o consoană este considerată ca fiind literară, pe cînd varianta care începe cu o vocală reprezintă o formă a limbajului uzual apărută prin contragere. De exemplu: atîñkî (> atîñkî) "al calului" kóylíníñkí (> kóylíñkí) "al ţăranului".

2. Procedeul morfologico-sintactic. Procedeul morfologico-sintactic de exprimare a apartenenţei constă în aceea că ideea de apartenenţă se redă aici, tautologic, cu ajutorul pronumelui posesiv şi a sufixelor posesive corespunzătoare, care se alipesc la denumirea obiectului posedat.

Spre deosebire de procedeul morfologic, cel morfologico-sintactic urmăreşte, în principiu, un scop stilistic şi se deosebeşte de procedeul morfologic printr-un accent logic care cade pe numele posesorului. De exemplu:

baba "tată"

Singular

pers.I :mením (~ mẽñ) babam "tatăl meu"

pers.aII-a :seníñ (~ sẽñ) babañ "tatăl tău"

pers.aIII-a :onîñ (~ õñ) babasî

Plural

pers.I :bízníñ (~bízím // bízíñ) babamíz "tatăl nostru"

pers.aII-a :sízníñ (~ sízíñ) babañíz "tatăl vostru"

pers.aIII-a :onlarnîñ (~olarîñ) babasî "tatăl lor".

Tot acestui procedeu îi aparţine izafetul III format din îmbinarea determinantului (cu marca cazului genitiv) cu determinantul (cu mărcile posesive). De exemplu: tálebeníñ (~talebẽñ) defterí "caietul elevului", atnîñ (~atîñ) noktasî "căpăstrul calului", pengíreníñ (~pengírẽñ) perdesí "perdeaua ferestrei " etc.

3. Procedeul sintactic. Procedeul sintactic de exprimare a aparte-

nenței se realizeaza cu ajutorul formelor pronumelui personal la cazul genitiv situat în poziția prepozitivă care exprima obiectul posedat. Acest procedeu este recurent în limbajul uzual și în versuri. El este întrebuințat numai la pers. I și a II-a plural. De exemplu: bízíñ (~ bízím // bízíñ) at "calul nostru", sízíñ (~ sízñíñ) úy "casa voastră", etc.

Sufixele posesive preced sufixele cazuale.

Cazul

Cazul este una din trăsăturile fundamentale ale numelor. Prin prezența cazului numele se opun verbelor. Cazul reprezintă categoria gramaticală prin care se exprimă raporturile dintre nume și verbe și, mai rar, între două nume.

In limba tatară există un număr de șase cazuri: 1. nominativ, 2. genitiv, 3. dativ, 4. acuzativ, 5. locativ, 6. ablativ.

In limba tatara ca și în celelalte limbi turcice formele cazuale se redau cu ajutorul unor sufixe care se alipesc la tema numelor. Acestea din urmă exprima diferite raporturi gramaticale între cuvintele dintr-o îmbinare de cuvinte, propoziție sau fraza. Intelesurile cazurilor sînt, uneori, completate și precizate de postpoziții și de locuțiuni (sau nume) postpoziționale.

Totalitatea sufixelor cazuale alcătuiește declinarea.

In funcție de particularitățile formelor (sufixelor) cazuale, în limba tatară se disting două tipuri de declinare: 1. declinarea simplă și 2. declinarea formelor posesive. Fiecare din aceste tipuri se caracterizează printr-o unitate a formelor, atît la singular, cît și la plural, adică în declinare se întrebuințează aceleași sufixe cazuale. Așadar, aceste sufixe nu posedă variante morfologice, ci numai fonetice.

In funcție de înțelesul și de funcțiile sintactice fundamentale, cazurile se împart în două grupuri: grupul cazurilor spațiale și grupul cazurilor nespațiale sau gramaticale. Din grupul cazurilor spațiale fac

parte: dativul care arata punctul final al acțiunii sau al mişcării, locativul care arata absența mişcarii şi ablativul, care arata punctul inițial al mişcarii sau al acțiunii. Din grupul cazurilor nespațiale sau gramaticale fac parte: nominativul şi genitivul care arată apartenența sau posesivitatea şi acuzativul care exprimă obiectul direct al acțiunii.

Această împărțire are însa un caracter convențional, deoarece între cazurile spațiale şi cele nespațiale nu există limite stricte: cazurile spațiale exprima nu numai înțelesuri spațiale, ci şi temporale. Mai mult chiar, ele pot fi folosite perfect şi pentru desemnarea unui obiect indirect. Astfel, dativul cînd raspunde la întrebarile: kayda?, kayaka? "încotro" arată punctul final al acțiunii sau al mişcarii, iar cînd răspunde la întrebările kímge? "cui?" nege? "cui?", "la ce?", "spre ce?" desemneaza un obiect indirect. La fel şi cu ablativul, care poate sa exprime atît raporturi spațiale (cînd raspunde la întrebările: kaydan?, kayaktan? "de unde?"), cît şi de obiect indirect (cînd raspunde la întrebările kimden? "de la cine?", neden? "de la ce").

In limba tatara se declină toate părțile de vorbire nominale, precum şi unele interjecții, onomatopee şi adverbe.

Declinarea simpla

Structura cuvîntului într-o declinare simplă este următoarea: rădacina (sau tema) + sufixul cazual.

In funcție de sunetul final al radăcinii (temei) numelui, declinarea simpla posedă două variante fonetice:

1. declinarea numelor care se termină în vocale şi consoane sonore

şi

2. declinarea numelor care se termină în consoane surde.

Cazurile declinării simple se redau prin următoarele sufixe:

1. Cazul nominativ. Nominativul, denumit astfel cazul tematic sau amorf, sau cu termeni improprii "fundamental", "nedefinit" sau "absolut"

(34) se exprimă prin tema nominala şi raspunde la întrebările kím?"cine" şi ne?"ce ".

In propoziţie, nominativul îndeplineşte urmatoarele funcţii:

a) de subiect: de exemplu: Ten kartaysa da ğan kartaymas "Chiar dacă trupul îmbatrîneşte, sufletul nu îmbătrîneşte"; Kúneş nurîn bulut kaplasa da, baar, eş toktamay, íríte "Deşi norul acoperi raza soarelui, primavara topeşte necontenit"; Mawî atlas, iyne batmas; terzí pişmez, makaz kesmez (kók) "Atlas albastru, acul nu-l străpunge, croitorul nu-l croieşte, foarfeca nu-l taie" (Cerul).

b) de predicat nominal; de exemplu: Bo balaban bír bina. "Aceasta este o cladire mare". Mením ulîm Búkreşte student. "Fiul meu este student la Bucureşti". Bo iyne, bo da ğip: al da tík. "Acesta e acul şi aceasta e aţa: ia-le şi coase ". Bo mal, bo fiyat, al! ístemeseñ ewalla! "Asta-i marfa, asta-i preţul, ia-o, de nu vrei, salutare!".

c) de vocativ; de exemplu: Babay! Neniy! Kelseñíz tiyran mînda! "Tată! Mamă! Veniţi puţin aici!".

d) de apoziţie neacordata; de exemplu: Yusuf arkadaş "tovarăşul Iusuf", Yakup brigadiyer "brigadierul Yakup", Adel sultan "Sultanul Adel", Nermin hanîm "doamna Nermin", Amet bey "domnul Amet", Kerime abla "tanti Kerime", inğiner agronom "inginer agronom", etc.

e) de element component al predicatului nominal compus, de exemplu: Altîn-kúmiş aş eken, arpa-kúrpe taş eken "Aurul şi argintul ar fi fost mîncare, (iar) orzul şi crupele ar fi fost piatră", Mením ulîm inğiner yetíşti "Fiul meu a devenit inginer", Zaman, zaman ekende "Cînd vremurile erau vremuri", Kalbîr saman ekende "Cînd sita era paiul", Karîlgaş kadî ekende "Cînd privighetoarea era judecătoare", Şoşamiy torgay ğadî ekende "Cînd ciocîrlia era vrajitoare".

2. Cazul genitiv. Genitivul numit şi cazul posesiv sau de apartenenţă răspunde la întrebările kímníñ?"al cui?", meníñ?"al cui?", kaysînîñ? "al carui?" şi se formeaza cu ajutorul sufixului -nîñ /-níñ. De exemplu:

arabanıñ "al carutei", atnıñ "al calului", kózníñ "al ochiului", etc.

Paralel cu sufixul genitival menţionat, in limba tatara vorbita se întilnesc frecvent şi sufixele -ıñ/-íñ, folosit dupa consoane (în afara de temele terminate în consoanele ķ şi k), de exemplu: atîñ "al calului" kőzíñ "al ochiului", iar dupa temele terminate în vocalele a şi e prin alungirea vocalei finale a temei: -ñ ; de exemplu: babāñ "al tatalui", pengírēñ "al ferestrei", masāñ "al mesei", kóşēñ "al colţului", etc.

La temele polisilabice terminate în consoanele k /q/ şi k se sincopeaza n din -nıñ -níñ, apoi se contrage.

De exemplu: orāñ (< oragîñ < oraqnîñ) "al secerii", terēñ (< teregíñ < tereknı́ñ) "al copacului", kúrēñ (< kúregíñ < kúreknı́ñ) "al lopeţii", şanāñ (< şanagîñ < şanaknîñ) "al cratiţei", etc.

In mod cu totul izolat poate fi exprimat şi prin sufixele -nî -ní. De exemplu: atnî noktasî "capastrul calului".

De exemplu genitivul mai poate fi exprimat şi printr-un substantiv fără sufixul genitival. In acest sens prezenţa substantivului determinat cu marca apartenenţei pers. a III-a singular şi plural este obligatorie. De exemplu: ğol ortasî "mijlocul drumului", deñíz kenarî "marginea drumu mării", araba îzlarî "urmele căruţei" "urme de căruţă", terek dallarî "ramurile copacului" "ramuri de copac", etc.

Substantivele cu şi fără sufixul genitival îndeplinesc în propoziţie funcţia de atribut genitival cu valoare fundamentala de exprimare a posesiei. De exemplu: Tereklerníñ dallarî oyadan şílter-şílter bolîp kóríneler "Ramurile copacilor se vedeau perforate ca nişte dantele". Úy tóbelerí, toban sarpanlarî, músír ambarlarî, sanki biyaz kozî terísínden, balaban birer kalpak kíygenler. "Acoperişul caselor, şurele de paie, hambarele de porumb păreau de parcă-şi puseseră cîte o caciula mare din blană de miel alb". Bala kadírín balalî bolganda bílírsíñ. "Valoarea copiilor o vei înţelege cînd vei avea copii".

3. Cazul dativ. Dativul, numit şi dativ - directiv, răspunde la

întrebările: kímge?, nege? "cui?", kayda?, kayaka?(< kaysî yakka?), kayerge? (< kaysî yerge?) "încotro". Dativul se formează prin alipirea sufixelor -ga -ge (după temele terminate în vocale şi consoane sonore) şi -ka -ke (după temele terminate în vocale şi consoane surde). De exemplu: arabaga "la căruţă, căruţei", ormanga "la pădure", perdege "la perdea", kíşíge "omului", kalemge "creionului".

In graiulunor tatari după temele bisilabice terminate în vocalele a,e se foloseşte frecvent şi sufixul cu vocala lungă -ā, -ē apărut prin contragere. De exemplu: arabā (< arabaga) "la căruţă", şeşmē (< şeşmege) "la cişmea".

Substantivele la cazul dativ îndeplinesc în propoziţie următoarele funcţii:

a) de complement indirect. De exemplu: Kúlme doska kelír başka! "Să nu rîzi de prieten, (nenorocirea) va veni şi asupra capului tău"; Gîlamagan balaga emşek berílmes."Copilului care nu plînge nu i se dă ţîţă." Awîrmagan başka gawlîk baylanmas "Capul care nu doare nu se leagă cu batista".

b) de complement circumstanţial de loc. De exemplu: Ayuwdan korkkan ormanga barmas "Cine se sperie de urs nu se va duce la pădure"; Toyga barsañ, toyîp bar (Prov.) "Dacă te duci la nuntă, să te duci sătul", Istambulga barîp tîrnawîşîn unîtkan (Prov.) "Mergînd la Istambul şi-a uitat grebla".

c) de complement circumstanţial de timp. Cînd sufixele dativului se alipesc la numele cu sens temporal. De exemplu: Kúzge kaytarman "Mă voi întoarce la toamnă"; Akşamga kelírmen "Vin diseară".

d) de complement circumstanţial de scop. Cînd sufixele dativului se alipesc la numele verbal la cazul dativ. De exemplu: Okîmaga ketemen. "Mă duc să citesc"; Magazinge şeker almaga baraman "Mă duc la magazin să iau zahăr".

e) de complement circumstanţial de cauză. Cînd sufixul dativului se

se alipeşte laffformele participiale, îndeosebi cînd acestea primesc sufixele posesive. De exemplu: Úyge kóşeğegíne kuwanîp gűre "Umblă bucuros că p să se mute în casă"; Inğiner bolğanîna kuwana "Se bucură că a devenit inginer".

f)) de complement circumstanţial de măsură (cantitate). Cînd sufixul dativ se alipeşte la numerale. De exemplu: Beşke aldîm."Am luat cu cinci"; Yúzge yetíştí "A ajuns la o sută".

Sufixul cazului dativ participă frecvent la formarea unor adverbe. De exemplu: ald "faţă" - aldga "înainte", art "spate" - artka "înapoi", boş "gol" - boşka "în gol", "degeaba", yok "nu", nu există" - yokka "în zadar", de geaba", bír "unu" - bírge "împreună", íş "interior" - íşke "înăuntru", tîş "exterior " - tîşka "afară", etc.

Cazul acuzativ. Acuzativul se exprimă cu ajutorul sufixelor -nî -ní, care se alipesc la tema cuvîntului. El răspunde la întrebările: kímmí?"pe cine?" şi neni?"pe cine?".
De exemplu: atnî "calul", defterní"caietul", kíşíní "pe om".

Acuzativul poate fi exprimat, ca şi genitivul şi prin temă numelor fară nici un fel de sufix, care poartă denumirea de "acuzativ cu conţinut intern"(63). In acest caz obiectul care exprimă complementul direct se află încorporat cu verbul sau nu este individualizat. De exemplu: şáy íşmek "a bea ceai(ul); kitap okîmak "a citi o carte"; ğewap bermek "a răspunde" (adlit.a da răspuns) , etc. (34).

In propoziţie, acuzativul cu şi fără sufix îndeplineşte funcţia de complement direct şi se întrebuinţează numai cu verbele tranzitive. Acuzativul nu poate sta niciodată înaintea unui alt nume. De exemplu: Kurtlar yapraklarnî kemírír, ğemíşlerní bîzarlar "Viermii rod frunzele, strică fructele".

In mod cu totul izolat, în graiul unor vorbitori tătari substantivul la cazul acuzativ poate preceda şi un nume. In acest caz el are valoare de genitiv.

De exemplu: atmî noktasî "căpăstrul calului", Ametní nenesí "mama lui Amet".

Cazul ablativ. Ablativul se formează prin alipirea sufixelor -dan / -den (după tema numelor terminate în vocale şi consoane sonore) şi -tan / -ten (după tema numelor terminate în consoane surde). Ablativul răspunde la întrebările kímden? "de la cine?", neden? "de la ce?", kaydan? "de unde?", kaşandan?, ne wakîttan?, ne zamandan? "de cînd?".

In propoziţie, substantivele la cazul ablativ îndeplinesc următoarele funcţii:

a) de complement circumstanţial de loc. De exemplu: Úyden şîkmam, itten korkmam "Nu ies din casă, nu mi-e frică de cîine"; O kókten zembíl men engen "El a coborît din cer într-un coş"; Ay nurîn kúneşten alîr "Luna îşi ia lumina de la soare".

b) de complement indirect. De exemplu: Attan kişkene, îtten balaban (Eşşek). "Mai mic decît un cal, mai mare decît un cîine" (Măgarul); Ayuwdan korkkan ormanga barmas (Prov.) "Cine se sperie de urs nu se duce la pădure"; Balîk baştan sasîr "Peştele de la cap se împute".

c) de complement circumstanţial de cauză. O sínír kastalîgîndan óldí ; de exemplu : "El a murit de nevroză"; Kîlşlarîn, bek kóp kíşíler gripadan kastalanalar. "Iernile, foarte mulţi oameni se îmbolnăvesc de gripă".

e) de nume predicative. De exemplu: Bíz kóydenmíz "Noi sîntem de la ţara";

Uzun kún ómírdenmí ?   "Ziua lungă e oare din viaţă?
Kózlerín kómírdenmí?   Ochii-ţi oare sînt de cărbune?
Bír selámsîz ğúresín   Umbli fără nici un fel de salut,
Ğúregín temírdenmí   Ţi-e oare, inima de fier ".

Marca cazului ablativ este folosită frecvent ca sufix de formare a adverbelor. De exemplu: eskíden "în trecut", kópten "de mult", "de demult"; ístemezden "involuntar", "fără voie"; bírden "deodată", "dintr-

odată "mîndan "de aici", şondan "de acolo", aldan "de dinainte", yawaştan "pe ascuns ", "pe şest", aşadan "de jos"; yeneden "din nou","iarăşi"; Añsîzdan "în mod involuntar"; ózlíǵinden "de la sine"; ǧabadan-ǧaba "de geaba"; aştan-aş "înfometat"; kún-kúnden "pe zi ce trece", "din zi în zi"; dogîrdan-dogrî // toradan-tora "drept", "în mod deschis", etc.

Cazul locativ. Locativul, numit şi cazul locativ-temporal, răspunde la întrebările kímde ? "la cine?", nede ? "la ce?", kayda? "unde?", kayerde ? "în ce loc?" şi kaşan ? "cînd?". Locativul se formează cu ajutorul sufixului -da / -de (care se alipeşte la temele terminate în vocale şi consoane sonore) şi -ta / -te (la temele terminate în consoane surde). De exemplu: arabalarda "în căruţă", úyde "în casă", atta "pe (la) cal", kókte "pe cer".

Cazul locativ îndeplineşte în propoziţie următoarele funcţii:

a) de complement circumstanţial de loc. De exemplu: Otta ǧanmay, suwda batmay.(Buz). "Nu arde în foc, nu se scufundă în apă". (Gheaţa). Awalarda yîldîz, suwlarda kundîz. "Pe ceruri sînt stele, în ape nutrii...", Başta kalpak, ayakta etík . "Pe cap o caciulă, la picioare cizme".

b) de complement circumstanţial de timp, cînd se alipeşte la cuvintele care exprimă timpul şi după participiile trecut şi viitor. De exemplu: Eminesku 185o senesinde tuwa, 1889-da óle. "Eminescu se naşte în anul 185o şi moare în 1889"; Búǵínlerde bízge mísafír keleǧek. "In aceste zile are să ne vină un musafir".

c) de nume predicativ, cînd primeşte sufixele (personale) predicative. De exemplu: Men úydemen. "Eu sînt acasă". Ballar oyîndalar. "Copii sînt la joacă".

d) de atribut, cînd primeşte sufixul determinativ -kî / -kí. De exemplu: Şîmdí, kóydekí ballar kasabadakî ballarnî geşeler. "In prezent copii de la ţară îi întrec pe copii de la oraş"; Kóktekí yîldîzlar parîl-parîl ǧana edíler. "Stelele de pe cer ardeau pîlpîind".

e) de complement indirect. De exemplu: Erkezníñ ǵúreǵínde arslan

ğatagi bar "In inima oricarui om salaşuieşte un culcuş de leu"; Kíşíde akil-píkír bar, tíl bar. "In om exista minte, raţiune, exista limba").

Sufixul cazului locativ se foloseşte frecvent în calitate de sufix în formarea unor adverbe. De exemplu: mînda (< bo + n + da) "aici", anda (a + n + da) "acolo", artta "înapoi", alda "înainte", yazda "vara", kîşta "iarna", bazda "uneori", anda - mînda "de colo colo", "de la Ana la Caiafa", etc.

Dăm mai jos paradigma declinarii simple, ţinînd seama de variantele fonetice posibile ale sufixelor cazuale.

Paradigma declinarii simple (singular)

Finala temei / Cazurile	Vocale		Consoane sonore		Consoane surde	
	dure	moi	dure	moi	dure	moi
Nominativ	ana "mamă"	iyne "ac"	kaz "gîscă"	kól "lac"	at "cal"	it "cîine"
Genitiv	ananîñ (~anāñ)	iyneníñ (~iynēn)	kaznîñ (~kazñîñ)	kólníñ (~kólíñ)	otnîñ (~otîñ)	itníñ (~itíñ)
Dativ	anaga (~anā)	iynege (~iyne)	kazga	kólge	otka	itke
Acuzativ	ananî	iyneni	kaznî	kólní	otnî	itní
Locativ	anada	iynede	kazda	kólde	otta	itte
Ablativ	anadan	iyneden	kazdan	kólden	ottan	itten

Declinarea substantivelor la plural este identică cu declinarea substantivelor terminate în consoane sonore la singular.

- Formele redate în ( ) reprezinta variantele folosite în limbajul uzual.

Paradigma declinării simple (plural)

Finala temei / Cazurile	d u r e	m o i
Nominativ	atlar "cai"	itler "cîini"
Genitiv	atlarniñ(~atlariñ)	itlerniñ(~itleriñ)
Dativ	atlarga	itlerge
Acuzativ	atlarnî	itlerní
Locativ	atlarda	itlerde
Ablativ	atlardan	itlerden

Declinarea substantivelor cu formele posesive

Declinarea substantivelor prevăzute cu sufixele posesive sau de apartenență se deosebește de declinarea simplă prin următoarele:

1. Toate formele cazurilor spațiale își pierd varianta surdă după sufixele de aparteneță, deoarece substantivele la forma posesivă reprezintă numai teme sonore.

Prin urmare, sufixele cazurilor spațiale nu au în acest caz decît variantele dură și moi cu sunetele sonore.

2. Substantivele cu sufixele pers. I și a II-a la singular au la cazul dativ sufixul -a / -e .

3. Distincția cea mai mare a declinării formelor posesive față de declinarea simplă se manifestă în declinarea numelor cu sufixul posesiv pers. a III-a singular și plural. Astfel, cazul acuzativ posedă doar sufixul prescurtat -n declinarea cazurilor spațiale înaintea sufixelor cazuale apare consoana epentetică -n - . La cazul dativ consoana epentetică -n- apare numai înaintea sufixului -a / e.

Așadar, la declinarea formelor posesive, în afară de sufixul cazu-

lui genitiv, toate celelalte sufixe cazuale (dativul, acuzativul, ablativul și locativul) își modifică aspectul sonor (vezi paradigma declinării formelor posesive).

Paradigma declinării substantivelor cu formele posesive

(singular)

Finala temei / Cazurile	Pers. I dure	Pers. I moi	Pers.a II-a dure	Pers.a II-a moi	Pers. a III-a dure	Pers. a III-a moi
Nominativ	balam "copilul meu"	nenem "mama mea"	balañ "copilul tău"	neneñ "mama ta"	balasî "copilul său (lui)"	nenesí "mama sa (lui)"
Genitiv	balamnîñ (~balām)	nenemníñ (~nenēm)	balañnîñ (~balañ)	neneñniñ (~neneñ)	balasînîñ (~balasîn)	nenesíníñ (~nenesin)
Dativ	balama	neneme	balaña	neneñe	balasîna	nenesine
Acuzativ	balamnî (~balām)	nenemni (~nenēm)	balañnî (~balāñ)	neneñni (~nenēñ)	balasîn	nenesín
Locativ	balamda	nenemde	balañda	neneñde	balasînda	nenesínde
Ablativ	balamdan	nenemden	balañdan	neneñden	balasîndan	nenesínden

Declinarea substantivelor cu formele posesive la pers. I și a II-a plural este identică cu declinarea simplă a substantivelor terminate în consoane sonore.

Paradigma declinării substantivelor cu formele posesive(plural)

Cazurile	Pers.I plural	Pers. a II-a plural
Nominativ	atîmîz "calul nostru"	neneñíz "mama voastră"
Genitiv	atîmîznîñ (atîmîzîñ)	neneñízñiñ (~neneñízíñ)
Dativ	atîmîzga	neneñízge
Acuzativ	atîmîznî	neneñízní

Locativ	atîmîzda	nenefiízde
Ablativ	atîmîzdan	nenefiízden

Predicativitatea

Substantivele în funcţia de predicat primesc la cele trei persoane singular şi plural, anumite sufixe, numite sufixe predicative. Sufixele predicative corespund cu copulele din limba română. Totalitatea sufixelor predicative alcătuiesc categoria predicativităţii sau predicativitatea.

Sufixele predicative ale substantivelor, ca şi a altor nume sînt:

	Singular	Plural
Pers. I	: -man -men	- mîz -míz
Pers. a II-a	: -sîñ -síñ	- sîñîz (~-sîz) -síñíz (~-síz)
Pers. a III-a	: -dîr -dír // -tîr -tír	- lar -ler

Exemple: doramağî "tîmplar"

Singular

Pers. I : doramağîman "sînt tîmplar"

Pers. a II-a : doramagîsîñ "eşti tîmplar"

Pers. a III-a : doramağîdîr "este tîmplar"

Plural

Pers. I : doramağîmîz "sîntem tîmplari"

Pers. a II-a : doramağîsîñîz (~doramağîsîz) "sînteţi tîmplari"

Pers. a III-a : doramağîlar "sînt tîmplari"

ğigít "cavaler"

Singular

Pers. I : ğigítmen "sînt cavaler"

Pers. a II-a : ğigítsiñ "eşti cavaler"

Pers. a III-a : ğigíttír "este cavaler"

Plural

Pers. I : ğigítmíz "sîntem cavaleri"

Pers. a II-a : ğigítsíñiz "(~ğigítsiz) "sînteţi cavaleri"

Pers. a III-a : ğigítler "sînt cavaleri"

In limbajul uzual sufixul predicativ pers. a III-a singular -dîr/-dír // -tîr/-tír , de obicei, nu se întrebuinţează, din care cauză numele la pers. amintită corespunde cu tema substantivului.

Substantivele cu forma posesivă pers. a III-a singular pot primi sufixele predicative pers. I, a II-a şi a III-a singular. De exemplu:

- Sen kímníñ (~ kímíñ) balasîsîñ?"Al cui copil eşti tu?"
- Babamnîñ balasîman."Sînt copilul lui tata".

Forma negativă a predicativităţii se formează cu ajutorul particulei de negaţie tuwîl, la care se alipesc sufixele predicative. De exemplu:

Singular

Pers. I : tálebe tuwîlman "nu sînt elev"
Pers. a II-a : tálebe tuwîlsîñ "nu eşti elev"
Pers. a III-a : tálebe tuwîldír "nu este elev"

Plural

Pers. I : tálebe tuwîlmíz "nu sîntem elevi"
Pers. a II-a : tálebe tuwîlsîñíz (~tuwîlsíz) "nu sînteţi elevi"
Pers. a III-a : tálebe tuwîllar "nu sînt elevi"

Formarea substantivelor

In limba tătară, ca şi în celelalte limbi turcice, există trei procedee de formare a substantivelor: derivarea (sufixarea) sau procedeul morfologic (sintetic), compunerea, sau procedeul sintactic (analitic) şi substantivizarea sau procedeul lexico-sintactico-morfologic.

Derivarea (sufixarea).

Derivarea, sau procedeul morfologic de formare a substantivelor, se realizează prin alipirea a diferite sufixe accentuate la temele nominale (substantiv, adjectiv, numeral, adverb) şi verbale. Impărţirea temelor în nominale şi verbale este absolut necesară, deoarece în funcţie de aceasta, sufixele pot fi denominative (postnominale) şi deverbative (postverbale),

adică unele sufixe derivative pot să se alipească numai după temele nominale, iar altele numai după cele verbale. In afară de aceasta, sufixele denominative şi deverbative pot fi productive, neproductive sau puţin productive. Cele mai productive sufixe de formare a substantivelor sînt: sufixele denominative (-ǧi/-ǧí // -şi/-şí, -lîk/-lík şi -daş/-deş // -taş -teş). Cît priveşte sufixele deverbative, acestea sînt puţin productive sau neproductive.

Sufixele denominative

Sufixele denominative sînt polisemantice. In funcţie de tema la care se alipesc, ele se împart în două grupe: 1. grupul sufixelor care formează substantive, desemnînd numele de agent, subiectul acţiunii (-ǧi/-ǧí // -şi/-şí şi -daş/-deş // -taş/-teş) şi 2. grupul sufixelor care formează substantive, desemnînd numiri ale obiectelor, fenomenelor şi ale noţiunilor abstracte (-lîk/-lík).

1. Sufixe care formează substantive, desemnînd numele de agent sau subiectul acţiunii:

Sufixul -ǧi/-ǧí // şi/-şí. Acest sufix cumulează toate înţelesurile sufixelor derivative ale numelui de agent (-ar -er, -or, -tor, -sar, -et, -aş, -nic, -ic, -ist, etc.) din limba română.

Alipindu-se la tema substantivelor şi a numelor verbale, el formează substantive care desemnează activitatea, profesia şi însuşirile de caracter ale persoanelor. De exemplu: salgîǧi "lăutar" şi "cosaş", kalayǧi "spoitor", yolǧí "călător", "drumeţ", tuwarşi "păstor de vite" ǧawşi (< ǧaw "duşman + şi) "peţitor", balîkşi "pescar", arabaǧi "căruţaş", aylîkşi "salariat", dawîlǧi "toboşar", bekşi "paznic", yardîmǧi "adjunct", "ajutor", milletşí "naţionalist", yalanǧi "mincinos", pitneǧí "intrigant", tarihşi "istoric", ǧinayetşí "răufăcător", "criminal", bagşaǧi "grădinar", zarzawatşi "zarzavagiu", yazuwǧi "scriitor", okîtuwǧi "învăţător", sömirüwǧí "exploatator" etc.

Sufixul -daş/-deş // -taş/-teş, mai puţin productiv decît primul, formează nume de agent cu înţelesuri de comunitate după origine, coparticipare şi concordanţă în ceva. De exemplu: vatandaş "compatriot", soydaş "de(din) acelaşi neam", kőydeş "consătean", zamandaş "contemporan", dindaş "coreligionar", sîrdaş "tovarăş de taină", fikirdeş "tovarăş de idei", yoldaş "tovarăş de drum", "coleg", adaş (< at "nume" + eş "pereche") "tiz", arkadaş (< arqa "spinare" + da "în" - eş "pereche"), "tovarăş", kardaş (< karîn "burtă" + da "de" + eş "pereche")"frate", teñdeş "omogen", etc.

b) Sufixe care formează numiri ale obiectelor, fenomenelor şi ale noţiunilor abstracte.

Sufixul productiv -lîk/-lík, alipit la nume, formează substantive cu următoarele înţelesuri:

- numirile locurilor de concentrare, acumulare a obiectelor. De exemplu: tawlîk "loc păduros", taşlîk "loc pietros", kumlîk "loc nisipos", tereklík "plantaţie de pomi", sazlîk "loc mocirlos", etc.

- numiri ale obiectelor destinate unui anumit scop. De exemplu: urbalîk "material destinat îmbrăcămintei", ğamawlîk "petic", adînlîk "combustibil", kólekselík "material pentru cămaşă", etc.

- numiri ale unor îndeletniciri: şípşílík (< tc.çiftçilik) "agricultură", bakşağîlîk "grădinărit", balîkşîlîk "ocupaţia de pescar, piscicultură", arwanğîlîk "zootehnie", bostanğîlîk "ocupaţia celui care se îndeletniceşte cu cultivarea pepenilor", etc.

- numiri ale perioadelor vieţii omului. De exemplu: balalîk "copilărie", ğaşlîk "tinereţe", kartlîk "bătrîneţe", delíkanlîk "maturitate, tinereţe", etc.

- numiri ale unor însuşiri proprii oamenilor. De exemplu: batîrlîk "vitejie", akaytlîk "bărbăţie", domîzlîk "porcărie", şírkínlík "urîţenie", gúzellík "frumuseţe", dargînlîk "supărare", yamanlîk "răutate", etc.

- numiri ale unor noţiuni (fenomene, stări abstracte). De exemplu: serbeslík "libertate", dogîrlîk "dreptate", "adeverinţă", zeñgínlík "boga-

ţie", pukarelík "sărăcie", yoklík "inexistenţă", korlîk "nevoie", "sărăcie", gúrlík "abundenţă", "bunăstare", etc.

- numiri ale unităţilor monetare, alipinduese la numeralele cardinale. De exemplu: beşlík "bancnotă de cinci lei", yúzlík "bancnotă de o sută lei", onlîk "bancnotă de zece lei", úşlík "monedă de trei lei", etc.

- numiri ale raportuirilor de rudenie şi sociale, De exemplu: kardaşlîk "frăţie", agalîk "şef", "superior în vîrstă", kullîk "robie", tuganlîk "rudenie", etc.

Sufixele deverbative

Sufixele deverbative formează, de obicei, substantive care desemnează numiri ale obiectelor concrete. Sufixele deverbative se împart în trei grupe: 1. Sufixe care arată denumirea, rezultatul sau obiectul procesului enunţat de temă; 2. Sufixe care desemnează numiri ale diferitelor instrumente şi 3. Sufixe care formează substantive de loc. De primul grup aparţin următoarele sufixe:

Sufixul productiv -ma/-me. De exemplu: katîrma "întăritură,(material", tartma "raft", lokma "îmbucatură", ğapma "tizic în formă de cerc", kawîrma "tocană", sarma "sarmale", ğarma "un soi de crupe", sarbîrma "plăcintă", dolma (< tc. dolma) "ardei umpluţi", dondîrma (< tc. dondurma) "îngheţata", uydîrma "născocire", "fals", kolyazma "manuscris", túyme "nasture", sîndîrma "tinda", saylanma "alegere", koşma "compus", etc.

Sufixul puţin productiv -îm/-ím // -m . De exemplu: ólím "moarte", alîm "dare", "impozit", basîm "snop", "accent", "asuprire", bólím "împărţire", katlam "strat", şîdam "răbdare", ğutîm "înghiţitură", kawîm "îmbucatura", yarîm "jumatate", ğem (< ğe "mănîncă" + m) "nutreţ", adîm (< cf. atla "a sări") "pas", etc.

Sufixul -mak/-mek. De exemplu: ótmek (< ókmek ~ tc. ekmek) "pîine", kaymak "caimac", oymak "degetar", takmak "bocet", tokmak "tăvălug", sokmak "batatură", şakmak "cremene", karmak "cîrlig", etc.

Sufixul -wiq/-wík, alipit la verbe, formează substantive şi adjective. De exemplu: buzlawîk "gheţuş", şetlewík "alune", şiñgîrdawîk "clopoţel", ğîltrawîk "strălucitor", etc.

Sufixul -gîn/-gín // kîn/-kín formează substantive şi un număr redus de adjective. De exemplu: ğangîn "incendiu", súrgín "surghiun", taşkîn "revărsare", uşkîn "scînteie", tutkîn "prins", "prizonier", tízgín "hăţuri", şapkîn "zvăpăiat", salkîn "rece", ğalkîn "flacără", keskín "tăios", "ascuţit", talğîn "călduţ", dalgîn "îngîndurat", etc.

Sufixe care formează numiri ale diferitelor instrumente

Sufixul -gîş/-gíş // kîş/-kíş. De exemplu: ğuwgîş "spălător", "bucată de cîrpă folosită pentru spălat vase", súzgíş "strecurătoare", otîrgîş "scăunel", ílgíş "agăţătoare", "gaică", atkîş "arc", kîrgîş "răzătoare", kîskîş "cleşte pentru prins rufe", etc.

Apropiate ca sens de acestea sînt sufixele -kaş -keş,-îş -íş şi -wîş -wíş. De exemplu: kapkaş "capac", şómíş "polonic", şókíş "ciocan", túyrewíş "broşă",baylawîş "postpoziţie", tírkewíş "conjuncţie".

Sufixul -îş/-íş poate forma şi substantive abstracte. De exemplu: kuwanîş "bucurie", súyníş "bucurie", tayanîş "sprijin", "reazem", ókíníş "părere de rău", "regret".

Sufixul -ak/-ek // -k . De exemplu: pîşak "cuţit", orak "seceră", yaprak (< cf.uzb.veche: yapîrgak; chirchiză: yalbîrak) "frunză", kuşak "cingătoare", otrak "sedentar", turak "staţie", yatak "iatac", tóşek "saltea", kúrek "lopată", konak "loc de înnoptat", oğak "vatră", iyek "bărbie", etc.

Sufixul -gak/-gek // kak/-kek formează substantive şi adjective. De exemplu: batkak "mocirlă", îrgak "cangă", bezgek "friguri, febră", pîşkek "piston", "bătător de smîntînă pentru extragerea untului", eşkek "vîslă", tongak "persoană fruguroasă", ğapîşkak "lipicos", korkak "fricos", etc.

Sufixul -gî -gí // -kî -kí. De exemplu: kaygî "durere", saygî

"respect", ílgí "exemplu", kúzgí (dial.) "oglindă", pişki "fierăstrău", íşkí "băutură" "alcool", bílgí "ştiinţă", şalgî "coasă", belgí "semn", burgî (dial.) "burghiu", şúlgí "ştreangar".

Sufixul -ga/-ge // -ka/-ke. De exemplu: sîrga "cercel", kabîrga "coastă", kîska "scund", "scurt", ğarka "aşchie", etc.

Sufixe care formează substantive cu sens local.

Sufixul -lak/-lek. De exemplu: otlak "loc de păşune", awlak "loc pustiu", taygalak "alunecuş", katkalak "loc îngheţat".

In afară de sufixele menţionate, în limba tătară mai sînt numeroase sufixe arhaice; alipindu-se la temele verbale şi nominale, formează o serie de substantive ale căror etimologii sînt destul de neclare. Din această categorie fac parte sufixele:

-an/-en // -n. De exemplu: ólen "iarbă", píşen "iarbă", ğúgen "hăţuri", ayran "lapte bătut", kazan "cazan", soyan "ceapă", saban "plug", ğîlan "şarpe", keten "in", etc.

-a/-e : kaya "stîncă", ğara "rană", şana "sanie", etc.

-lan/-len : arslan "leu", keplan "leopard", sîrtlan "hienă", etc.

-man/-men : orman "pădure", ataman "curcan", kîrğîman "bărbat", tírmen "moară", etc.

-ír/-ír // -r : kómír "cărbune", sokîr "orb", şukîr "groapă", sîyîr "vacă", kîyîr "colţ".

-sak/-sek : kursak "burtă", sarîmsak "usturoi", bawîrsak "maţul gros", "intestin", etc.

-anak/-enek : gîyanak "adunare", "serată", şîganak "izvor", sazanak "ploaie torenţială", kózenek "celulă", etc.

Sufixele de apreciere subiectivă (afectivă).

Sufixele de apreciere subiectivă sînt sufixele alintător-diminutivale şi cele augmentative.

Sufixele alintator-diminutivale sînt:

-şik/-şík. De exemplu: balaşik "copilaş", anayşík "mămicuţă", tereksík "pomişor", neniyşík "mamicuţă", alayşík "mătuşică", arabaşik "căruţ", tonşík "cojocel", tayşík "mînzic", ğanşík "sufleţel", bízawşík "viţeluşă", kuşşík "păsărica", etc.

-ka/-ke (< rom.ca): babayka "tăticuţu", alayka "mătuşică", neniyka "mamicaă, ğanika "sufleţele", etc.

Sufixul augmentativ-depreciativ -man/-men, de exemplu: koğaman "uriaş", ataman "ataman" "curcan", kírğíman "bărbat", etc.

Compunerea

Compunerea sau procedeul sintactic (analitic) de formare a substantivelor, se realizează prin compunerea a două cuvinte şi prin reduplicarea a două teme nominale.

Substantive compuse

Substantivele compuse se formează prin îmbinarea a două cuvinte situate sub un singur accent care exprimă o singură noţiune, total diferită de înţelesurile exprimate de fiecare din părţile componente. Sufixele derivative şi desinenţiale se alipesc la sfîrşitul cuvîntului compus.

Componenţii substantivelor compuse pot fi:

a) substantiv + substantiv; de exemplu: ğeralma (< ğer "pămînt" + alma "mar") "nap", kízkardaş (< kíz "fată" + kardaş "frate") "soră", belbaw (< bel "mijloc" + baw "sfoară") "brîu", telbew (< tíl "limbă" + bew~baw "sfoară") "haţuri", itayak (< it "cîine" + ayak "picior") "vas din piatră unde se aruncă resturi de mîncare", atkulak (< at "cal" + kulak "ureche") "ştevie", bilezik (bilek "braţ" - yúzik "inel", cf.rom.belciug) "brăţara", kolyazma (< kol "mînă" + yazma "scriere") "manuscris", balawíz (< bal "miere" + awíz "esenţă") "ceară", etc.

b) adjectiv + substantiv , de exemplu: akku (< ak "alb" + ku~kuş "pasare") "lebada", kóktaş (< kók "albastru" + taş "piatră") "piatră

vînătă", aşuwtaş (aşuw~aşşî "amar" + taş "piatră") "piatră acră", akbalîk (< ak "alb" + balîk "peşte") "lin", karakúl (< kara "negru" + kúl "cenuşă") "caracul" precum şi numirile topice: Ákyar (< ak "alb" + yar "prăpastie"), "Simferopol", Morgól (< moru "violet" + kól "lac") "Murighiol", Sargól (< sarî "galben" + kól "lac") "Sarighiol", etc.

c) numeral + substantiv, de exemplu: altîpat(< altî "şase" + pat "pocnet") "pistol", baştepe (< beş "cinci" + tepe "pisc") "Beştepe", Beşuwîl (< beş "cinci" + uwîl (< tc.oğul "băiat") "Conacu", kîrgayak (< kirk "patruzeci + ayak "picior") "scolopendră", Alakapî (< ala "bălţat" + kapî "uşă") "Poarta Albă", etc.

O serie de substantive se formează prin îmbinarea unui substantiv cu un verb la aorist, întîlnit îndeosebi la nume de persoane şi personaje din basme. De exemplu: Ğawkaytar (< ğaw "duşman" + kaytar "întoarce"), "Intoarce duşmanul", Ogatar (< ok "săgeată" + atar "aruncă") "Aruncător de săgeată", ğolbasar (< ğol "drum" + basar "calcă") "tîlhar" "bandit", Ğerğutar (< ğer "pămînt" + ğutar "înghite") "Inghite pămînt", Suwoplar (< suw "apă" + oplar "soarbe") "Soarbe apă", kúntuwar (< kún "zi","soare" + tuwar "răsare") "Soare - răsare", "răsărit", kúnbatar (< kún "zi" + batar "apune") "Soare apune", "apus".

Substantive formate prin reduplicare

Substantivele formate prin reduplicare includ îmbinările de două substantive care exprimă o singură noţiune. Ele se împarţ în următoarele tipuri:

1. ambii componenţi sînt cuvinte sinonime, pe care îl redăm prin formula a + b = N(a + b), în care a + b sînt cuvinte cu înţeles real, care pot să se folosească şi independent, iar N este coeficientul de întărire a noţiunilor particulare, independente. De exemplu: dos-eş (< dos "prieten" + eş "pereche") "prieteni", "parteneri", ziyan-zarar (< ziyan "risipă" + zarar "paguba") "pierderi","prejudicii", kîz-kîrkîn (< kîz "fată" +kîrkîn "fată", "roabă") "fete multe", bala-şaga (< bala "copil" +şaga

"copil",(cf.tcm. saga "copil") "mulţi copii", sawît-saba (< sawît "vas" +saba "vas de piele") "vase", aş-yemek (< aş "mîncare" + yemek (< cf.tc. yemek "mîncare") "mîncaruri", keyíf-safa (< keyíf "chef" + sefa "veselie") "desfătare", "bucurie", etc.

2. Ambele elemente componente, deşi opuse prin înţelesurile lor individuale,aparţin la aceeaşi categorie, distingîndu-se între ele cantitativ şi nu calitativ. Luate împreună ele se asociază cu noţiunea generalizatoare conform schemei: a + b = ab. De exemplu: taw - taş (< taw "munte" +taş "piatră") "loc muntos-pietros", yúzík - bílezík (<yúzík "inel" + bílezík "brăţară") "inele şi alte asemenea podoabe", etc.

3. Elementele componente sînt antonimice, alcătuite din noţiuni contrastante, care împreună dau suma mecanică a celor două noţiuni contrastante, ceea ce poate fi redat prin formula (a) + (-b) = a-b , Aşadar, noţiunea nouă include aici ambele noţiuni particulare cu diferite semne algebrice. De exemplu: ana - baba (< ana "mamă" + baba "tată") "părinţi", ayak - kol (< ayak "picior" + kol "mînă") "membre", "extremităţi", altîn - kúmíş (< altîn "aur" + kúmíş "argint") "bijuterie", "giuvaer", yer - kók (< yer "pămînt" + kók "cer") "toate planeta", "tot pămîntul", úst - baş (< úst "exterior" + baş "cap") "tot corpul", ğawîn - kuyîn (< ğawîn "ploaie" - kuyîn "ploaie densă") "precipitaţiuni atmosferice", etc.

4. Primul component este purtătorul sensului material, iar cel de al doilea este purtătorul sensuluicu o rezonanţă sau un "cuvînt ecou", care nu se foloseşte decît în îmbinare cu primul component. Formula acestui tip larg folosit în limba tatară, va fi: a + x = A, în care a este cuvîntul purtător al sensului material, x cuvîntul ecou, fără nici un înţeles iar A care poate reda,pe de o parte,o noţiune de pluralitate nedefinită, paralelă cu sufixul pluralului -lar -ler, pe de altă parte, o noţiune de colorit afectiv cu un ton de dispreţ şi parodiere. De exemplu: bala - mala "copil"-necopil", ótmek - mótmek "pîine şi alte asemenea ei", kíşí - míşí "om - neom", kazan - mazan "cazan şi alte asemenea lui", kát - mát "hîrtie

şi alte asemanatoare ei", oyîn - moyîn "joc nejoc", etc.

5. Ambii componenţi, luaţi izolat, nu au nici un sens, dar împreuna pot da un sens oarecare. Formula acestui tip va fi aşadar: x + y = a. De exemplu: ábír - şúbír "lucruri", "obiecte".

Substantivizarea

Substantivizarea sau procedeul lexico-sintactico-morfologic de formare a substantivelor se realizeaza prin trecerea în categoria substantivelor a diferitelor părţi de vorbire, fără a-şi modifica complexul lor sonor. Prin aceastà, ele capătă o valoare de obiect şi-şi schimbă funcţia într-un context, devenind astfel o parte de propoziţie sau alta. La această modificare participă, aşadar, toate cele trei aspecte:lexical, morfologic şi sintactic.

In limba tătară se disting două categorii de subtsantivizare: 1. pură şi 2. contextuală (63, p. 150).

Substantivizarea pură include două tipuri:

a) cuvinte care au trecut în categoria substantivelor, pierzîndu-şi definitiv funcţia lor iniţială de adjectiv, verb etc. De exemplu: ótmek (< ekmek "a semăna") "pîine", sokmak (< sokmak "a lovi") "bătătură", şakmak "cremene", kaymak "caimac", ğaşlar "tineret", etc.

b) cuvinte care aparţin simultan substantivului şi unei alte părţi de vorbire. De exemplu: kart "bătrîn", ğaş "tînăr", batîr "viteaz", "erou", bírew "cineva", "nimeni", yazuwğî "cel care scrie", "scriitor", kelír "vine", "venit", etc.

Subbtantivizarea contextuala sau ocazională (67, p. 159) reprezintă o categorie lexico-sintactica, Intr-un context toate parţile de vorbire pot sa se supună substantivizării. De îndata ce îşi capătă valoarea de obiect, unele cuvinte primesc mărcile categoriilor gramaticale ale substantivului şi îndeosebi sufixele categoriilor cazului şi apartenenţei. De exemplu: okîganî "pe cel ce citeşte", Kóp gezgenden sorama, kóp bílgenden "Nu

întreba pe cel care umblă mult, ci pe cel ce ştie mult", Íşí yoknîñ kúşí yok "Cel ce nu are o muncă, nu are nici putere", etc.

Adjectivul

Adjectivul este partea de vorbire care arată calitatea, însuşirea sau proprietăţile obiectelor şi a fenomenelor.

In propoziţie, adjectivele îndeplinesc funcţia de atribut adjectival; în acest caz ele ocupă întotdeauna un loc prepozitiv faţă de substantivul determinat, îmbinîndu-se cu aceasta din urmă prin juxtapunere. De exemplu: sarî altîn "aur galben", kîrmîzî bayrak "steag roşu", gúzel kîz "fată frumoasă".

In limba tătară, ca şi în celelalte limbi turcice, adjectivul reprezintă o categorie invariabilă; ele nu se declină, nu primesc sufixele pluralului, ale apartenenţei şi ale predicativităţii. De exemplu: Ak para kara kún úşín "(Adună) bani albi pentru zile negre"; Ğuwaş atnîñ tepmesí kattî bolîr "Lovitura calului blînd este puternică" cu valoarea proverbului românesc "Pisica blîndă zgîrie rau".

Modificarea adjectivelor prin adăugarea sufixelor de număr, caz, apartenenţă şi predicativitate, precum şi schimbarea locului lor în propoziţie duce la substantivizarea lor, adică ele încetează de a mai fi adjective, trecînd în categoria substantivelor.

Adjectivele se împart în doua tipuri fundamentale: adjective calificative; de exemplu: ğîllî awa "aer cald", salkîn suw "apă rece", yaramaz bala "copil rău" şi adjective relative; de exemplu: yazgî ğeller "vînturi de primăvară", kóldekí balîklar "peştii care se află în lac", ballî boza "bragă cu miere".

Din punct de vedere al segmentării lor morfologice, adjectivele se împart în: derivate, care se formează prin alipirea la temele diferitelor părţi de vorbire a unor sufixe productive şi nederivate (sau primare).

Din categoria adjectivelor nederivate fac parte şi adjectivele

care au în structura lor sufixe neproductive ("moarte"). Adjectivele calificative pot fi atît derivate, cît şi nederivate, în timp ce adjectivele relative sînt întotdeauna derivate.

Adjectivele calificative

Adjectivele calificative exprimă calitatea, însuşirea şi proprietăţile obiectelor şi a fenomenelor într-un mod nemijlocit, fără raportarea lor faţă de alte obiecte şi fenomene. De exemplu: ak // biyaz kar "zăpadă albă", kurnaz kíşí "om şmecher", kuru ótmek "pîine uscată", salkîn suw "apă rece", ğîllî awa "aer cald", kalîn terek "copac gros", etc.

Particularităţile lexico-gramaticale ale adjectivelor calificative constau din următoarele:

1. Posedă formele de apreciere subiectivă; de exemplu: kíşkeneşík "mititel", "micuţ" (< kíşkene "mic" + sufixul diminutival -şík), inğeğík "subţirică" (< inğe "subţire" + sufixul diminutival -ğík), kíşkenekiy "mititel", "micuţ" (< kíşkene "mic" + sufixul diminutival -kiy).

2. Primesc sufixele -gîlt/-gílt // -kîlt/-kílt, -şîl/-şíl, -şa / -şe // -ğa/-ğe care alipite la tema adjectivelor exprimă insuficienţa însuşirii, a proprietăţii exprimate de tema adjectivală. De exemplu: kîzgîlt "roşiatic" (< kîzîl "roşu" + -gîlt), sargîlt "gălbui" (< sarî "galben" + -gîlt), kókşil "albăstrui" (< kók "albastrui" + -şíl), akşa "alburiu" (< ak "alb" + -şa), yeşílğe "verzui" (< yeşíl "verde" + -ğe), sarîğa "gălbui" (< sarî + -ğa).

3. Posedă formele de intensitate, care se realizează prin reduplicarea (sau repetarea) adjectivului din care primul element constă din prima silaba a adjectivului la care se alipeşte fie consoana p, fie consoanele s, r, m. De exemplu: sap - sarî "foarte galben", ap - ak ~ appak "foarte alb", kap - kara "foarte negru", mos - moru "foarte violet", "foarte vînat", şîr - şîplak "gol-goluţ", yem - yeşíl "foarte verde".

In afara de acestea pentru a intensifica adjectivul kara "negru",

se foloseşte cuvîntul intensiv şum (de exemplu: şum kara "negru de tot"), iar pentru adjectivul sokîr "orb" se foloseşte cuvîntul intensiv dîm (de exemplu: dîm sokîr "orb complet").

4. Majoritatea lor au perechi antonimice; de exemplu: uzun "lung" -kîska "scurt", gúzel "frumos" - şírkín "urît", aruw "bun" - yaman "rău", ğuwmart "darnic" - saran "avar", "zgîrcit", etc.

5. Unele adjective calificative, cînd determină un verb, pot să se folosească în funcţia de adverbe. De exemplu: aruw okîy "citeşte (învaţă) bine", gúzel şala "cîntă frumos", yaman ğîlay "plînge rău", etc.

6. De la temele adjectivelor prin alipirea sufixelor -lîk -lík se pot forma substantive abstracte; de exemplu: gúzellík "frumuseţe", iygílík "bunătate", kîzîllîk "roşeaţă", "ruj de buze", sarîlîk "hepatită", yamanlîk "răutate", ğaşlîk "tinereţe", etc.

7. Posedă gradele de comparaţie (vezi gradele de comparaţie ale adjectivelor).

Adjectivele calificative se împart în următoarele grupuri semantice, care exprimă:

a) culorile spectrului: ak // biyaz "alb", şal "sur", kara "negru", yeşîl "verde", alağa "balţat", mewî // kók "albastru", moru "violet", etc.

b) forma sau aspectul exterior al obiectelor; de exemplu: túz "drept", kîyîş "strîmb", tekíz "neted", tomalak // tőgerek //~túwerek "rotund", ğalpak "lat", kalîn "gros", inğe "subţire", etc.

c) trăsăturile de măsură şi de volum ale obiectelor; de exemplu: uzun "lung", kîska "scurt", balaban "mare", kíşkene "mic", şíngen (< mong. şingen) "lichid", koyu "vîscos", "gros", boş "gol", etc.

d) gustul şi mirosul obiectelor; de exemplu: aşşî "amar", "iute", sasîk "împuţit", tatlî "dulce", ekşí "acru", etc.

e) însuşiri fizice exterioare ale fiinţelor şi lucrurilor; de exemplu: topal "şchiop", şolak "ciung", sagír "surd", zayîp "slab", tawlî

semíz "gras", kattî "tare", sert "dur", etc.

f) trasaturi de caracter ale fiinţelor; de exemplu: dogrî //~tora "drept", "corect", "just", yaramaz "rău", tembel // aylaz "leneş", batîr "vitează, názík "fin", şen "vesel", bűyűk "mare", "mareţ", etc.

g) trăsături şi calităţi abstracte; de exemplu: awîr // kîyîn // zor "greu", ğengíl "uşor", etc.

Gradele de comparaţie ale adjectivelor

In limba tătară adjectivele calificative au trei grade de comparaţie: 1. gradul pozitiv, 2. gradul comparativ, 3. gradul superlativ.

1. Gradul pozitiv reprezintă forma fundamentală a adjectivelor de la care se formează toate celelalte grade. De aceea el nu posedă vreo marcă specială, corespunzînd cu tema sau rădăcina adjectivului. De exemplu: gűzel "frumos", sarî "galben", mor "violet", balaban "mare", etc.

2. Gradul comparativ se formează descriptiv cu ajutorul cuvîntului tā (< taga)"mai", care se pune înaintea adjectivului. De exemplu: tā gűzel "mai frumos", tā aruw "mai bun", tā dogrî "mai corect", tā yaman "mai rău", etc.

In cazul în care este arătat şi obiectul cu care se face comparaţia, numele care îl desemnează primeşte marca cazului ablativ şi ocupă un loc prepozitiv faţă de adjectiv. In acest caz folosirea lui tā "mai" nu este obligatorie. De exemplu: Pílğandan balaban kőzí bar, őzínden balaban sőzí bar. "Are ochi mai mari decît o ceaşca şi cuvinte mai mari decît el însuşi"; Ólímden(de) balaban kaygî bolîrmî? "Poate fi o durere mai mare decît moartea "; Kardan biyaz tení bar. "Are un corp mai alb decît zăpada",

Comparativul de egalitate cu obiectul comparat se formează prin alipirea la nume a sufixului de comparaţie -day -diy // -tay -tiy , care de asemenea, se pune înaintea adjectivelor. De exemplu: Túlkídiy kurnaz kíşí. "Un om viclean ca vulpea", őttiy aşşî "amară ca fierea", şekerdiy tatlî "dulce ca zaharul", koyday mátúw "bleg ca oaia", Şímdígeşík, onday aruw kíşí kőrmedim. "Pînă acum n-am văzut om mai bun ca el", etc.

3. Gradul superlativ este reprezentat prin doua forme:

a) superlativul relativ care se formează cu ajutorul particulei prepozitive de întărire eñ "cel mai"; de exemplu: eñ balaban "cel mai mare", eñ şirkín "cel mai urît", eñ táze "cel mai proaspăt", eñ kokaw "cel mai prost", etc.

b) superlativul absolut exprimă un grad mai înalt sau mai coborît al însuşirii unui obiect, fără stabilirea vreunei relaţii directe între acesta şi alte obiecte. Superlativul absolut se formează cu ajutorul particulei prepozitive bek "foarte", gayet "extrem de", (bek) yaman "grozav de". De exemplu: bek yakşî "foarte bun", gayet gúzel "extrem de frumos", (bek) yaman arúw "grozav de bun", etc.

Superlativul absolut mai poate fi redat : a) prin repetiţia aceluiaşi adjectiv, între care se intercalează particula interogativă -mî -mí; de exemplu: gúzelmî gúzel "foarte frumos", ǧanîmî ǧanî "foarte nou", etc. şi b) prin construcţia izafetică III de tipul abdal(n)îñ abdalî (ad. lit."tontul tonţilor") "foarte tont", yaramaz(n)îñ yaramazî "foarte rău", gúzellerníñ gúzelí "foarte frumos", etc.

Adjective relative

In limba tătara, ca şi în celelalte limbi turcice, adjectivele relative se află într-un raport semantic cu temele de la care derivă. Majoritatea adjectivelor relative sînt derivate. Ele se formează prin alipirea la temele diferitelor părţi de vorbire a unor sufixe speciale. Pe plan semantic, adjectivele relative exprimă trăsături ale obiectelor prin raportarea lor faţă de alte obiecte sau fenomene. Raporturile exprimate de adjectivele relative pot fi evidenţiate ţinîndu-se seama de natura sufixului care se alipeşte la tema unui cuvînt sau al altuia. Astfel:

a) sufixul -lî/-lí, alipit la nume exprimă existenţa unei însuşiri, calităţi, trăsături într-un obiect sau într-o persoană; de exemplu: taşlî "pietros", "cu piatră", tuzlî "sărat", "cu sare", karlî "înzăpezit",

"cu zapadă", akîllî "inteligent", "cuminte", etc.

b) sufixul privativ -sîz/-síz , alipit la nume exprimă absența u-nei însușiri, calități, trăsături într-un obiect, într-o persoană; de e-exemplu: tuzsîz "fără sare","nesărat", taşsîz "fără piatră", akîlsîz "fără minte", "prost", ǧansîz "fără suflet", "neînsuflețit", esapsîz "fă-ră socoteală", "nesocotit", etc.

c) sufixul -gî/-gí // -kî/-kí alipit la cuvintele care exprimă no-țiunea de timp, exprimă un raport temporal; de exemplu: yazgî "de primăva-ră", kúzgí "de toamnă", akşamgî "de seară", keşegí "de noapte", búgúngí "de azi"; alipit la cuvintele care exprimă noțiunea de loc sau de substan-tivele cu sufixul cazului locativ exprimă un raport spațial sau locativ; de exemplu: sîrtkî "de nord", artkî "de spate", aldgî "de frunte", úydekí "de acasă", kasabadakí "de la oraș".

d) sufixul -şan/-şen sau -gak/-gek // -kak/-kek alipit la temele nominale exprimă incliraţia obiectului sau a persoanei spre ceva; de exem-plu: oyşan "gînditor", "înclinat spre gîndire", sózşen "vorbăreț", "încli-nat spre vorbire", yalşan "rușinos", "sfios","timid", konîşkak "vorbăreț", iygek "maleabil", etc.

După cum reiese și din exemplele aduse mai sus, toate adjectivele relative sînt derivate și exprimă,parțial, raporturi calitative ale obi-ectelor. Unele adjective relative fixează prezența unei anumite însușiri existente în temă, altele o neagă, iar altele exprimă înclinația spre ce-va. Toate aceste valori sînt exprimate prin forme morfologice, cu ajutorul sufixelor.

Formarea adjectivelor

In limba tătară adjectivele se formează prin următoarele procedee: 1. morfologic, adică prin derivare, 2. sintactic prin compunere, 3. morfo-logico-sintactic, prin derivare și compunere.

1. Procedeul morfologic de formare a adjectivelor (sufixarea)

Adjectivele formate prin derivare (sufixare) se împart în adjective nominale şi adjective verbale. Pornind de aici, toate sufixele adjectivale pot fi împărţite în trei grupe: 1. sufixe care se alipesc numai la teme nominale, 2. sufixe care se alipesc numai la teme verbale şi 3. sufixe care se alipesc atît la temele nominale, cît şi la cele verbale.

1. Sufixele adjectivale care se alipesc numai la teme nominale sînt (în ordinea productivităţii lor) următoarele: -lî/-lí, -sîz/-síz -kî/-kí // -gî/-gí, -daş/-deş, -şan/-şen.

Sufixul -lî -lí alipit la nume formează adjective relative. De exemplu: akîl "minte" - akîllî "cuminte", úy "casă" - úylí "căsatorit", suw "apa" - suwlî "apos", "umed", ğúrek "inimă" - gúrekli "curajos", kuwet // kuwat "putere" - kuwetlí// kuwatlî "puternic", ak "alb" - aklî "cu alb", yeşíl "verde" - yeşíllí "cu verde", etc.

Sufixul privativ -sız/-síz prin valoarea sa este un antonim al sufixului -lî/-lí, căruia în limba română îi corespund prefixele de negaţie ne-,in- şi cuvîntul fără. De exemplu: namîs "cinste" - namîssîz "necinstit", yukî "somn" - yukîsîz "nedormit", kolay "uşor" - kolaysîz "neîndemînatic", añ"conştiinţă" - añsîz "inconştient", kúş "putere" - kúşsîz "neputincios", "fara putere", payda "folos" - paydasîz "fără folos", dos "prieten" - dossîz "fară prieteni", etc.

Sufixul -kî/-kí // -gî/-gí , alipit la cuvintele cu valori temporale şi locale formează adjective relative care exprimă raportul unui obiect faţă de timp sau loc, apartenenţa obiectului de cineva sau ceva. De exemplu: yazgî akşam "seară de vara", kîşkî suwîk "frig de iarnă", bîltîrgî bereket "belşugul din anul trecut", artkî sîra "rîndul de dinapoi", terektegí elmalar "merele din copac", kóktegí yîldîzlar "stelele de pe cer", úydekí kíşíler "oamenii din casă", etc.

Sufixul -şan -şen formează adjective calificative de tipul oyşan "gînditor", sózşen "vorbăreţ", yalşan "timid", "sfios", íşşen "muncitor",

2. Sufixele adjectivale neproductive care se alipesc numai la

teme verbale sînt:

Sufixul -kîn/-kín // -gîn/-gín formează adjective calificative care arată înclinaţia, ataşamentul faţă de ceva. De exemplu: ót "a pătrunde", - ótkín "pătrunzător", keskín "tăios", "ascuţit", keskín pîşak kabîna zarar "Cuţitul ascuţit este o pagubă pentru teacă", kîzgîn "încins", ğoşkîn "entuziast", etc.

Sufixul -kîr/-kír // -gîr/-gír: ótkír "pătrunzător", sezgír "sensibil", tapkîr "abil", "dibaci", "spiritual", etc. Aceste adjective exprimă o îndemînare superioară într-o reacţie momentană.

Sufixul -ak/-ek formează adjective care exprimă trăsătura de caracter a fiinţelor. De exemplu: korkak "fricos", "laş", úrkek "sperios", ğîmşak "moale", etc.

Sufixul -ma/-me formează adjective calificative şi relative care exprimă o supunere faţă de o acţiune şi corespunde, adesori, participiului terminat în -gan/-gen. De exemplu: uydîrma "artificial", koşma gumle "propoziţie compusă", dolma biber "ardei umplut", etc.

Sufixul -î/-í formează adjective calificative şi relative care exprimă o însuşire rezultată dintr-o acţiune. De exemplu: ólí "mort", tolî "plin", ayîrî "separat", "izolat", yakşî "bun", "frumos", kurî "uscat", koyî "vîscos", etc.

Alte sufixe neproductive sînt: -îl/-íl, de exemplu: yeşíl (< yaş "tînăr") "verde", kîzîl "roşu"; -în/-ín // -n , de exemplu: uzîn "lung", gasîrîn "ascuns", pítín //~bútín (< pit "termină") "întreg", etc.; gaş; de exemplu: ğalangaş "gol"; -mîş -míş , de exemplu: okîmîş "învăţat"; -îr/-ír , de exemplu: sokîr "orb", kuğîr "surprinzător", "straniu", etc.

II. Adjective formate prin procedeul morfologic

Din această categorie fac parte adjectivele formate prin compunere, precum şi cele reduplicate. Acestea sînt reprezentate de obicei, de adjectivele care servesc pentru desemnarea aşa-numitelor culori amestecate ale spectrului, adică culorile compuse din diferite elemente ale gamei

de culori. De exemplu: portokal sarî "galben portocaliu", koyî yeşîl "verde închis", akboz "alb-sur", etc.

Tot aici intră adjectivele de tipul eskí-puskî "vechi nevechi", kîyîş-burîş "strîmb", kattî-kuttî "dur", "tare", îrîk-ğîrîk "desfundat", temíz-taza "curat", formate din două adjective sinonimice, precum şi adjectivele de tipul kara-mara "negru nenegru", sarî-marî "galben negalben", uzîn-muzîn "lung nelung", balaban-malaban "mare nemare", formate dintr-un adjectiv şi componentul său paronimic (cuvînt ecou) care nu are un înţeles de sine stătător.

III. Adjective formate prin procedeul morfologico-sintactic

Acest procedeu este folosit frecvent în limba tătară, în formarea adjectivelor. Cele mai reprezentative tipuri ale acestuia sînt:

1. Substantiv - substantiv (ambii componenţi prevăzuţi cu sufixul privativ -sîz -síz alcătuind sinonime). De exemplu: uşsîz-bugaksîz "nesfîrşit", "fără margini", esapsîz-sayîsîz "nenumărat", "fără număr", etc.

2. Adjectiv - adjectiv (ambii componenţi prevăzuţi cu sufixul -lî -li , alcătuind antonime). De exemplu: aklî-karalî "cu alb şi cu negru", "bălţat", írílí-waklî "de diferite mărimi", "amestecat cu mare şi cu mărunt", allî yeşíllí "pestriţ", "cu roşu şi cu verde", etc.

3. Adjectiv - substantiv cu sufixul -lî -lí, de exemplu: uzîn boylî "înalt", aşîq yuzlî "prietenos", "afabil", mawî kózlí "cu ochi albaştri".

Mamut Kuyînîñ ortasînda	"In centrul satului Mamut Kuyusu
Aqa da tur an şeşme bar,	Există o cişmea a cărei apă curge neîncetat,
Kara de kaşlî elá da kózlí	Am (acolo) o iubită cu sprîncene negre, cu
Selbí de boylî yárem bar.	ochi castanii şi cu o statură de chiparos."

4. Adjectivul care exprimă insuficienţa însuşirii - un adjectiv nederivat. de exemplu: kízgîlt - sarî "oranj", akşîl - kók "azuriu", akşîl - mawí "siniliu", etc.

Numeralul

Numeralul este partea de vorbire care exprimă un număr, determinarea numerică a obiectelor sau ordinea obiectelor prin numărare. Altfel spus, numeralul exprimă fie o cantitate de obiecte date (ekí kíşí "doi oameni", onbeş taş "cincisprezece pietre"), fie un număr abstract, adică o noţiune de cantitate abstractă de obiect concret (úş kere úşíñ = dokîz "trei ori trei = nouă"), fie ordinea cuvintelor după enumerare (ekíngí sínîf "clasa a doua"). Cantitatea obiectelor poate fi arătată ca o totalitate (úşew "grup de trei", beşew "grup de cinci") sau ca o parte determinată a unui întreg (úşten ekí "două treimi"); în sfîrşit, numeralul poate exprima şi o cantitate imprecisă, aproximativă a obiectelor (bír beş - altî kíşí "cam cinci - şase oameni").

Fondul lexical de bază al numeralelor se compune doar din douăzeci şi două de cuvinte (incluzînd aici şi numeralele - internaţionalisme milion şi miliard), de la care se formează celelalte numerale compuse. Acestea sînt:

1. unităţi: bír "unu", ekí "doi", úş "trei", dórt "patru", beş "cinci", altî "şase", yedí "şapte", sekíz "opt", dokîz "nouă".

2. zeci: on "zece", yígîrmí //~yígírím "douăzeci", otîz "treizeci", kîrk "patruzeci", ellí "cincizeci", altmîş "şaizeci", yetmíş "şaptezeci", seksen "optzeci", doksan "nouăzeci".

3. sute, mii, etc.: yúz "o sută", bin "o mie", miliyon "milion", miliyard "miliard".

In afară de cele douăzeci şi două de teme nici o altă parte de vorbire nu poate constitui o bază în formarea numeralelor. Nici măcar cuvintele: tek "unic", ğangîz "singur", az "puţin", kóp "mult"; eş //şíp (< tc.çift) // koş "pereche", egíz "gemeni", etc., apropiate ca sens de numerale, nu pot avea acest rol.

Numeralele primesc următoarele sufixe flexionare, specifice aces-

tei părţi de vorbire: -ıngı/-ingi // -ngı/-ngi, -aw/-ew, -şar/-şer // -ar/-er, -lap/-lep. Cu ajutorul acestor sufixe se formează diversele categorii de numerale.

In afară de acestea, numeralele se formează şi prin procedeul lexico-morfologic (de exemplu: numeralele fracţionare).

Structura numeralelor

După structura lor morfologică, numeralele se împart în trei grupe: 1. simple - exprimate printr-un singur cuvînt (bír, ekí, úş, dórt, beş, ótîz, yúz, bin), 2. compuse - constau din două sau mai multe cuvinte (on ekí "doisprezece", altî yúz on beş "şase sute cincisprezece", 3. reduplicate - (beş - altî "cinci şase", ekí - úş "doi - trei"). Fiecare component al numeralelor reduplicate poate fi la rîndul său compus (ekí yúz ekí yúz on beş "două sute - două sute cincisprezece").

Numeralele altmîş "şaizeci", yetmíş "şaptezeci", seksen "optzeci", doksan "nouăzeci", pot fi incluse din punct de vedere diacronic în grupul numeralelor compuse (vezi Reducţia vocalelor).

Felurile numeralelor

După semantica şi procedeul de formare, numeralele în limba tătară se împart în următoarele categorii: 1. cardinale, 2. ordinale, 3. colective, 4. distributive, 5. aproximative şi 6. fracţionare.

Numeralele colective, distributive, aproximative şi fracţionare sînt strîns legate prin înţelesurile lor, de numeralele cardinale, alcătuind o varietate a acestora din urmă. Toate acestea exprimă numărul obiectelor, dar cu nuanţe diferite: numeralele colective denumesc numărul ca o totalitate, cele aproximative exprimă o cantitate imprecisă aproximativă, cele fracţionare exprimă o parte a unui întreg, iar cele distributive exprimă repartiţia obiectelor pe grupe egale. Dar nu numai nuanţele în exprimarea numărului obiectelor, ci şi trăsăturile distinctive de formare a

fiecăreia din aceste grupe ne dau posibilitatea de a le împărţi în şase categorii:

1. Numeralele cardinale

Numeralele cardinale denumesc p cantitate prezentată sub forma unui număr determinant de obiecte (altî kalem "şase creioane") sau un număr abstract faţă de obiectele concrete (altî beşten balabandîr"şase este mai mare decît cinci").

Numeralele cardinale sînt cele mai simple forme ale numeralului; ele nu posedă nici o marcă gramaticală. Prin faptul că pot să se folosească independent faţă de alte cuvinte, numeralele cardinale se apropie de categoria substantivului, deosebindu-se de acesta prin aceea că nu exprima un obiect, ci o idee de număr concepută ca obiect. De aceea, numeralele cardinale sînt considerate a fi forme de o maximă abstractizare în exprimarea numerelor prin mijloacele limbii.

La numeralele compuse iniţialele grupului superior precedă pe cele ale grupului inferior, iar legatura se realizeaza asintetic, adica fara nici un fel de element formal, ci doar prin topică. De exemplu: on ekí "douăsprezece" (adlit. "zece două"), on yedí "şaptesprezece" (adlit."zece şapte"), doksan dokîz "nouă zeci şi nouă", bin dokîz yetmiş ekí "1972", etc.

Numeralele cardinale raspund la întrebarea kaş? "cît?".

Numeralele cardinale, cînd exprimă o noţiune de număr abstrasă din obiectele concrete, se declină la fel ca şi substantivele. In acest sens nu există o delimitare între substantive şi numerale, care în componenţa unei propoziţii pot să îndeplinească, ca şi substantivele, funcţia oricărei părţi de propoziţie. De exemplu; în funcţia:

a) de subiect: beş bír sayîdîr "cinci este un număr", altî beşten balabandîr "şase este mai mare decît cinci".

b) de nume predicativ: ekí kere ekíñ dórt (eter) "doi ori doi

fac patru", yúznîñ yarsî ellí "jumătatea lui o sută este cincizeci".

c) de complement indirect: úşke dórtní koşşañ bolîr "dacă adaugi pe patru la trei, va fi şapte", onekíden altînî alsañ altî kalîr "dacă iei şase din doisprezece, rămîn şase".

d) de complement circumstanţial de timp: Saba, altîda ketermíz "Vom pleca dimineaţa la şase".

La declinarea numeralelor compuse sufixul cazual se alipeşte numai la ultimul numeral. De exemplu: bin yúz on ekiden "de la o mie o sute doisprezece", on altî a "la şaisprezece", etc.

Numeralele cardinale, cînd îndeplinesc funcţia de determinant de număr al obiectelor, se apropie de adjective. In cazul acesta ele se îmbină cu substantivul determinat prin juxtapunere şi fără să primească vreun sufix, rămîn invariabile. De exemplu: beş at "cinci cai", beş atka "la cinci cai", beş attan "de la cinci cai", etc.

Una din particularităţile caracteristice ale limbilor turcice constă în aceea că substantivele care au ca determinante numeralele cardinale se folosesc numai la forma de singular, (ideea de plural fiind redată deja de numeralul determinant). De exemplu: ekí kíşí "doi oameni", bin ley "o mie de lei", etc.

Adesea numeralele cardinale primesc sufixele posesive. Incazul acesta ele exprimă un obiect dat, a cărui denumire este fiind omisă în vorbire se substantivizează. Numeralul cardinal substantivizat în felul acesta poate avea la rîndul său un determinant propriu, exprimat prin genitivul substantivului, pronumelui personal sau demonstrativ, numeralului cardinal sau ordinal. De exemplu: atlar(n)îñ birí //~bírsí "unul din cai", onlar(n)îñ ekísí "doi din ei", bonlarnîñ altîsî "şase din aceştia", beşnîñ ekísí "doi din cinci", etc.

Numeralele cardinale care primesc sufixele posesive se traduc în limba română printr-un numeral cardinal; de exemplu: Imtaan bergen otîz tálebeden onî(sî) (~onawî)on, on uşí sekíz, yedísí beş aldî "Din cei

treizeci de elevi care au dat examen zece au luat zece, treisprezece opt şi şapte - cinci".

Numeralele cardinale care primesc sufixele posesive se declină. De exemplu: altisí "cei şase", altîsînîñ "al celor şase", altîsîña "celor şase", altîsîn "pe cei şase", altîsîndan "de la cei şase", altîsînda "la cei şase".

Numeralul cardinal bír "unu"

Numeralul cardinal bír "unu" are mai multe valori:

1. Determinant cantitativ al obiectelor. De exemplu: bír ul man bír kiz "un baiat şi o fată", bír kopka suw "o găleată cu apă".

2. Articol nehotărît. De exemplu: Ğolda bír kişí maga ózbaşîna baylandî "Pe drum, tam nesam s?a legat de mine un om", Kulagîma bír ses eşítíldí "Mi s?a auzit o voce în ureche".

3) Conjuncţie disjunctivă. De exemplu: O bír aldîna bír artîna karay kettí. "El a plecat privind cînd înainte, cînd înapoi", Bír ğîlana, bir maktana "Cînd se plînge, cînd se laudă".

4) In îmbinare cu particula de are valoare de pronume negativ. De exemplu: Men sení bír de unîtmam "Eu n-am să te uit deloc".

5) In îmbinare cu un alt numeral cardinal are sensul "vreo", "aprozimativ", "circa", "cam". De exemplu: Maga bír on ley beríp tursa "Dă-mi te rog (împrumut) cam zece lei", Bír bín leyím bo(l)sa "De-aş avea vreo o mie de lei", Bír yúz leyíñ yokmî? "N-ai cumva vreo o sută de lei?".

6) Sensurile de egalitate, comunitate în ceva; de exemplu: Ísteklerímíz bír bolganî úşín "Pentru că avem dorinţe comune", Ekíníznîñ boyînîzda bír "Aveţi aceeaşi statură".

7) In limba tatară bír "unu" participă la formarea pronumelor compuse; de exemplu: bírkaş "cîţiva", bírkím "nimeni", bírew "cineva", bírneday da "nici un fel", adverbelor: bírgún "odată", bíraz "puţin",

"nițel", bírtamam "complet", în întregime", bírtoktawsîz "în continuu", "neîncetat", bírwakîtta da "niciodată", bírden "dintr-odată", etc.

In îmbinare cu unele verbe, numeralul bir poate da acestora o nuanță de intensitate. De exemplu: bír kótek, bír kótek attî "i-a tras o mamă de bătaie", Úyíme yetíşíyím de bír kuralîp otîrayîm "Să aju în casa mea şi să şed cum vreau eu". Bír aşay, bír aşay, kayeríne bara, eş toyalmay "Mănîncă, mănîncă, unde i se duce că nu poate să se sature".

Cuvinte numerative

Adesea numeralele cardinale care îndeplinesc funcția de atribut (cantitativ) în propoziție sînt însoțite de cuvintele explicative care se numesc numerative. Cele mai frecvente numerative în limba tătară sînt:

1. baş "cap", "căpățînă", se foloseşte pentru enumerarea animalelor şi a unor legume. De exemplu: beş baş aywan "cinci capete de vite", ekí baş sarîmsak "două căpățîni de usturoi", altî baş kapîsta "cinci (bucăți de) verze".

2. túp "tufă", folosit la plantații. De exemplu: bin túp bak "o mie de tufe de viță de vie".

3. şíp (~ tc. çift) // koş "pereche", folosit pentru obiectele perechi. De exemplu: bír şíp şorap "o pereche de ciorapi", etc.

4. yaşlîk "de ... ani", folosit pentru exprimarea vîrstei oamenilor şi a animalelor. De exemplu: ekí yaşlîk bala "copil de doi ani", bír yaşlîk tana "juncan de un an". Pe vremuri, cînd încă nu existau unități exacte de măsurare a timpului şi a spațiului, tătarii se foloseau de îmbinări de cuvinte de tipul et píşírím wakît "timpul în care fierbe carnea", şay kaynatîm wakît "timpul în care fierbe ceaiul", kóz kórím yer "distanța vizibilă cu ochiul", ok yeter yer "distanța pînă la care poate ajunge o săgeată", ekí sâtlîk yer "distanța care poate fi parcursă călare în două ceasuri" (cf. "Hotarul lui Halil paşa şi cele două ceasuri").

Pînă şi cuvintele karîş (< ker "a întinde" + awîş "pumn") "palmă"

"distanța dintre degetul cel mare și cel mic echivalent cu 2o cm.", arșîn "două treimi dintr-un metru", distanța dintre un umăr pînă la vîrful mîinii drepte întinse, echivalent cu 1 m", adîm "pas", distanța dintre călcîiul unui picior întins și călcîiul celuilalt picior întins, echivalent cu 1 m.", șakîrîm "derivat de la cuvîntul șakîr "a chema", care înseamnă distanța la care este auzită o voce, o chemare" echivalent cu 1km.", kușak "braț" kol "mînă" + aș "a întinde" + ak "marca pluralului", însemnînd întinderea ambelor mîini orizontal sau sub formă de cerc și distanța dintre ele, echivalenta cu un kolaș "1 m" - un arșîn "66,33 cm.", adică 1,6633 m., sabak "lungimea de ață introdusă în ac" (cf. bír sabak ğíp), pît (< rus.pud), echivalent cu 16,381 Kg., șíník "baniță", batman "patru puduri" echivalent cu 65,524 Kg (cf. proverbul: Óziñde batman man turganda álemíñ busîgîn kóre "Să nu vezi jumătatea altuia, cînd tu însuți ești înglodat într-un batman") , etc.

Cuvintele numerative care însoțesc numeralele, la fel ca și substantivele determinate (regente) nu primesc sufixul pluralului. De pildă, în limba tătară se poate spune dórt adîm yer "loc de patru pași", dar în nici un caz nu se va spune dórt adîmlar yer , cu marca pluralului.

Numerativele se pun de obicei după numerale, între numerale și substantivele enumerate. De exemplu: Bír șakîrîm yer "loc de o chemare".

Dintre cuvintele numerative folosite curent în limba tătară contemporană amintim de măsurile care exprimă timpul: saniye (< ar.tc.saniye) "secundă", dakka (< ar.tc. dakika) "minut", sât (< ar.tc. saat) "ceas, "oră", apta (< pers. tc. hafta) "săptămînă", gún "zi", ay "lună", sene // yîl //~ğîl "an" ; măsurile de lungimi: metre // metru, km, etc. ; - de greutate: drem (< pers. dirhem) "1oo gr.", gram,kg, tona,"tonă", precum și de bucăți: șerík (< pers. çehar yak) "sfert", yarîm // bușîk "jumătate", pítín // bútín "întreg", etc.

Numeralele ordinale

Numeralele ordinale exprimă ideea numărului într-o formă mult mai concretă decît cele cardinale. Cu alte cuvinte, numeralele ordinale nu exprimă ideea abstractă a numărului, ci succesiunea obiectelor aşezate într-o ordine cantitativă naturală.

Numeralele ordinale se formează prin alipirea la numeralele cardinale a sufixelor -înğî -ínğí (după consoane) şi -nğî -nğí (după vocale). De exemplu: beşínğí "al cincilea", onínğî "al zecelea", yedínğí "al şaptelea", etc.

Numeralele ordinale răspund la întrebarea kaşînğî "al cîtelea ".

La numeralele compuse sufixul -(î)ngî -(í)nğí se alipeşte numai la ultimul numeral. De exemplu: ekí yúz onbeşínğí "al o sută cincisprezecelea".

Numeralele ordinale îndeplinesc în propoziţie funcţia de atribut cantitativ. De exemplu: bírínğí kîz - kuwanîş, ekínğí kîz - kaygî, úşínğí kîz - bela. "Prima fată este o bucurie, cea de a doua (fată) este o grijă, iar cea de a treia este o belea".

Numeralele ordinale, ca şi cele cardinale, cînd substantivizează pot să se decline şi să primească sufixele posesive. De exemplu: ekingisi "al doilea", ekínğísíne "celui de al doilea", ekínğísínden "de la cel de al doilea", etc.

Cu ajutorul sufixului numeralului ordinal -nğî se formează în limba tătară adjectivul orta - nğî "mediu", "mijlociu", de la substantivul orta "mijloc". De exemplu: Ortanğî ulîm yedí yaşîn totîrdî. "Băiatul meu cel mijlociu a împlinit şapte ani".

Numeralele colective

Numeralele colective exprimă o clasificare a obiectelor care se realizează prin concentrarea unităţilor izolate. Numeralele colective răspund la întrebarea kaşaw "cîţi " şi se formează prin alipirea sufi-

xului -aw -ew la numeralele cardinale. De exemplu: beşew "grup de cinci", onaw "grup de zece",

La alipirea sufixului -aw -ew la numeralele terminate într-o vocală, aceasta se elidează. De exemplu: altî + aw = altaw "grup de şase", ekí + ew = ekew "grup de doi", "amîndoi".

La numeralele colective compuse sufixul -aw -ew se alipeşte la ultimul numeral. De exemplu: yúz on beşew "grup de o sută cincisprezece".

Numeralul colectiv birew mai posedă şi următoarele valori:

1. pronume nehotărît; de exemplu: bírew kóríp otîrmasîn "să nu cumva să vadă cineva".

2. pronume negativ; de exemplu: bírew oşa bírşíy aytalmay "Nimeni nu poate să-i zică ceva".

3. Cuvîntul bírew intră în componenţa unor pronume compuse. De exemplu: kaybírew "cineva", kaybírewler "unii", eşbírew "nimeni".

Prin sensurile exprimate, numeralele colective sînt foarte apropiate de substantive, în vorbire adesea primind sufixele cazuale şi posesive. De aceea numeralele colective pot funcţiona în propoziţii ca orice parte de propoziţie, în afară de atribut.

Numeralele colective pot primi suplimentar sufixele gerunziale -lap -lep -laşîp -leşíp , în care caz li se adaugă nuanţe: a) de reciprocitate, de colaborare; de exemplu: úşewleşíp şalîştîk "am muncit (colaborînd) în trei" şi b) se subliniază numărul obiectelor sau a persoanelor; de exemplu: kíşkeneşík bír mesele úşín úşewleşíp gúreler. "Pentru o problemă minoră umblă în trei".

Numeralele colective se folosesc în propoziţie şi în funcţia de cuvinte cu valoare de generalizare. De exemplu: Neniy, babay, akay - úşewlerí keldíler. "Au sosit cei trei: mama, tata şi nenea".

Numeralele distributive

Numeralele distributive folosesc ideea numerelor abstracte pentru

repartizarea obiectelor în grupe egale. Numeralele distributive se formează prin alipirea la numeralele cardinale a sufixelor -ar -er (după consoane) şi -şar -şer (după vocale). De exemplu: úşer "cîte trei", altîşar "cîte şase".

La numeralele distributive compuse sufixul -(ş)ar -(ş)er se alipeşte la ultimul element component; de exemplu: bín ekí yúzer "Cîte o mie două sute", etc.

Numeralele distributive se formează şi de la numeralul fracţionar yarîm "jumătate"; de exemplu: yarîmşar "cîte o jumătate".

Numeralele distributive pot fi formate şi prin repetarea acestora. De exemplu: beşer-beşer "cîte cinci", onar-onar "cîte zece".

In propoziţie, numeralele distributive îndeplinesc de obicei, funcţia de atribut şi de complement circumstanţial. De exemplu: kíşí başîna beşer elma "cîte cinci mere de persoană"; Tálebeler mektepten ekíşer-ekíşer şîktîlar. "Elevii au ieşit de la şcoală doi cîte doi".

Spre deosebire de unele limbi turcice, în limba tătară contemporană numeralele distributive nu se substantivizează, adică nu pot primi sufixele categoriei cazului şi ale apartenenţei, folosindu-se întotdeauna împreună cu cuvintele numerative. De exemplu: bírer parşa "cîte o bucată", altîşar oka "cîte şase kg.", etc.

Numeralele aproximative

Numeralele aproximative, care exprimă o cantitate aproximativă, imprecisă a obiectelor, se formează prin:

1. îmbinarea a două numerale cardinale distincte. De exemplu: beş-altî "cinci-şase", on-onbeş "zece-cincisprezece", ellí-altmîş "cincizeci-şaizeci".

2. îmbinarea a două numerale distributive distincte. De exemplu: beşer-altîşar "cîte cinci-şase", onar-onbírer "cîte zece-unsprezece", úşer-dórter "cîte patrei-patru".

3. Prin alipirea la numeralele cardinale a sufixului pluralului -lar -ler şi a mărcii cazului locativ -da -de, cînd sînt precedate de cuvintele numerative care exprimă timpul. De exemplu: sāt beşlerde "pe la orele cinci", aynin ondórtlerínde "pe la paisprezece ale lunii".

4. Prin punerea înaintea numeralului cardinal determinant a numeralului bir cu valoare indefinită, avînd sensul de "vreo". De exemplu: bír on kíşí "vreo zece oameni", toplantida bír yúz kíşí bar edí "la şedinţă erau vreo sută de oameni", bír beş táne yeter "vreo cinci bucăţi este suficient", etc.

5. Sensul de aproximaţie, de cantitate indefinită redau şi cuvintele kadar "circa" şi yakîn "aproape", care urmează după numeralele cardinale yúz "o sută", bin "o mie", on bin "zece mii", bír miliyon "un milion", la cazul dativ. De exemplu: yúzge yakîn koyî bar "are aproape o sută de oi", on bin kadar kíşí toplangan "s-au adunat circa zece mii de oameni".

6. In sfîrşit, o cantitate nedefinită, aproximativă poate reda şi sufixul compus -lar + ğa -ler + ğe alipit la numeralele cardinale on "zece", yúz "o sută", bin "o mie", miliyon "milion"; de exemplu: yúzlerğe kíşíler bízní karşîlamağa şîktîlar "sute de oameni au ieşit să ne întîmpine", binlerğe kíşíler kan-ter tógíp şalîşalar "mii de oameni muncesc de zor" (adlit. vărsîndu-şi sînge şi sudoare").

Numeralele fracţionare

Numeralele fracţionare se formează prin îmbinarea a două numerale cardinale, dintre care primul reprezintă numitorul, care poate sta la cazul ablativ, locativ sau genitiv, iar celălalt, numărătorul, la nominativ cu sau fără marca categoriei apartenenţei pers. a III-a singular. Exemple:

a) numitorul la cazul ablativ: úşten ekí "2/3", yúzden beş "5/100".

b) numitorul la cazul locativ: úşte ekí "2/3", yúzde on "10/100".

c) numitorul la cazul genitiv: úşnín ekísí "2/3", yúznin oní "10/100"

1. Numeralele aproximative de la pct.3,4,5 şi 6 mai pot fi numite numerale adverbiale.

Numeralele fracţionare ekíden bír sau ekíníñ birí "1/2, au ca sinonim cuvîntul yarím "jumătate", iar cele ca dórtten bir // dórtte bir // dórtniñ biri "1/4", cuvîntul şerík "sfert". Pentru denumirea noţiunii de "şi jumătate", în limba tătară se foloseşte cuvîntul buşík "iar forma ekíde bír cu numitorul la cazul locativ are sensul de "din cînd în cînd".

Pentru determinarea timpului în ore şi minute, pînă la şi jumătate la început se foloseşte numărul întreg care se pune la cazul acuzativ, urmat de cuvîntul şerík "sfert", iar cifra care arată minutul este pus la nominativ , după care urmează verbul geşe "trece". De exemplu: onní şerík geşe "zece şi un sfert" (adlit. "sfertul trece de zece"), onní on geşe "zece şi zece". Cînd ora trece de jumătate se pune la cazul dativ urmat şi aici de cuvîntul şerík "sfert" sau cifra care exprimă minutele - cuvîntul modal bar "este", "există". De exemplu: beşke şerík bar "cinci fără un sfert" (adlit."este un sfert la cinci"), beşke on bar "cinci fără zece".

Cît priveşte numărul întreg şi jumătatea de oră, acestea se realizează prin juxtapunerea numărului întreg cu noţiunea care denumeşte jumătatea de oră. De exemplu: on buşík "zece şi jumătate".

Aşa cum s-a arătat mai sus, numeralele nu se formează de la alte părţi de vorbire. Dar unele dintre numeralele cardinale participă adesea la formarea unor nume şi verbe. Astfel, afixul -lík -lík alipit la unele numerale cardinale formează substantive care denumesc unităţi monetare. De exemplu: beşlík "bancnotă de cinci lei", yúzlík "bancnotă de o sută de lei", úşlík "monedă de trei lei", etc. afixul -la -le alipit de numerale cardinale formează verbe; de exemplu: ek(í)lemek "a uni", "a combina", "a înnoda", ekílenmek "a se îndoi de ceva", "a sta la îndoială".

Numeralele pot constitui elemente componente ale unor cuvinte

compuse; de exemplu: ekíyúzlí "ipocrit, făţarnic", alt(î)arîk[x] "perioada dintre 1 - 6 aprilie după stilul vechi" (cf.proverbul Abirlida alt(i)arîk alt(i)arikka koy(an) şarîk "Pentru perioada 1 - 6 aprilie e suficient sa ai opinci din piele de oaie sau de iepure ", kîrgayak "cîrcăiac, miriapod" (adlit."patruzeci de picioare"), ekewden-ekew "numai în doi; între patru ochi", Ğetíşkul "denumirea uneia din uniunile tribale la nogai", derivat de la ğetí ~ yedí "şapte" + uşkul "unghi", deci "şapte unghiuri", Beşalma "denumirea unui trib nogaic şi a unei localităţi din sudul R.S.S. Moldoveneasca", Beşuwîl "denumire tătărească a localităţii Conacu din Dobrogea", derivat de la beş "cinci" + uwîl ~ oğul "băiat", însemnînd "cinci baieţi", etc.

Pronumele

Pronumele este partea de vorbire care se declină şi ţine locul altor părţi de vorbire nominale.

Pronumele exprimă noţiuni cu caracter foarte general, mai general decît al noţiunilor exprimate de substantive, verbe, adjective (64,p.135). Valorile exprimate de pronume se dezvăluie numai într-un context, sau o situaţie dată. Astfel, pronumele personale men "eu", sen "tu", o "el", pronumele interogative kím "cine " şi ne ,"ce " sînt prin excelenţă substituţi ai substantivului (65 p.118); pronumele demonstrative bo "acesta", şo "acela", o "celălalt", cînd determină un verb, sînt substituţi ai substantivului, iar cînd determină un nume, se folosesc ca substituţi ai adjectivului. In această calitate (de substitut al adjectivului, pronumele amintite ramîn invariabile. De asemenea pronumele mînday "aşa, astfel de, ca acesta", şonday "ca acela, astfel de" şi onday "ca acela,

x - Această perioadă este socotită ca fiind cea mai critică pentru animale, deoarece nutreţul vechi se sfîrşeşte, iar iarba încă nu a încolţit.

ca celălalt", cînd determină un nume, se folosesc ca substituţi ai adjectivului, iar, cînd determină un verb, se folosesc ca substituţi ai adverbului.

In funcţie de substituirea unei părţi de vorbire sau a altuia, pronumele se împart în substantive pronominale, adjective pronominale, numerale pronominale şi adverbe pronominale.

Cu toate că valoarea pronumelor este foarte generală, universală ele aparţin totuşi de categoria cuvintelor cu un sens deplin, pentru că într-o vorbire legată, ele exprimă o persoană concretă sau o noţiune determinată. Din punct de vedere sintactic pronumele se comportă ca o parte de propoziţie cu drepturi depline şi intră în diferite raporturi sintactice cu altă părţi de propoziţie.

Intr-o vorbire legată pronumele pot primi mărcile unor categorii gramaticale. De exemplu, substantivele pronominale primesc sufixele cauzale ale numărului şi ale apartenenţei; adjectivele nu primesc mărcile categoriilor morfologice, rămînînd invariabile; numeralele pronominale primesc mărcile numeralelor.

Aşadar, întrebuinţarea pronumelor este strîns legată de întrebuinţarea numelor.

Felurile pronumelor

In limba tătară contemporană există următoarele feluri de pronume;

1. personale, care indică persoana vorbitoare, persoana ascultătoare (interlocutorul) şi persoana sau obiectul care reprezintă obiectul vorbirii;

2. demonstrative, care exprimă o indicaţie asupra unei persoane sau a unui obiect;

3. interogative, care includ o întrebare şi exprimă unele raporturi sintactice între propoziţii;

4. determinative, care exprimă caracteristica cantitativă generală a numelor;

5. nehotărîte sau indefinite, care exprimă ideea nedefinită, necunoscută a obiectelor;

6. reflexive, care ţine locul obiectului asupra căruia se exercită direct sau indirect acţiunea verbului şi care este identic cu subiectul verbului;

7. negative, care înlocuiesc substantivul într-o propoziţie negativă.

Pronumele personale

In grupul pronumelor personale intră cuvintele: men "eu", sen "tu", o "el", "ea", bíz "noi", síz "voi", onlar "ei", "ele". Persoana I men, bíz desemnează vorbitorul (vorbitorii), persoana a II-a sen, síz ascultătorul (ascultătorii), pers. a III-a o, onlar poate exprima atît persoana absentă (persoanele absente) în momentul conversaţiei, cît şi obiectele însufleţite şi neînsufleţite în general.

In afara de acestea, pronumele personale pers. I şi a II-a plural (bíz, síz) pot primi şi marca pluralului -ler, în care caz se folosesc pentru exprimarea modestiei (bízler "noi"), a respectului şi a politeţei (sízler "dumneavoastră"). De exemplu:

"Sízler Kazan ğaşlarí,	"Dumneavoastră sînteţi cavalerii Kazanului,
Bízler Kîrîm ğaşlarí,	(Iar) noi sîntem cavalerii Crimeei,
Bíz bolmasak Kazanda,	De n-am fi noi în Kazan,
Níşler duşman başlarí".	Ce v-ar face capetele duşmanilor".

Pronumele personale se declină la fel ca şi substantivele (vezi schema).

Cazul genitiv în limba tatara, ca şi în celelalte limbi turcice, este în esenţa un caz al aparetenetei (posesivităţii). De aceea în aceste limbi nu există o categorie specială de pronume posesiv. In acest sens, limbile turcice dispun de cazul genitiv al pronumelor personale.

Astfel, în limba tatară pronumele mením // mēm // mēñ "al meu",

senín // sēñ "al tău", onín "al său", bíznín // bízím "al nostru", síznín // síźín "al vostru", onlarnín //onlarín "al lor", corespund prin înţelesul lor cu pronumele posesive din limba română.

Pronumele personale la cazul genitiv se folosesc împreună cu substantivele determinate de ele formînd îmbinări izafetice. Substantivul determinat într-o construcţie izafetică care reprezintă cel de-al doilea element al acesteia, primeşte sufixul posesiv, acordîndu-se în număr şi persoană cu pronumele personal, adică cu primul élement al îmbinării izafétice, care se află la cazul genitiv. De exemplu: mením kitabîm "cartea mea", síznín kitabîníz "cartea voastră".

De la forma cazului genitiv al pronumelor personale, prin alipirea sufixelor -kî -kí, se formează forma posesivă (sau de apartenenţă) abstractă a pronumelor personale. De exemplu: menímkí // mēñkí "al meu".
seníñkí // sēñkí "al tău"
onîñkî // ōñkî "al său"
bízníñkí // bízímkí "al nostru"
sízníñkí // síźíñkí "al vostru"
onlarnîñkî // olarîñkî "al lor".

Forma posesivă abstractă a pronumelor personale, care desemnează simultan atît obiectul cît şi persoana care posedă obiectul dat, se foloseşte fără substantivul determinat, amintind de adjectivele substantivizate. De exemplu: mením kalemím kara, e sēñkí yeşíl "Creionul meu este negru, iar altău este verde". Din acest text reiese clar că prin señkí "al tău" se subînţelege seníñ kalemíñ "creionul tău".

Declinarea pronumelor personale

Nr.	Pers. / Caz	I	a II-a	a III-a
SINGULAR	N.	men "eu"	sen "tu"	o "el"
	G.	mením//meñ "al meu"	seníñ//señ "al tau"	oniñ/oñ "al sau"
	D.	ma a//ma "mie"	sa a//sa "ţie"	o ga "lui"
	Ac.	mení "pe mine"	sení "pe tine"	onî "pe el"
	Abl.	menden "de la mine"	senden "de la tine"	onden "de la el"
	Loc.	mende "la mine"	sende "la tine"	onda "la el"
PLURAL	N.	bíz "noi"	síz "voi"	onlar "ei, ele"
	G.	bízníñ//bízím "al nostru"	sízníñ//sízíñ "al vostru"	onlarnîñ//olarîñ "al lor"
	D.	bízge "noua"	sízge "voua"	onlar a//olar a "lor"
	Ac.	bízní "pe noi"	sízní "pe voi"	onlarnî//olarnî "pe ei"
	Abl.	bízden "de la noi"	sízden "de la voi"	onlardan//olardan "de la ei"
	Loc.	bízde "la noi"	sízde "la voi"	onlarda//olarda "la ei".

Declinarea formei posesive abstracte a pronumelor personale

Nr.	Pers. Caz	I	II-a	III-a
SINGULAR	N.	menímkí//meñkí "al meu"	seníñkí//señkí "al tau"	oníñkî/oñkî "al sau"
	G.	menímkíníñ// //mẽñkiníñ "al meu"	seníñkíní.. / //sẽñkiníñ "al tau"	oninkîníñ// //õñkiníñ "al sau"
	D.	menímkine//mẽñkíne "la al meu"	seníñkíne//sẽñkine "la al tau"	oníñkina//õñkîna "la al sau"
	Ac.	menímkín//mẽñkín "pe al meu"	seníñkín/sẽñkíñ "pe al tau"	oníñkîn//õñkîn "pe al sau"
	Abl.	menímkínden/ /mẽñkinden "de la al meu"	seníñkínden// sẽñkinden "de la al tau"	oníñkîndan// õñkîndan "de la al sau"
	Loc.	menímkínde// //mẽñkinde "în al meu"	seníñkínde// //sẽñkinde "în al tau"	oníñkînda// //õñkînda "în al sau"
PLURAL	N.	bízníñkí//bízímkí "al nostru"	sízníñkí//sízíñkí "al vostru"	onlarnîñkî/olarîñkî "al lor"
	G.	bízníñkíníñ// //bizimkiníñ "al nostru"	sízníñkíníñ/ siziñkiníñ "al vostru"	onlarnîñkîníñ// //olarîñkîníñ "al lor"
	D.	bízníñkíne// //bizímkine "la al nostru"	sízníñkíne/ /siziñkine "la al vostru"	onlarnîñkîníñ// //olarîñkina "la al lor"
	Ac.	bízníñkín// //bizímkin "pe al nostru"	sízníñkín// //sízinkin "pe al vostru"	onlarnîñkîn// //olarîñkîn "pe al lor"
	Abl.	bízníñkínden// //bizimkinden "de la al nostru"	sízníñkinden// //siziñkinden "de la al vostru"	anlarnîñkîndan// //olarınkından "de la al lor"
	Loc.	bízníñkínde// //bizimkinde "în al nostru"	sízníñkínde// //siziñkinde "în al vostru"	onlarnîñkînda/ //olarıñkînda "în al lor".

x - Forma apartenenței abstracte a pronumelui personal la cazul genitiv exprima o apartenența concreta.

In majoritatea cazurilor, forma posesivă a pronumelor personale se foloseşte în funcţia de nume predicativ. De exemplu: Bo úy bízíñkí, e o sízíñkídír "Casa aceasta este a noastră, iar cealaltă este a voastră" Masadakî kitaplar menímkí(dír) "Cărţile de pe masă sînt ale mele".

In limba tătară, ca şi în celelalte limbi turcice, forma posesivă abstractă a pronumelor personale, ca şi substantivele se declină (vezi schema) şi primesc mărcile pluralului (de exemplu: menímkíler // mēñkíler "ai mei") şi a apartenenţei pers. a III-a -sî /-sí (de exemplu: menímkísí/ mēñkísí "al meu").

Pronumele personale servesc drept bază pentru formarea categoriei predicativităţii (la nume) şi a categoriei conjugării (la verbe).

Pronumele demonstrative.

Pronumele demonstrative înlocuiesc numele unui obiect (sau persoana) deosebindu-le totodată de late obiecte (sau persoane) prin indicarea apropierii sau depărtării lor în timp sau în spaţiu, a identităţii sau distincţiei lor faţă de alte obiecte.

Dupa structura lor morfologică pronumele demonstrative se împart în trei feluri: 1. simple: 2. derivate şi 3. compuse.

1. Pronumele demonstrative simple sînt următoarele: bo "acesta", care serveşte la indicarea unui obiect apropiat, vizibil vorbitorului, şo "acela", exprima un obiect invizibil, îndepartat vorbitorului; de exemplu: şo kíşí "omul acela" şi o "acela" exprimă un obiect tot invizibil dar şi mai îndepartat de vorbitor.

Pronumele demonstrative simple bo, şo şi o stau la baza formării tuturor celorlalte pronume, atît derivate, cît şi compuse, unele din ele fiind, de fapt sinonime ale pronumelor demonstrative simple.

2. Pronumele demonstrative derivate sînt: mína (< bo + n + a) "acesta, iată", care prin înţelesul lexical, corespunde cu pronumele demonstrativ bo "acesta" (de exemplu: bo kíşí "acest om, omul acesta") şi

ana (< o + n + a) "acela; iată", care, prin înţelesul său lexical, este sinonim cu pronumele demonstrativ o "acela" (de exemplu: o kíşí // ana kíşí "omul acela").

Ambele pronume demonstrative derivate au în graiurile tătăreşti şi forma na , formată prin contragerea primelor silabe mí de la mína şi a de la ana. De exemplu: Na kíşí neday şo ? "Ce fel de om e omul acesta"?

3. Pronumele demonstrative compuse se formează prin îmbinarea temei pronumelui demonstrativ derivat şi a temei pronumelor demonstrative simple. Acestea sînt: mínaw< mína + bo (cf. şi forma naw < na + bo) "acesta" şi anaw< ana + o (cf. şi forma naw< na + bo) "acela", aceasta din urmă avînd şi forma anuw apărută prin asimilarea regresivă la unii vorbitori aparţinînd graiului tătăresc din sudul Dobrogei.

In afară de cele trei forme de pronume demonstrative (simple, derivate şi compuse), în limba tătară se folosesc frecvent şi formele derivate de la acestea cu ajutorul sufixului comparativ -day, avînd valoare de pronume demonstrativ de comparaţie, cînd este urmat de un substantiv şi de adverb de comparaţie, cînd este urmat de un verb. Aceste forme sînt: mînday // bonday (< bo + n + day) // mînnday (< mîna + day) // mînawday (< mînaw + day) "astfel", "ca acesta", şonday (< şo + n + day) "ca acela", onday (< o + n + day) // anaday (< ana + day) // anuwday "ca acela, ca celălalt".

Toate formele pronumelui demonstrativ se folosesc în propoziţie în funcţia de atribut pronominal, apropiindu-se din acest punct de vedere de adjective.

In caz de substituire a substantivului, pronumele demonstrative cu excepţia formei derivate mína, ana se declină şi primesc mărcile categoriei numărului şi ale apartenenţei.

La declinarea pronumelui bo "acesta", consoana iniţială b~m. De exemplu: bonda~minda "aici", bonî~munî "pe acesta", etc. (vezi paradigma declinării pronumelor demonstrative).

Pronumele demonstrative pot avea forme contrase, nu numai cînd se îmbină între ele, ci şi cînd se îmbină cu determinatele lor. De exemplu: mí(n) yerge (< mína yerge) "aici, în acest loc", a(n) yerge "acolo, în acel loc", biyaka (< bo yakka) "aici, în această parte", a(n) yaka (< ana yakka) "acolo, în partea aceea", etc.

Pronumele interogative

Pronumele interogative sînt în limba tătară următoarele: kím? "cine?", ne? "ce?" şi kay? "care", "ce fel", precum şi cuvintele derivate de la acestea: kaysî? "care", kaşan? (< kay + çagîn?) "cînd?", kayda?"încotro?", "unde?", kaydan? "de unde?", kaş? "cît?", kaşar? "cîte cît?", nege? "de ce?", nekadar? "cît?", etc.

Pronumele interogative se folosesc în genere pentru marcarea propoziţiilor interogative. De exemplu: Kím şalîşmay, o aşamay. "Cine nu munceşte, acela nu mănîncă"; Ne bakîrasîñ? "de ce ţipi?", etc.

Pronumele neday? "ce (fel)? şi ne ? "ce?", adesea se folosesc în componenţa unor propoziţii emoţional-retorice. De exemplu: Neday gúzel mínaw úyler! "Ce frumoase sînt casele acestea!"; Ne aruw bolgan ketírgeníñ "Ce bine ai făcut , că ai adus ".

In folosirea pronumelor kím ? "cine?" şi ne ? "ce?" există unele deosebiri faţă de pronumele cine? şi ce? din limba română. Astfel, pronumele tătaresc kím? "cine?" se foloseşte exclusiv referitor la oameni (persoane), iar ne? "ce?" la toate celelalte fiinţe şi lucruri, în afară de oameni.

Pronumele interogative pot îndeplini funcţiile de: a) substantiv: kím? "cine?", ne? "ce?"; b) adjectiv: neday? "ce fel?", kayday? "ce fel?", kaysî? "care?", kaşar? "cîte cît?"; c) adverbe: kayda? "unde?", kaşan? "cînd?", nekadar? "cît?", etc.

Pronumele interogative care se folosesc în propoziţie cu funcţiile substantivului primesc sufixele cazuale, ale apartenenţei precum şi

marca pluralui. De exemplu: Kím(n)íñ kímge faydasî bolağagîn kímler bílír? "Cine are să știe cine cui o să-i fie de folos?".

Dacă pronumele interogative substituie un adjectiv sau un adverb, ele nu primesc nici un fel de sufix flexionar. De exemplu: kaysî bala? "care copil?", kaytîp şalîşa? "cum muncește?".

Unele sufixe cazuale întîlnite la anumite pronume interogative de acest gen, în prezent , pot fi considerate ca fiind sufixe de formare; de exemplu: kayda? (< kay + da) "unde?", kaşandan? (< kay + çagîn + dan?) "de cînd?".

Pronumele determinative

Pronumele determinative, desemnează, pe de o parte, obiectele și fenomenele singulare, individuale (er (< pers.-tc.her "fiecare", "orice", erbír (< her + bír) "fiecare", erkím (< her + kím) "oricine, orișicine"), erkez (< pers. här käz) "fiecare, orișicine", bazî (< ar.ba'zî "unii, unele"), iar, pe de altă parte, pe cele generale (bútín "întreg, tot", epísí (cf.tc. hepsi) "toți", alayî "toți").

Pronumele determinative îndeplinesc în propoziții funcția de atribut (cu excepția pronumelor erkím, erkez , care îndeplinesc această funcție numai după ce primesc marca cazului genitiv). De exemplu: Er kóy óz bagagîndan asîlîr "Orice oaie atîrnă de propriile sale picioare"; Erbír kíşíge gúwenmek bolmas "Nu poți să ai încredere în fiecare om"; Bazî arkadaşlar seníñ fikiríñde tuwîllar "Unii tovarăși nu sînt de aceeași părere cu tine"; Bűtín dúnya proletarlarî bírleşíníz! "Proletari din toate țările uniți-vă!"; Alay ballar bízím azbarga kelíp toplaşalar "Toți copii se adună în curtea noastră"; Erkezníñ balasî ózíne íşkár. "Fiecăruia îi este drag de copilul său".

Pronumele determinative pot primi mărcile diferitelor cazuri (cu excepția pronumelor determinative er, erbír și alay).
In această situație ele substituie substantivele, îndeplinind în

propoziţie aceleaşi funcţii pe care le îndeplinesc şi substantivele.

Pronumele reflexiv

Pronumele reflexiv este óz care se foloseşte îndeosebi cu sufixele de apartenenţă. De exemplu: ózím "însumi", ózíñ "însuţi", ózí "însăşi", ózímíz "înşine", ózíñíz "înşivă", ózlerí "înşişi". Adesea pronumele reflexiv óz poate fi precedat de pronumele posesive. De exemplu: mením ózím "eu însumi", seníñ ózíñ "tu însuţi", etc.

Pronumele óz, la cazul nominativ, în funcţia de atribut are rolul de a accentua ideea de apartenenţă. De exemplu: óz kitabîm "propria mea carte". Diferitele grade de subliniere a înţelesului de apartenenţă redau şi construcţiile de tipul ózím kitabîm şi mením óz(ím) kitabîm "propria mea carte".

Pronumele reflexiv óz prevăzut cu mărcile categoriei apartenenţei se declină; de exemplu: Sígarsa ózín(íñ) kőzí, túkírse ózín(íñ) yűzí. "Dacă şi-l scoate e ochiul său, dacă îl scuipă e obrazul său"; primeşte sufixul de apartenenţă abstractă -níñkí; de exemplu: ózím(níñ)kí "al meu", "propriu", ózíñíz(íñkí)"al vostru", ózíñ(níñ)kí ózek elíñ(níñ)kí tezek "Ce-i al tău e din miez, ce-i al lumii e din tizic" şi serveşte drept bază în formarea altor cuvinte ca ózara "între noi", óz-ózíne "în sine", ózbaşîna "de capul lui, aiurea", ózlígínden "de la sine", etc.

Pronumele nehotărît

Pronumele nehotarîte desemneaza aspectul nehotarît, nedefinit al obiectelor, al trasaturilor lor şi al circumstanţialelor de timp, de loc, de cauza legate de o acţiune sau o stare.

Pronumele nehoătrîte se formeaza prin alipirea la pronumele interogative şi numeralul "bír "unu".

a) a sufixelor de apartenenţă: -í -í + sí; de exemplu: kím-í // // kím+í+sí "unii, unele", bírеí // bír(í)sí "cineva, unul", bírew // bírewí "cineva, unul";

b) a sufixului pluralului -lar; de exemplu: bírewler "unii", kaybirewler "unii", bír takîm(larî) "nişte, unii";

c) a particulei -dîr -dír: arkaşandîr "cîndva", nedír "nu se ştie ce, ceva", nedaydîr "nu se ştie ce fel, cum", precum şi prin îmbinarea cuvîntului bílmem "nu ştiu" cu un pronume interogativ: bílmem neday "nu ştiu cum", bílmem kaşan "nu ştiu cînd", etc.

In calitate de pronume nehotărît şi cuvîntul pílan (< ar.tc.filan) "cutare" şi forma derivată de la acesta pílanşe "cutare".

Pronumele nehotărîte ca şi celelalte pronume îndeplinesc în propoziţii funcţia de atribut, iar în caz de substituire a substantivului primesc mărcile cazuale şi pot îndeplini funcţia oricărei părţi de propoziţie.

Pronumele negative

In grupul pronumelor negative intră următoarele cuvinte: bírew "nimeni", kímse (< kím + ise) "nimeni", bírkímse "nimeni", bí(r)şiy "nimic", eşkím "nimeni", eşbírew "nimeni", eşbírşiy "absolut nimic".

Toate pronumele negative se folosesc numai în propoziţii negative. In acest caz, ele cer existenţa a uneia din sufixele sau cuvintele de negaţie: 1) cuvîntul yok ; de exemplu: Mende bírşiy yok "Eu nu am nimic"; Bo odada kímse yok "In această cameră nu este nimeni"; 2) sufixul de negaţie -ma -me. De exemplu: Bírew oga söz aytalmay "Nimeni nu-i poate spune un cuvînt"; Kímse oníñ íşíne karîşa almas; etkenleríne eşbírşiy aytalmas "Nimeni nu poate să-se amestece în treaba lui; nu-i poate spune nimic la cele săvîrşite".

Pronumele negative se declină şi primesc mărcile categoriei apartenenţei. In acest caz ele pot îndeplini în propoziţie toate funcţiile pe care le pot îndeplini şi substantivele.

Verbul

Verbul este partea de vorbire care se conjugă şi exprimă acţiuni

sau stari ale fiinţelor, obiectelor şi fenomenelor.

Verbului îi sînt proprii urmatoarele categorii gramaticale: diateza, aspectul, modul, timpul, persoana şi numarul.

Formarea verbelor

In limba tatara tema verbala corespunde, formal, cu pers. a II-a singular a modului imperativ.

După structura lor morfologica verbele se împart în verbe nederivate sau radicale şi în verbe derivate.

Verbele nederivate reprezinta cele mai mici unităţi morfologice, care exprimă o acţiune. Numarul verbelor nederivate, care exprimă o acţiune este extrem de redus: ele constau, de obicei, din rădacini monosilabice (de exemplu: e- "a fi", al- "a lua", ket- "a pleca", tart- "a trage", ayt- "a spune", etc.) dar şi din unele radacini bisilabice (de exemplu: okî- "a citi", kara- "a privi", eşit- "a auzi", túşin- "a gîndi", etc.)

Unele din verbele nederivate (radicale) corespund, prin forma lor cu substantive sau adjective, formînd teme sincretice sau omografe. De exemplu: boya- "a vopsi",- boya "vopsea", dat- "a gusta" - dat "gust", kurî-"a se usca" - kurî "uscat", kîyîş- "a se strîmba" - kîyîş "strîmb".

Formarea verbelor prin derivare

Derivarea, sau procedeul morfologic de formare a verbelor, se realizează prin alipirea unor sufixe derivate la tema diferitelor părţi de vorbire. Acestea alcatuiesc categoria verbelor derivate.

Verbele sau temele verbale derivate se formează prin alipirea anumitor sufixe la tema numelor (sufixe denominative) sau prin alipirea unor sufixe la teme verbale (sufixe deverberative). In funcţie de aceasta în limba tatară se disting două categorii opuse de formare a verbelor: a) formarea verbelor de la nume şi b) formarea verbelor de la verbe.

a) Formarea verbelor de la nume (verbe denominative)

-la/-le -cel mai productiv sufix de formare a verbelor de la nume. Verbele formate cu ajutorul acestui sufix sînt, întotdeauna, verbe

tranzitive. El se alipeşte:

a) la substantive: de exemplu: başla- "a începe", sesle- "a asculta", topla- "a aduna", kutla-"a felicita", otla-"a paşte", suwla- "a uda", terle- "a transpira", kózle- "a ochi", kírtle- "a încuia" (adlit. "a lacătui");

Sufixul -la/-le se alipeşte şi la cuvintele împrumutate; de exemplu: gazle "a da cu gaz", úytíle- (rus. utiug "fier de călcat")"a călca", etc.

După temele terminate în consoanele sonante m, n, ñ, -la -le ~// -na -ne; de exemplu: añla-// añna- "a înţelege", kúnle- // kúnne-"a invidia", kumla- // kumna- "a da (sau a amesteca) cu nisip", şînla- // şînne- "a cînta", etc.;

b) la adjective; de exemplu: sakla- "a păstra", temízle- "a curăţa", karala- "a înnegri", tekízle- "a netezi", erkele- "a imita", etc.

c) la numerale; de exemplu: onla- "a înzeci", ekíle- "a face doua", úşle- "a întrei", yúzle- "a însuti", binle- "a înmii", etc.

d) la adverbe, interjecţii şi cuvinte onomatopeice; de exemplu: ilerle- "a înainta", "a avansa", ázírle- "a pregăti", karşîla- "a întîmpina", ofla- "a ofta", sîzla- "a avea junghi", gúrle- "a năpădi", etc.

-lan/-len (< -la + n / -le + n), alipit la substantive, formează verbe intranzitive; de exemplu: totlan- "a rugini", sólen- (< sóz "cuvînt, vorbă") "a vorbi", úylen- "a se căsători", aşulan- "a se mînia".

-laş/-leş (< -la + ş/-le + ş), alipit la diferite părţi de vorbire, formează verbe intranzitive; de exemplu: doslaş- "a se împrieteni", uzlaş- (< uz "înţelegere") "a se împăca", uzaklaş- "a se îndepărta", bírleş- "a se uni", elleş- "a se strînge de mîini".

-ay/-iy, alipit la adjective, formează verbe intranzitive; de exemplu: taray- "a se îngusta", kartay- "a îmbătrîni", kîyşay- (< kîyîş "strîmb") "a se strîmba", etc.

-ar/-er // -îr/-ír // -r, alipit la adjective, formează verbe

intranzitive; de exemplu: sarar- (< sarî "galben") "a se îngălbeni", kó-ger- (< kók "vînăt") "a se învineţi", yeşer- "a înverzi", ğaşar- "a întineri", delír- "a înnebuni", inğer- "a se subţia", karar-"a se înnegri", etc.

-a/-e, alipit la substantive şi cuvinte onomatopeice, formează verbe intranzitive; de exemplu: kana- (< kan "sînge") "a sîngera", oyna- (< oyin "joacă") "a se juca", benze- (< beníz "înfăţişare") "a se asemăna" yaşa- (< yaş "vîrstă") "a trăi", ğiltira- "a străluci", kaltira- "a dîrdîi" títre- "a tremura, etc.

-da/-de // -ta/-te, alipit la substantive, formează verbe tranzitive; de exemplu: tapta- (< tap "urmă") "a călca", makta (< arh.mak "laudă") "a lăuda", etc.; aceleaşi sufixe, alipite la onomatopee, formează verbe intranzitive; de exemplu: mîrîlda-"a mîrîi", fîsîlda- "a fîsîi", ku-rîlda- "a sforăi", dîrîlda- "a dudui", dúbírde- "a tropai", hihîlda- "a chicoti", şîbirda- "a şopti", etc.

-gar/-ger, alipit la unele nume, formează verbe tranzitive; de exemplu: suwgar- "a adăposti", oñgar- "a izbuti, a reuşi", ozgar- "a conduce, a însoţi", tuwgar- "a deshăma".

-kay/-kíy, formează verbe intranzitive; de exemplu: toñkay- "a sta aplecat, încovoiat", soñkay- "a sta pe vine", kañkay- "a sta ţeapăn", eñkíy- "a se apleca", etc.

-şa/-şe, formează verbe intranzitive; de exemplu: gîmşa- "a se înmuia", kakşa- "a se dogi", kawşa- "a se emoţiona", uşa- (< ohşa-) "a se asemăna".

-pa/-pe, alipit la substantive şi verbe, formează verbe tranzitive; de exemplu: síypa- (< súy- "a iubi") "a mîngîia", ğelpe "a adia",etc.

-sira/-síre, alipit la substantive derivate de la verbe formează verbe intranzitive; de exemplu: kúlímsíre- "a zîmbi", ğilamsira- "a smiorcăi", yukimsira- "a dormita".

-sa, formează verbul intranzitiv: suwsa- "a-i fi sete"

Formarea verbelor de la verbe (verbe deverbative)

Diateza

Diateza este forma pe care o îmbracă verbul pentru a arata în ce raport se afla acţiunea pe care o exprima cu autorul acestei acţiuni (64 , 2o8).

In limba tatara, ca şi în celelalte limbi turcice, exista un numar de cinci diateze: 1. diateza activa: 2. diateza pasiva; 3. diateza reflexiva; 4. diateza de reciprocitate şi 5. diateza factitivă. Cu excepţiá diatezei active, care corespunde cu tema verbala, toate celelalte diateze se exprima prin sufixe speciale, acestea din urma avînd valori şi de sufixe derivative în formarea verbelor de la verbe.

1. Diateza activa arata ca acţiunea este facuta de subiectul gramatical. Diateza activa nu are vreo marcă formala specială; la baza ei se afla temele verbale, atît tranzitive (de exemplu: al-"a lua", ber- "a da", sesle- "a asculta", etc.), cît şi intranzitive (de exemplu: ak- "a curge", yaşa- "a trai", yukla- "a dormi", etc.)

2. Diateza pasiva arata ca subiectul gramatical sufera acţiunea, iar autorul, cînd este exprimat, e redat prin complementul de agent. Diateza pasiva se formează prin alipirea sufixelor: a) -il/-íl // -l (după temele terminate în vocale şi consoane, în afara de consoana l; de exemplu: ayíril- "a se desparţi", tutíl- "a se lasa prins", seşíl- "a se dezlega", etc.) şi -in/-ín // -n (dupa temele terminate în vocale şi consoana l; de exemplu: baylan- "a se lega", faydalan- "a se folosi", bólín- "a se împarte", alin- "a se lua", etc.)

Uneori sufixul pasivului alipit la unele verbe intranzitive le dă acestora un sens impersonal. De exemplu: aşal- "a se mînca", oynal- "a fi jucat", ketíl- "a se merge", kíríl- "a se intra", etc.

3. Diateza reflexiva arata ca subiectul, care face acţiunea, îi sufera şi efectele. Diateza reflexivă se formeaza prin alipirea la tema verbala a sufixului -in/-ín (dupa temele verbale terminate în

consoane; de exemplu: alın- "a se lua", tutın- "a se apuca", gezín- "a se plimba", ğuwin- "a se spala", etc.) şi -n (dupa temele terminate în vocale; de exemplu: taran- "a se pieptana", oran- "a se înfaşura","a se îmbrobodi", ğîlan- "a se plînge", karan- "a se privi", etc.

Un grup de verbe care primesc sufixul diatezei reflexive manifesta o independenţa totala, sau o foarte slaba legatura de sens faţă de tema verbala, folosindu-se ca verbe derivate de sine statatoare. De exemplu: úyren- "a învaţa", ğiyren- "a se scîrbi", arın-"a scapa", barın- "a se pricopsi", sólen- "a vorbi", etc.

4. Diateza de reciprocitate exprima o acţiune facută în comun pe baza de reciprocitate de doua sau mai multe subiecte şi fiecare dintre ele sufera efectele acţiunii facute de celalalt sau celelalte. Diateza de reciprocitate se formeaza prin alipirea la tema verbala a sufixului -ış/-íş (dupa tema terminate în consoane; de exemplu: tartış- "a disputa", kóríş- "a se întîlni", yazış- "a-şi scrie unul altuia", "a coresponda", etc.) şi -ş (dupa temele terminate în vocale; de exemplu: karaş- "a se privi", añlaş- "a se înţelege", talaş- "a se certa", toplaş- "a se aduna".

5. Diateza factitiva arata ca acţiunea facuta de un subiect este impusa de un alt subiect, care îi suferă şi efectele. Diateza factitiva se formează prin alipirea la tema verbală a urmatoarelor sufixe:

a) -ıt/-ít (după temele terminate în consoane surde şi sonore; de exemplu: korkıt- "a face să se sperie", úrkít- "a face să se sperie" (referitor la animale) şi -t (dupa temele terminate în sonante şi vocale; de exemplu: azalt- "a face să se împuţineze", ğantayt- "a face să se aplece", şıgart- "a face sa se scoata", añlat- "a povesti", ğîlat- "a face să scoată ", úşít- "a face sa îngheţe", etc.).

b) -dır/-dír // -tır/-tír; de exemplu: aldır- "a face (pe cineva) sa ia", kúldír- "a face (pe cineva) să rîda", óttír- (< óltír-) "a ucide, a omorî", totır- (< toltır-) "a umple, a face (pe cineva) să umple", etc.

c) -ar/-er // -ır/-ír (dupa temele terminate în -ş, t, k); de

exemplu: şigar- (< şik + ar-) "a scoate", kutar- "a salva, a scăpa", kaşîr- "a scăpa", pişîr- "a găti, a coace".

d) -sat/-set; de exemplu: tursat- "a scula", kírset- "a băga, a introduce", mínset- "a urca", kórset- (// prin metateză kóster-) "a arăta", etc.

e) -kîz/-kíz; de exemplu: ğatkîz- "a face(pe cineva) să se culce" ğetkíz "a face (pe cineva) să ajungă".

f) -îz/-íz (< -kîz/-kíz); de exemplu: tamîz- "a picura", agîz- "a picura", "a face să curgă", emíz- "a face să sugă".

Toate verbele la forma diatezei factitive sînt tranzitive.

Augmentul sufixelor de diateză

Diversele forme ale diatezelor nu au o compoziţie imobilă, verbele nu sînt fixate o dată pentru totdeauna la o anumită diateză; se observă dese treceri de la o diateză la alta prin alipirea la tema verbală a două sau mai multe sufixe, atît ale diatezelor de reciprocitate şi factitivă, cît şi ale diatezelor reflexivă şi pasivă se constată treceri de la o categorie la alta.

1. La verbele reflexive se alipesc sufixele diatezei de reciprocitate -îş/-íş şi exprimă o acţiune simultană făcută de două sau mai multe subiecte; de exemplu: karanîş- "a se privi", îîlanîş- "a se plînge".

2. La verbele reflexive se alipesc sufixele diatezei factitive -dîr -dír; de exemplu: ğuwîndîr- "a face să se spele", kíyíndír "a face să se îmbrace", gezíndír- "a face să se plimbe", şomîndîr- "a face să se spele".

3. La forma verbelor factitive terminate în -dîr/-dír // -tîr/ -tír, -ar/-er //-îr/-ír, -sat/-set se alipesc sufixele pasive -îl/-íl; de exemplu: totîrîl- "a se umple", kutarîl- "a fi salvat", kaşîrîl- "a fi lăsat să fugă", kírsetíl- "a fi introdus", "a fi băgat", kórsetíl- "a fi arătat", tursatîl- "a fi sculat", etc.

4. La forma verbelor factitive pot sa se alipeasca şi alte sufixe ale factitivului, de exemplu: aldırt- (< al + dır + t-) "a face sa ia", berdírt- "a face sa dea", ğırttırt- "a face sa rupa", ğilattîr- (< ğîla + t + tır-) "a face sa plînga", şiğarttır- (< şîk + ar + t + tîr) "a face sa scoata", etc.

5. La verbele de reciprocitate se alipesc sufixele diatezei factitive -tır/-tír; de exemplu: yaraştır "a face sa se potriveasca", ílíştír- "a face sa se agaţe", sıkıstır- "a presa, a face presiune".

6. Foarte rar se întîlnesc cazurile cînd la un verb reflexiv se alipeşte marca diatezei pasive; de exemplu: kórínìl- "a se arata; a se lasa aratat".

Verbe tranzitive şi intranzitive.

Diatezele se afla într-o strînsa legatura cu categoria verbelor tranzitive şi intranzitive. Opoziţia verbelor tranzitive şi intranzitive se bazează pe raportul lor diferit faţa de obiect, care se exprima în posibilitatea acestor verbe de a putea subordona complementul direct. Aşadar, verbele se împart în tranzitive şi intranzitive în funcţie de raportul lor faţa de formele cazuale ale obiectului.

Impărţirea verbelor în tranzitive şi intranzitive prezinta o importanţa în sensul ca verbele cu valoare tranzitivă pot deveni intranzitive şi invers, verbele intranzitive pot deveni tranzitive, acest fenomen fiind determinat de marcarea verbelor cu sufixele diatezelor corespunzatoare. Astfel, de la verbele tranzitive, se formează aproape toate diatezele, iar de la verbele intranzitive, - doar diatezele factitivă, de reciprocitate şi extrem de rar diateza reflexiva.

Verbele tranzitive. Verbele tranzitive sînt verbele care însoţesc obiectul (sau complementul) direct, cu sau fara sufixul cazului acuzativ. Dupa natura raportului lor faţa de obiect verbele tranzitive se împart în urmatoarele categorii:

1. Verbe ale caror subiecte produc schimbari la obiecte, şi anume:

a) schimbari calitative; de exemplu: deñiştír- "a schimba", eskírt- "a face sa se invecheasca", ǧar- "a sparge", boyala- "a vopsi", akla- "a albi", topla- "a aduna", tatarlaştîr- "a tatariza", ruslaştîr- "a rusifica", etc.

b) schimbari cantitative; de exemplu: uzat- "a lungi", tarayt- "a îngusta", azalt- //azayt- "a împuţina", kóbiyt- "a înmulţi", keñiyt- "a largi", etc.

2. Verbe care produc un obiect ca un produs al aceluiaşi acţiuni (sau verb); de exemplu: yaz- "a scrie", pişír- "a coace", "a frige", sal- "a pune", "a construi", etc.

3. Acţiuni la care se supun obiectele; de exemplu: aşa- "a mînca", íş- "a bea", óttír- "a omorî", "a ucide", sîndîr- "a sparge ", kopar- "a rupe", etc.

4. Verbe care exprima diferite acţiuni ale subiectelor asupra obiectelor şi anume:

a) subiectul schimbă locul obiectului în spaţiu; de exemplu: taşî- "a cara", ákel- "a aduce", áket- "a duce", iyte- "a împinge", súyre- "a tîrî ", at- "a arunca", etc.

b) verbe care exprima o senzaţie, un sentiment de grijă; de exemplu: kara- "a avea grija" (bala karamak "a avea grijă de copii"), korî- "a apara", ağî- "a avea mila", etc.

5. Verbe care exprima acţiuni cu obiectele interne. Aceste obiecte exprimate în acţiuni se folosesc în chip diferit de subiectul care acţionează asupra obiectului şi anume:

a) serveşte subiectului ca instrument de acţiune; de exemplu: tayakla- "a bate cu baţul", kírtle- "a încuia cu lacătul", şamarla- "a palmui", şîbîkla- "a bate cu nuiaua", kamîşla- "a biciui", etc.

b) înzestrează un obiect cu un alt obiect, de la a cărui denumire este formată tema derivată; de exemplu: kalayla- "a spoi",

sîrla- "a smalţui", kíresle- "a varui", boyala- "a vopsi", etc.

Verbe intranzitive. Verbele intranzitive sînt verbele care sînt însoţite de alte cazuri în afara de cazul acuzativ. Ca şi verbele tranzitive, vebrle intranzitive se împart în mai multe categorii şi anume:

1. Verbe care reprezintă numiri de mutaţii ale obiectelor în spaţiu, de exemplu: kel- "a veni, a sosi", ǵalda- "a înnota", ak- "a curge", tay-"a aluneca", uzaklaş- "a se îndeparta", etc.

2. Verbe care exprima tulburarile psihice ale subiectelor; de exemplu: kuwan- "a se bucura", súyín- "a se bucura", darîl- "a se supara", sertiy- "a se rasti", kúl "a rîde", ǵîla- "a plînge", şenlen- "a se înveseli", şaş- "a se pierde", "a se zapaci", "a se dezorienta", etc.

3. Verbe care exprima acţiuni, a caror realizare depind de subiecte; de exemplu: aşîk- "a se grabi", yan- "a se trezi", tînîşlan- "a se linişti", etc.; altele exprima acţiuni în a caror realizare subiectul de acţiune joaca un rol pasiv; de exemplu: ton- "a-i fi frig", ól- "a muri", yorîl- "a obosi", etc.

4. Verbe care exprima diferite schimbari calitative şi cantitative de exemplu: sarar- "a îngalbeni", agar- "a se înnalbi, a se decolora", sozîl- "a se întinde", zayîpla- "a slabi", suwîn- "a se raci", etc.

5. Verbe care exprima acţiuni în legatură cu subiectele emise de subiecte; de exemplu: ulî - "a urla", şîzgîr- "a fluiera", şîrîlda- "a ciripi", túkúr- "a scuipa", ókír- "a mugi", etc.

6. O categorie aparte formeaza verbele de tipul balala- "a face pui", buzawla- "a fata viţel", kozla- "a se oua"; a fata miel", kulînla- // kulînna- "a fata mînz", etc.

Verbe auxiliare

In limba tatara, ca şi în celelalte limbi turcice, există un număr însemnat de cuvinte care au valoarea unor verbe auxiliare. Imbinîndu-se cu nume, verbe, interjecţii şi cuvinte onomatopeice, ele formează verbe

compuse, locuţiuni verbale sau diferite aspecte şi subaspecte ale verbelor.

Dupa funcţiile pe care le îndeplinesc în structura verbelor compuse, verbele auxiliare se împart în trei grupe: I. verbul auxiliar et- "a face"; II. verbul auxiliar e- "a fi" şi bol- "a fi, a deveni" şi III. verbe cu valori de sine statatoare care se întrebuinţează şi cu sens de verbe auxiliare.

I. Verbul auxiliar et- "a face"

Verbul auxiliar et- îndeplineşte funcţia de element de formare. Imbinîndu-se de obicei cu un cuvînt arab sau persan, ori un verb românesc la forma participiala, el formeaza verbe compuse, atît tranzitive, cît şi intranzitive. De exemplu: kabul et- "a accepta, a primi", inkar et- "a nega", yardîm et- "a ajuta", huğum et- "a ataca", sadaka et- "a face pomana", dansat et- "a dansa", mobilizat et- "a mobiliza", konservat et- "a conserva", centralizat et- "a centraliza", etc.

Verbul auxiliar et- "a face" îmbinat cu anumite cuvinte (nume şi onomatopee) tradiţionale formează locuţiuni verbale tranzitive şi intranzitive; de exemplu: kún et- "a-şi duce traiul", sóz et- // laf et- "a discuta", yok et- "a face praf şi pulbere", kúl et- "a cheltui"(adlit. "a face cenuşa"), etc.

In limba tatara circula ca sinonim al verbului auxiliar et- şi verbele auxiliare yap- (< tc. yap-) "a face" care se îmbină, de obicei, cu forma infinitivului lung din limba româna; de exemplu: centralizare yap- "a centraliza", mobilizare yap- "a mobiliza", precum şi verbul auxiliar arhaic kîl- "a face" care formează un singur verb compus, ca de exemplu: namaz kîl- "a face rugaciune".

Verbul auxiliar defectiv e- "a fi"

Verbul auxiliar defectiv e- "a fi" păstrează, în prezent, următoarele forme de conjugare.

1. trecutul afirmativ, care se conjugă după regula generala şi

anume:

	singular	plural
pers. I	: edím "(eu) eram"	edík "(noi) eram"
pers.aII-a	: edíñ "erai"	edíñíz "erați"
pers.aIII-a	: edí "era"	edíler "erau"

Forma negativă se conjugă la fel, dar primește particula de negativă tuwil- "nu" și anume:

	singular	plural
pers. I	: tuwîl edím"(eu) nu eram"	tuwîl edík "(noi) nu eram"
pers.aII-a	: tuwîl edíñ "nu erai"	tuwîl edíñíz "nu erați"
pers.aIII-a	: tuwîl edí "nu era"	tuwîl edíler "nu erau"

2. Participiul trecut, care se conjugă, de asemenea, după ordinea obișnuită; de exemplu:

	singular	
pers. I	: ekenmen "se pare că (eu) eram"	ekenmíz "se pare că (noi)eram"
pers.aII-a	: ekensíñ "se pare că erai"	ekensíz//ekensíñíz "se pare că erați"
pers.aIII-a	: eken "se pare că era"	ekenler "se pare că erau"

Forma negativă se conjugă la fel, dar primește particula negativă tuwîl; de exemplu: tuwîl eken (-men, -síñ, míz, -ekensíz // ekensíñíz, ekenler) "se pare că nu era (-m, -i, -m, -ți, -u)".

Verbul auxiliar e-se îmbină cu nume, cît și cu verbe. Imbinîndu-se cu numele verbul auxiliar formează predicate nominale compuse; de exemplu: balîkșî edím "eram pescar", balîkșî tuwîl edím "nu eram pescar", balîkșî ekenmen "se pare că eram pescar", balîkșî tuwîl ekenmen "se pare că nu eram pescar".

Imbinîndu-se cu diferite forme verbale verbul auxiliar defectiv exprimă diferite înțelesuri. Astfel:

1. forma edí "era", îmbinîndu-se cu gerunziul terminat în -a/-e // -y, reprezintă imperfectul care exprimă:

a) o acțiune săvîrșită în trecut, care a început înaintea

altei acţiuni trecute. El se întrebuinţează, de obicei, în îmbinare cu o altă propoziţie, al cărui predicat este exprimat prin participiul trecut -gan/-gen // -kan/-ken - sufixul cazului temporal -da/-de, care exprimă o acţiune de întrerupere. De exemplu: Men kelgende o dersín yaza edí "Cînd am venit eu, el îşi scria lecţia". In exemplul acesta acţiunea exprimată de verbul yaz- "a scrie", începuse înaintea acţiunii exprimate prin verbul kel- "a veni", iar în momentul venirii ea încă continua nefiind terminată.

b) o acţiune care a avut loc şi care s-a repetat în trecut. De exemplu: O bízge neday masallar ayta edí "Ce de basme ne spunea el nouă " O bek gúzel yaza edí "El scria foarte frumos".

2. Forma edí, îmbinîndu-se cu gerunziul terminat în -a/-e //-y şi forma contrasă a participiului tan (< turgan,"care stă, care a stat"), exprimă o acţiune care se repetă în mod sistematic în trecut. De exemplu: Kartbabay keşelerí bízge masallar aytatān (< ayta turgan) edí. "Nopţile, bunicul ne spunea tot timpul (sistematic) basme".

3. Forma edí , îmbinîndi-se cu participiul terminat în -gan/-gen // -kan/-ken, este echivalent cu mai mult ca perfectul, care exprimă:

a) o acţiune, care a avut loc în trecut, dar care nu a dat rezultat; de exemplu: Men oga yazgan edím, lákin ğewap almadîm "Eu îi scrisesem lui, dar n-am primit răspunsul".

b) o acţiune care se repetă periodic în trecut; de exemplu: Akîlîñdamî? Síz bízge kelgen edíñíz, barabar oynaşkan edík. "Iţi aminteşti? Voi veniserăţi la noi şi ne jucaserăm împreună".

4. Forma edí, îmbinîndu-se cu un verb la aorist, terminat în -îr/-ír // -ar/-er // -r, exprimă o acţiune, în anumite condiţii, ar putea să aibe loc pe viitor. Datorită acestui fapt, această îmbinare se foloseşte în îmbinare cu o altă propoziţie în care este exprimată acea condiţie, care este obligatorie pentru realizarea acţiunii date; de exemplu: Yazga şîksam, úy salsam, kirámet ğapsam; Alîr edím bír kîzşîk, borîjka tapsam!

"De-oi apuca primavara, de-oi face o casa şi de-oi acoperi-o cu caramidă; Mi-aş lua o fetişcana, de-oi gasi-o pe datorie ".

5. Forma edí, îmbinîndu-se cu un participiu la timpul trecut, terminat în -gan/-gen // -kan/-ken şi verbul auxiliar bol- "a fi", terminat la aorist în -ír/-ir // -ar/-er // -r, exprimă o acţiune care, în anumite condiţii, ar fi putut sa aibe loc în trecut; de exemplu: Izîn bergen bolsalar, kelgen bolîr edím. "Daca m-ar fi învoit, aş fi venit".

6. Forma edí, îmbinîndu - se cu un participiu la timpul viitor terminat în -ağak/-eğek // -ğak/-ğek, exprimă o acţiune pe care subiectul şi-l dorise să o realizeze pe viitor; de exemplu: Ğanî senede sízge keleğek edím. "De anul nou vroiam să vin la voi".

Verbul auxiliar bol "a fi, a deveni"

Istoriceşte, verbul auxiliar bol- "a fi, a deveni" se apropie foarte mult de verbul auxiliar e- "a fi". Deosebirea dintre ele constă în faptul că verbul e- exprimă o noţiune statică, în timp ce verbul auxiliar bol- o noţiune dinamică. De aceea balîkşî edím înseamnă "eram pescar", iar balîkşi boldîm "am devenit (sau m-am făcut) pescar".

Verbul auxiliar bol- se îmbină, ca şi verbul auxiliar e- atît cu nume, cît şi cu verbe. In îmbinare cu un nume el formează un verb (predicat) nominal compus, iar în îmbinare cu diferite forme verbale exprimă diferite valori după cum urmează:

a) în îmbinare cu un gerunziu terminat în -îp/-íp // -p exprimă plenitudinea, caracterul încheiat sau rezultativ al acţiunii (vezi Aspectul rezultativ); de exemplu: Men aşap boldîm "Eu am mîncat" (adlit. Eu am terminat de mîncat"); O yazîp boldî "El a scris" (adlit. "El a terminat de scris"),

b) în îmbinare cu un participiu la timpul viitor exprimă o acţiune nerealizată pe care subiectul intenţionează să o realizeze, a avut intenţia de a o realiza (vezi Aspectul intenţional); de exemplu:

ketegek bola "vrea (sau intenţionează) să plece", ketegek boldîm "am vrut (sau am avut intenţia) să plec".

c) în îmbinare cu participiul trecut - prezent terminat în -gan/-gen // -kan/-ken, exprimă o acţiune, a cărei realizare este simulată de subiect; de exemplu: algan bola "se preface că ia", okîgan bola "se preface că citeşte", ketken boldîm "m-am prefăcut că plec".

II. Verbe cu valori de sine stătătoare care se întrebuinţează şi ca verbe auxiliare.

Din categoria verbelor cu valori de sine stătătoare care se întrebuinţenza şi ca verbe auxiliare fac parte următoarele verbe: başla- "a începe", tur- "a sta", ber- "a da", yat- "a se culca", pítír- "a termina", şîk- "a ieşi", bol- "a fi, a deveni", yaz- "cît pe aci", koy- "a lăsa", al- "a lua", bíl- "a şti", kara- "a privi, a se uita", íste- "a dori", bol- a fi, a deveni", kel- "a veni".

Aceste verbe îmbinîndu-se cu un alt verb (de bază) îşi pierd sensul lor iniţial şi trec în categoria verbelor auxiliare. In acest caz, ele introduc în sensul verbului de bază diferite nuanţe, legate de modalitatea de desfăşurare a acţiunii în timp, corespunzînd cu diferite aspecte verbale.

Intrucît verbele auxiliare făcînd parte din această categorie se află într-o strînsă legătură cu aspectul verbal, în continuare ele vor fi analizate în cadrul categoriei aspectului verbal.

Aspectele verbului

Aspectul este acea categorie verbală, care arată modalitatea de desfăşurare a acţiunii în timp, exprimînd raportul acţiunii faţă de limita sa internă.

In limba tătară aspectele verbului se formează analitic, adică prin îmbinarea a două verbe, dintre care primul reprezintă un verb de bază, iar următorul un verb auxiliar, provenit de la un verb de sine stătător

(vezi Verbe cu valori de sine stătătoare care se întrebuințează și ca verbe auxiliare).

In funcție de nuanțele pe care le introduc verbele auxiliare citate mai sus, în modalitatea de desfășurare a acțiunii exprimate de un verb de bază, în limba tatară se disting următoarele opt aspecte verbale: 1. aspectul incoativ; 2. aspectul durativ; 3. aspectul rezultativ; 4. aspectul approximativ; 5. aspectul acțiunii instantanee; 6. aspectul posibilitativ; 7. aspectul de tentativa sau de încercare și 8. aspectul intențional sau deziderativ.

Cu excepția ultimului aspect, care se formează din îmbinarea unei teme participiale sau a temei numelui verbal cu un verb auxiliar, toate celelalte aspecte se formează din îmbinarea unei teme gerunziale terminate în -a/-e / -y sau și -îp/-íp / -p și un verb auxiliar.

Aspectul incoativ se formează din îmbinarea unei teme gerunziale terminate în -a/-e / -y // -îp/-íp / -p și verbul auxiliar başla- "a începe" și exprimă apariția, începutul unei acțiuni; de exemplu: ala başladî // alip başladî "a început să ia", íşliy başladi // íşlep başladî "a început să muncească".

Aceeași valoare exprimă și îmbinarea alma başladî (< almaga başladî) , íşlemege başladî (< íşlemege başladi) format din îmbinarea numelui verbal la cazul dativ, numit și "infinitivul de scop" + verbul auxiliar başla- "a începe".

Aspectul durativ se formează din îmbinarea unei teme gerunziale, terminate în -a/-e / -y // -îp/-íp // -p și a verbelor auxiliare tur- "a sta", ber- "a da" și yat- "a se scula".

Imbinarea cu tur- exprimă o acțiune continuă, de durată, realizată de un subiect într-un termen dat sau cît timp durează o altă acțiune. De exemplu: Yarîngaşî beklep (// bekliy) tur "Așteaptă pînă mîine".

Edílnín argî yagînda,   Akîz şaşín taray tur;
Mañnay şáşíñ ğel ğarîp,   Yar kapîdadan karay tur.

"Pe malul celalalt al Volgai, Vîntul despletindu-ţi parul de pe frunte

Fetiţo, ramii pieptanîndu-ţi părul, Iubito, ramii la uşă, privind".

Imbinarea cu verbul auxiliar ber- - exprimă o acţiune care are loc într-un timp nelimitat. De exemplu: O turmadan konîşa bere. "El vorbeşte într-una, fara încetare".

Imbinarea cu verbul auxiliar yat- formează prezentul momentului actual şi exprima o acţiune de durata care are loc într-un timp nelimitat de exemplu: Ana - mína kelyatîr (< kele yatîr); ğanîp kúyíp ólíyatîr (< óle yatîr)."Iata vine, vine acuma; moare, acuma, de durere".

3. Aspectul rezultativ. Aspectul rezultativ se formeaza din îmbinarea unei teme gerunziale terminate în -îp/-íp/ -p şi a verbelor auxiliare pítír- "a termina", şîk- "a ieşi", bol- "a fi, a deveni".

Aspectul rezultativ exprima o acţiune încheiata, plenitudinea acţiunii sau rezultatul unei acţiuni; de exemplu: Bútún kitaplarnî okîp pítírdím. "Am citit toate cartile". Dolaplarîñ epísín aktarîp şîktîm. "Am scotocit toate dulapurile". Yemeşímní aşap boldím. "Mi-am mîncat mîncarea".

4. Aspectul aproximativ. Aspectul aproximativ al verbelor se formează din tema gerunziala terminata în -a/-e// -y şi verbul auxiliar yaz- , cu sensul de "era cît pe aci ..."; de exemplu: Basamaktan túşiyatırganda ğıgılayazdım. "In timp ce coboram de pe scara era cît pe aci sa cad".

5. Aspectul de spontanetitate sau instantaneu al verbelor se formează prin îmbinarea unei teme verbale terminate în -a / -e cu verbul auxiliar koy- (~ goy~ wîy/ wiy) "a lasa". De exemplu: ala koy (~ alagoy ~ alawîy) "a lua imediat", kele koy (~ kelegoy ~ kelewiy) "a veni imediat", aşa koy- (~ aşagoy ~ aşawiy-) "a mînca imediat".

Forma negativă a aspectului de spontaneitate sau instantanee se formeaza prin alipirea particulei de negaţie la tema verbului auxiliar.

De exemplu: ala koyma- (~ ala goyma- ~ alawlyma-) "a nu lua imediat", kele koyma- (~ kele goyma- ~ kelewiyma-) "a nu veni imediat".

Aspectele iterative ale verbelor

Aspectul trecutului iterativ. Acest aspect se formează din tema prezentului indicativ şi verbul auxiliar turgan, la care se alipesc sufixele personale predicative. El exprimă o acţiune care avea loc în mod obişnuit în trecut. De exemplu: ala turganman "(obişnuiam să) iau", kele turganman "(obişnuiam să) vin".

Aspectul trecutului iterativ are şi o formă contrasă. De exemplu: alatăn (< ala turgan) "(obişnuia să) vină".

Aspectul prezentului momentan se formează din tema prezentului indicativ şi verbul auxiliar yatîr exprimînd o acţiune care continuă sau are loc în momentul actului vorbirii. De exemplu: alayatîr "ia", okîyatîr "citeşte"; Kaşînîz o yerden, maşina keliyatîr "Fugiţi de acolo, că vine maşina ".

Aspectul trecutului neterminat se formează din tema prezentului indicativ şi verbul yatîr cu marca participiului trecut -gan. El exprimă o acţiune neterminată care are loc în prezent. De exemplu: yazayatîrgan "scrie", keliyatîrgan "vine".

Aspectul trecutului neterminat are şimo formă contrasă. De exemplu: alayatkan (< alayatîrgan) "ia".

Aspectul intenţional se formează din tema viitorului categoric al verbelor şi verbul auxiliar bolmak "a fi". El se conjugă primind sufixele personale ale conjugării I.

Singular

Pers. I :alağak bolaman "intenţionez să iau"

Pers.aII-a :alağak bolasîn "intenţionezi să iei"

Pers.aIII-a:alağak bola "intenţionează să ia"

Plural

Pers. I :alağak bolamız "intenţionam sa luam"

Pers.a II-a:alağak bolas(ın)ız "intenţionaţi sa luaţi"

Pers.aIII-a:alağak bolalar "(ei) intenţioneaza sa ia"

Intenţionalul, dupa cum reiese şi din conjugarea verbului almak "a lua", exprima o acţiune care se va înfaptui sub forma unei intenţii pe viitor. De exemplu: Yazga deñizge keteğek bolamîz. "La vară intenţionam sa mergem la mare".

Aspectul simulativ se formeaza din tema trecutului nedeterminat (preterit) şi verbul auxiliar bolmak "a fi". Simulativul se conjugă primind sufixele personale tipul I.

Singular

Pers. I :Algan bolaman "mă prefac că iau"

Pers.a II-a :algan bolasiñ "te prefaci că iei"

Pers.a III-a:algan bola "se preface că ia"

Plural

Pers. I :algan bolamiz "ne prefacem că luam"

Pers.a II-a :algan bolas(iñ)îz "vă prefaceţi că luaţi"

Pers.a III-a:algan bolalar "se prefac ca iau".

Simulativul exprima o acţiune simulata în prezent. De exemplu: Oniñ karşişinda şalişkan bolaman, o ketkenímen ğantayîp ğataman."In faţa lui ma prefac că muncesc, dar imediat cum pleacă mă culc".

Aspectul posibilitativ al verbelor se formează prin îmbinarea unei teme verbale terminate în -a/ -e // -y cu verbele auxiliare almak "şi bílmek, ambele cu sensul de "a putea". De exemplu: ala almak // ala bílmek "a putea lua", kele almak // kele bílmek "a putea veni", oynayalmak // oynaybílmek "a putea sa se joace", etc.

In limbajul curent dupa temele terminate în -a / -e se foloseşte frecvent şi forma contrasa prin elidarea vocalei sufixale a temei. De exemplu: alalmak (< ala almak), kelalmak (< kele almak).

Aspectul imposibilitativ, care este de fapt forma negativă a aspectului posibilitativ, se formeaza pe aceeaşi cale, numai cu verbele auxiliare conjugabile se folosesc la forma negativa. De exemplu: ala almamak // ala bílmemek "a nu putea lua", kele almamak // kele bílmemek "a nu putea veni".

In limbajul curent se foloseşte frecvent şi forma aparuta prin haplologie, ca de exemplu: alamamak (< ala almamak), kelamamak (< kele almamak).

Conjugarea verbelor

In limba tătara conjugarea (sau schimbarea verbelor dupa numar şi persoană) este reprezentata prin doua tipuri de sufixe care exprima simultan şi numarul subiectului.

Sufixele primului tip se folosesc pentru conjugarea verbelor la timpurile prezent, trecutul nedeterminat, aorist şi viitor al modului indicativ, precum şi pentru conjugarea verbelor la modul necesitativ.

Paradigma sufixelor conjugarii (tipul I) este urmatoarea:

	Singular	Plural
Pers. I	-men/ -men	-miz / -míz
Pers. a II-a	-siñ/ -síñ	-si(ñi)z / -sí(ñí)z
Pers. a III-a	- -	-lar -ler

Sufixele celui de al doilea tip se folosesc pentru conjugarea verbelor la timpul trecut determinat al modului indicativ, la condiţional şi la optativ.

Paradigma sufixelor conjugarii (tipul II) este urmatoarea:

	Singular	Plural
Pers. I	-m	-k / -k
Pers. a II-a	-n	-ñiz / -ñíz
Pers. a III-a	-	-lar / -ler

Modurile verbale

Modurile verbale exprima raportul stabilit de vorbitor între o acţiune şi o realitate. Din punct de vedere al înţelesurilor exprimate, în limba tatara se disting două feluri de moduri verbale: modul indicativ, care se exprima prin formele timpurilor, şi modurile deziderative, care se exprimă prin formele imperativului, condiţionalului, optativului, necesitativului, simulativului şi al intenţionalului.

Toate formele celor doua moduri, cu excepţia timpului trecut categoric (perfectului) şi a imperativului, posedă şi aspecte narative, care includ imperfectul şi dubitativul.

De asemenea, toate formele şi aspectele celor două moduri sînt personale, avînd formele afirmative, negative şi interogative, acestea din urma putînd fi afirmativ - interogative sau negativ - interogative.

Modul indicativ

Indicativul exprimă o acţiune care este percepută ca fiind reală. Indicativul nu poseda vreo marcă formală specială. Prin aceasta el se opune tuturor celorlalte moduri. In schimb, lipsa mărcii formale speciale este compensata prin varietatea formelor de timp care redau diferite nuanţe ale unei acţiuni (sau stări) reale. Modul indicativ este unicul mod verbal în care este reprezentat întregul sistem al timpurilor.

Prin procedeele lor de formare, timpurile se împart în două grupe: sintetice, care se formeaza prin alipirea la temele verbale a unor sufixe speciale şi analitico - sintetice, care se formează prin îmbinarea unui verb de baza cu verbul defectiv e- la timpul trecut determinat sau nedeterminat.

Din punct de vedere semantic, atît timpurile sintetice, cît şi cele analitico-sintetice se grupeaza în jurul celor trei timpuri principale: trecut, prezent şi viitor.

Schema modurilor şi timpurilor în limba tatara

Tema	Semnul semantic	Forma simpla	Forme compuse: Trecut	Forme compuse: Dubitativ
Prezent	-e	Prezent bile	Imperfect I sau Imperfect durativ bíle edí	Dubitativ prezent I şi imperfect I bíle eken
Aorist	-r	Prezent aorist bílír	Imperfect II sau Imperfect aorist bílír edí	Dubitativ aorist şi imperfect II bílír eken
Trecut determinat	-dí	Trecut determinat bíldí	-	-
Trecut nedeterminat	-gen	Trecut nedeterminat bílgen	Mai mult ca perfectul bílgen edí	Dubitativ trecut nedeterminat şi mai mult ca perfectul nedeterminat. bilgen eken
Viitor intenţional	-egek	Viitor intenţional bílegek	Intenţional imperfect bílegek edí	Dubitativ viitor şi imperfect intenţional bílegek eken
Imperativ	-	-	-	-
Necesitativ	-melí	Necesitativ bílmelí	Necesitativ imperfect bílmelí edí	Necesitativ prezent şi imperfect dubitativ. bílmelí eken
Optativ subjonctiv	-ey -sin	Optativ subjonctiv bílsín	Optativ imperfect bílgíydí	Optativ imperfect dubitativ bílíyím eken
Condiţional	-se	Condiţional bílse	Condiţional imperfect bílse edí	Condiţional prezent şi imperfect dubitativ bílse eken

Timpurile trecute

Timpurile trecute sînt reprezentate prin: 1. perfect (sau trecutul categoric); 2. trecutul nedeterminat sau preterit , ultimul, cu aspectele sale narative de imperfect şi dubitativ.

Trecutul determinat sau perfectul

Perfectul sau trecutul determinat numit şi trecutul categoric se formeaza cu ajutorul sufixului -dî / -di // -tî / -ti, iar în cursul conjugarii primesc sufixele conjugarii aparţinînd timpului II.

Singular	Plural
Pers. I :yazdım "am scris"	yazdîk "(noi) am scris"
Pers. a II-a:yazdıñ "ai scris"	yazdîñîz "aţi scris"
Pers.a III-a:yazdî "a scris"	yazdîlar "au scris"

Negativul se formeaza prin alipirea particulei de negaţie -ma/-me dupa tema verbala. De exemplu: almadî "n-a luat"; kelmedí "n-a venit".

Perfectul sau trecutul categoric se foloseşte pentru redarea acţiunii facute în trecut, în exactitatea căreia vorbitorul nu are nici un fel de îndoiala. De exemplu: Ózíne aşayt karap awada aylangan şipsalgîş, bódene ballarınıñ dawişîn eşíttí. "Uliul care plana în aer căutîndu-şi de mîncare a auzit glasul puilor de potîrniche".

Bardîm şeşme başina, "Am fost la capătul cişmelei,
Yazî yazdîm taşîna; I-am scris o inscripţie pe piatra ei,
Kelgen geşken okîsın, Sa citească cei ce vin şi cei ce pleacă
Neler keldí başîma. De cele ce mi-au venit pe capul meu".

Trecutul nedeterminat sau preterit

Trecutul nedeterminat se formeaza prin alipirea la tema verbala a sufixului participiului trecut -gan / -gen // -kan/ -ken, la care se adauga sufixele personale ale conjugarii aparţinînd tipului I.

Singular
Pers. I :yazganman "(se pare ca) am scris"
Pers. a II-a:yazgansıñ "(se pare ca) ai scris"
Pers. aIII-a:yazgan "(se pare că) a scris"

Plural

Pers. I   :yazganmiz "(se pare ca) am scris"

Pers.aII-a :yazgans(ıñ)iz "(se pare ca) aţi scris"

Pers.aIII-a:yazganlar "(se pare ca) au scris".

Tema negativa yazmagan şi yazgan yok se conjugă conform aceleiaşi reguli.

Trecutul nedeterminat exprima o acţiune care a avut loc în trecut, dar la care nu a participat sau pe care nu a văzut vorbitorul, relatînd-o prin cuvintele altora. De exemplu: Ullarî demetní alip denegenler ve tîrîşkanlar, ama sîndîralmaganlar. "Copii, luînd snopul, încercară şi se straduiră, dar nu putura sa-l rupa".

Cel mai adesea însa trecutul nedeterminat exprima rezultatul unei acţiuni care a avut loc cîndva. De exemplu: Kîş kîraw man bayga selám gíbergen. "Iarna işi trimise bogataşului salutul prin bruma".

Karaldîñdan geşke(n)men   "Trecut-am prin curtea ta,
Pengireñe şertke(n)men   Batut-am la fereastra ta,
Anayiñ ma a darılgan   Suparatu-s-a pe mine maica-ta;
Men anaña ka(y)tke(n)men.   Ce i-am facut eu mamei tale?".

Mai mult ca perfectul

Mai mult ca perfectul se formeaza de la tema trecutului nedeterminat şi perfectul verbului defectiv e-, care se conjugă astfel:

	Singular	Plural
Pers. I	:yazgan edím"scrisesem"	yazgan edík "scriseseram"
Pers.a II-a	:yazgan edíñ "scrisesei"	yazgan edíñíz "scriseserăţi"
Pers.aIII-a	:yazgan edí "scrisese"	yazgan edíler "scrisesera".

Forma negativă se realizează prin procedeele sintetic (de exemplu: yazmagan edí) şi analitic (de exemplu: yazgan yok edí) "nu scrisese". Ambele forme negative se conjuga la fel ca şi forma afirmativa.

Mai mult ca perfectul exprima o acţiune trecuta, care este precedată de o altă acţiune trecută. De exemplu: Záten, maden ogaklarîndakî

atlar, kişílerníñ dert arkadaşlarî bolgan edíler. "De altminteri, caii de la minele de minereuri deveniseră prietenii de suferință ai oamenilor". Taa sîpraga otîrmagan edíler. "Incă nu se așezaseră la masă".

Trecutul nedeterminat dubitativ

Trecutul nedeterminat dubitativ se formează de la tema trecutului nedeterminat și verbul defectiv e- cu sufixul -ken. Verbele la trecutul nedeterminat dubitativ se conjugă după cum urmează:

Singular

Pers. I :yazgan ekenmen "(se zice că) scrisesem

Pers. a II-ayazgan ekensíñ "(se zice că) scrisesei

Pers.aIII-a:yazgan eken "(se zice)că) scrisese"

Plural

Pers. I :yazgan ekenmíz "(se zice că) scriseserăm"

Pers.a II-a:yazgan ekens(íñ)íz "(se zice că) scriseserăți"

Pers.aIII-a:yazgan ekenler "(se zice că) scriseseră".

Forma negativă se realizează la fel ca și ka celelalte forme: sintetic (de exemplu: yazmagan ekenmen) și analitic (yazgan yok ekenmen) "se zice că nu scrisesem".

Trecutul nedeterminat dubitativ exprimă o acțiune trecută nedefinită, în a carei realizare vorbitorul are un dubiu, deoarece el relatează despre această acțiune din cele auzite sau citite, fără a fi participat sau a fi fost martor al acțiunii date. De exemplu: Eskíden, dedelerímíz, bo yerlerde, at oynatkan ekenler, bír şiyden korkmay, ğesúr adamlar bolgan ekenler. "Pe vremuri, strabunii noștri, se zice că-și jucau caii pe aceste meleaguri, nu se temeau de nimic, se zice că erau oameni viteji".

Timpul prezent

Prezentul posedă formele de imperfectiv și dubitativ. El se formează prin alipirea sufixelor gerunziale -a / -e // -y la tema verbelor, după care se alipesc sufixele conjugării aparținînd tipului I.

Paradigma conjugării verbelor la timpul prezent este următoarea:

almak "a lua"

Singular	Plural
Pers. I :alaman "(eu) iau"	alamîz "(noi) luam"
Pers. a II-a:alasîñ "(tu) iei"	alas(îñ)îz "(voi) luaţi"
Pers.aIII -a:ala "(el) ia"	alalar "(ei) iau"

kelmek "a veni"

Pers. I :kelemen "(eu) vin"	kelemíz "(noi) venim"
Pers. a II-a:kelesíñ "(tu) vii"	keles(íñ)íz "(voi) veniţi"
Pers.a III-a:kele "(el) vine"	keleler "(ei) vin"

oynamak "a se juca"

Pers. I :oynayman "mă joc"	oynaymîz "ne jucăm"
Pers. a II-a:oynaysîñ "te joci"	oynays(îñ)îz "vă jucaţi"
Pers.a III-a:oynay "se joacă"	oynaylar "se joacă"

işlemek "a munci"

Pers. I :íşliymen "muncesc"	íşliymíz "muncim"
Pers. a II-a:íşliysíñ "munceşti"	işliys(iñ)îz "munciţi"
Pers. aIII-a;íşliy "munceşte"	íşliyler "(ei) muncesc"

Prezentul exprimă o acţiune sau(stare) care are loc în mod constant. De exemplu: Kúndízníñ kapîsî aşîla ve dalga - dalga ğarîk şayîrlarga akmaga başlay. "Se deschise uşa zilei şi valuri - valuri lumina începe să se reverse în vai".

Bîzní kutlay bayram tanî	"Ne felicită zorii sărbătorii
Em de sîypay ğimşak gel	Si ne mîngîie zefirul;
Er gún sayîn gúzelleşe	Zi de zi se înfrumuseţează,
Alga kete bízím el.	Progresează ţara noastră".

Prezentul imperfect

Prezentul imperfect se formează prin îmbinarea temei prezentului cu perfectul verbului defectiv e- .

Paradigma conjugării verbelor la prezentul imperfect este

urmatoarea:

Singular	Plural
Pers. I : ala edím "luam"	ala edík "luam"
Pers.aII-a:ala edíñ "luai"	ala edíñíz "luați"
Pers.III-a:ala edí "lua"	ala edíler "luau"

Imperfectul exprima o acțiune neterminată, de durată sau care s-a repetat în trecut. De exemplu: Magazinge kírdík. Kíşíler bír tejgadan başkasîna geşe ve alaǧak mallarîn ayîra edíler. "Am intrat în magazin. Oamenii treceau de la o tejghea la alta şi îşi alegeau marfurile pe care urmau sa le ia". Íşçíler ken-ter tógíp şalîşa, oǧaklarnîñ sahiplerí deseñ zeñgínlík toplay edíler. "Muncitorii munceau vărsîndu-şi sudoarea; cît priveşte pe stăpînii minelor, aceştia adunau bogății".

Prezentul dubitativ

Prezentul dubitativ se formează prin îmbinarea temei prezentului cu forma participiului trecut al verbului defectiv e-.

Singular

Pers. I :ala eke(n)men "(se pare ca) luam"

Pers. a II-a ala eke(n)síñ "(se pare ca) luai"

Pers.aIII-a:ala eken "(se pare ca) lua".

Plural

Pers. I :ala eke(n)míz "(se pare ca) luăm

Pers. aII-a:ala ekens(íñ)íz "(se pare că) luați

Pers. aIII-a ala ekenler "(se pare că) luau".

Prezentul dubitativ exprimă o acțiune săvîrşită în trecut de subiectul vorbitor, dar despre care a aflat prin intermediul cuiva sau a ceva. De exemplu: Zawallî akaynîñ bo íşní etmege bek ǧüregí tutmay, kurtkanî ǧatîştîrmaga ograşa eken. "Inima sărmanului om nu-l lăsa să înfăptuiască treaba aceasta şi se străduia s-o tempereze pe bătrîna.

Timpul viitor (categoric)

Viitorul categoric se formeaza prin alipirea la tema verbală a sufixelor (a)ğak/-(e)ğek şi -(y)ğak/-(y)ğek.

Paradigma conjugarii verbelor la timpul viitor este urmatoarea:

oynamak "a se juca"

	Singular	Plural
Pers. I	:oyna(y)ğakman "am sa mă joc"	oyna(y)ğakmîz "o să ne jucăm"
Pers.a II-a	:oyna(y)ğaksıñ "ai sa te joci"	oyna(y)ğaks(ıñ)ız "o sa vă jucați"
Pers. a III-a	:oyna(y)ğak "are sa se joace"	oyna(y)ğaklar "or sa se joace"

kúlmek "a rîde"

	Singular	Plural
Pers. I	:kúleğekmen "am să rîd"	kúleğekmíz "o sa rîdem"
Pers. a II-a	:kúleğeksíñ "ai sa rîzi"	kúleğeks(íñ)íz "o să rîdeți"
Pers. a III-a	:kúleğek "are sa rîda"	kúleğekler "or sa rîda"

In limba vorbita se întrebuințează curent şi forma turcă aparută prin contragere. De exemplu: alağam (< alağakman) "am sa iau", bereğem (< bereğekmen) "am sa dau", yazağañ (< yazağaksıñ) "ai sa scrii", kóreğeñ (< kóreğeksíñ) "ai să vezi".

Viitorul categoric exprimă o acțiune care urmeaza sa se înfaptuiască neapărat în viitor. De exemplu:

Anayşîgîm keteğekmen, keteğek,
Bo dúnyanî bír top şeşek eteğekmen, eteğek.
"Mamicuțo, voi pleca şi am sa plec.
Si voi face şi o să fac din această lume un buchet de flori".

Ğol boyînda gúller aşkan	"Au înflorit trandafirii pe alei,
Onlarnî kímler koklayğak	Cine le va mirosi ?
Bíz ketken soñ áskerlíkke	Dupa ce vom pleca în armată,
Sízlerní kímler ğoklayğak.	Cine vă va mai vizita?".

Viitorul categoric imperfect se formeaza prin îmbinarea temei viitorului categoric şi sufixul trecutului categoric al verbului defectiv e-.

Singular	Plural
Pers. I :alağak edím "trebuia să iau"	alağak edík "trebuia să luăm"
Pers.aII-a:alağak ediñ "trebuia să iei"	alağak edíñíz "trebuia să luaţi"
Pers.lII-a:alağak edí "trebuia să ia"	alağak edíler "trebuia să ia"

Viitorul categoric imperfect se foloseşte în cazul cînd o acţiune care trebuie neapărat săvîrşită în viitor este transpusă pe planul timpului trecut. De exemplu: Oga kalgan bolsa, bo íş beş kún tuwîl, beş apta súreğek edí. "Dacă ar fi fost după el, treaba aceasta trebuia să continue nu,cinci zile, ci cinci săptămîni".

Adesea, această formă exprimă şi o intenţie, dar care nu a fost îndeplinită dintr-un motiv sau altul. De exemplu: Bek kóp kitap alağak edím, ama, param yok edí. "Urma (era) să iau foarte multe cărţi, dar n-aveam bani". Men o yerde bolmaydîm, kesenkes, suwga buwîlîp óleğek edí. "De n-aş fi fost eu acolo, era să moară, cu siguranţă, înnecat în apă". Bír ay ta keşíkken bolsa íş píteğek edí. "Dacă ar fi întîrziat încă o lună, treaba urma să se termine".

Viitorul categoric dubitativ se formează prin îmbinarea temei viitorului categoric cu sufixul participiului trecut -ken al verbului defectiv e-.

Singular

Pers. I :alağak ekenmen "(se zice că) era să iau"

Pers. a II-a alağak ekensíñ "(se zice că) era să iei"

Pers. III-a:alağak eken "(se zice că) era să ia"

Plural

Pers. I :alağak ekenmíz "(se zice că) era să luăm"

Pers.aII-a :alağak ekens(íñ)íz "(se zice că) era să luaţi"

Pers.aIII-a:alağak ekenler "(se zice că) era să ia"

Viitorul categoric dubitativ exprimă o intenţie care urma să se înfăptuiască, dar nu s-a înfăptuit dintr-un motiv sau altul. Intenţia de a săvîrşi acţiunea este relatată vorbitorului de către un alt subiect

din care cauza vorbitorul nu este sigur de afirmaţia sa. De exemplu: Úylenegek eken ama, ózíne kóre eşbír uygîn kîz taba almagan. "Era sa se casătorească, dar nu şi-a putut găsi o fată potrivită pentru el".

Aoristul

Aoristul se formează cu ajutorul sufixelor -ar/ -er sau îr/ -ír // -r, care se alipesc la tema verbelor. Paradigma conjugării verbelor la aorist:

Singular	Plural
Pers. I :alîrman // alírím "iau, voi lua"	alîrmîz "luăm, vom lua"
Pers. aII-a:alîrsîñ "iei, vei lua"	alîrs(îñ)îz "luaţi,veţi lua"
Pers.aIII-a:alîr "ia, va lua"	alîrlar "iau, vor lua"

Aoristul exprimă o acţiune care trebuie să se facă după momentul vorbirii cu nuanţele modale de presupunere, îndoială şi nesiguranţă. De exemplu:

Men tatarman, tatarman — "Eu sînt tatar, sînt tatar,
Dúnyaga kol atarman — Imi întind mîna pe tot globul,
Yamanlîktan kaşarman — Fug de tot ce este rău,
Yakşîlîkman yaşarman. — Traiesc cu tot ce este bun".

Pers. a III-a plural a aoristului exprimă o acţiune care are loc de obicei, în mod obişnuit la prezent. De exemplu: Onlarní kíşíler şanaga ğeger(ler), úst1eríne míner(ler), sawîp sútín íşer(ler), etín aşar(lar), teríleríndeн túrlí şiyler yasarlar. "Pe ei (reni) oamenii îi înhamă la sanie, îi călăresc, mulgîndu-i îi beau laptele, îi mănîncă carnea, confecţionează fel de fel de lucruri din pieile lor".

Aoristul imperfect se formează prin îmbinarea temei aoristului cu verbul defectiv e- şi sufixul perfectului -dí. Paradigma conjugării verbelor la imperfectivul aorist:

Singular

Pers. I :alîr edím "mi-aş lua" alîr edík "ne-am lua"

Pers.aII-a:alîr edíñ "ţi-ai lua" alîr edíñíz "v-aţi lua"

Pers.III-a:alîr edí "şi-ar lua" alîr edíler "(ei) şi-ar lua"

Aoristul imperfect exprimă o acţiune care urmează să aibe loc în viitor, cu nuanţele modale de intenţie şi dorinţă. De exemplu:

Yazga şîksam, úy salsam, "De-aş ieşi pînă la vară, de-aş face o casă,

Kiramet gapsam; De-aş acoperi cu ţiglă;

Alîr edím bír kîzşîk, Mi-aş lua o fetişcană,

Borişka tapsam. De aş găsi-o cu împrumut ".

Aoristul dubitativ se formează prin îmbinarea temei aoristului cu sufixul participiului trecut al verbului defectiv e. De exemplu: alîr eken "se zice că lua".

Această formă se întrebuinţează numai cu sufixul interogativ -mî/ -mí, care, alipit la forma aoristului dubitativ, intensifică şi mai mult nuanţele de presupunere şi îndoială. De exemplu:

Kelírm(í)eken, kelmezm(í)eken "Veni-vor oare, ori nu vor veni,

Mením raat gúnlerím . Ale mele zile liniştite ".

Modurile deziderative

Modurile deziderative exprimă acţiuni care ar fi de dorit să se înfăptuiască sau să se realizeze. Ele exprimă o cerinţă, o dorinţă, o opţiune, o intenţie. Corespunzător acestor înţelesuri în limba tătară există un număr de patru moduri deziderative: 1. imperativul ; 2. optativul; 3. condiţionalul; 4. necesitativul.

Precum s-a mai arătat, cu excepţia imperativului, restul modurilor deziderative posedă forme de imperfect şi dubitativ.

1. Modul imperativ

Imperativul exprimă un ordin, un îndemn, o rugăminte, o chemare

şi alte nuanţe de îndemnuri la savîrşirea acţiunii din partea vorbitorului.

Imperativul pers. a II-a singular nu are nici o marcă formală specială. Intrucît pers. a II-a singular nu posedă nici o marcă formală, ea corespunde cu rădăcina oricărui verb sau invers, orice rădăcină verbală corespunde cu pers. a II-a singular a modului imperativ. De exemplu: al- "ia", este rădăcina verbului al-mak "a lua", başla "începe" este tema verbului başla-mak "a începe", etc.

Modul imperativ are doar formele pers. a II-a şi a III-a singular şi plural.

	Singular	Plural
Pers. I	: -	-
Pers. a II-a	: yaz "scrie"	yaziñîz "scrieţi"
Pers. a III-a	: yazsîn "să scrie"	yazsînlar "să scrie"

Indemnul la realizarea unei acţiuni poate căpăta, în funcţie de context, natura unei porunci categorice, a unei rugăminţi insistente, a sfatului etc. De exemplu:

Ogîr ola gol bolsîn, "Să ai drumul cu noroc,
Toz konmasîn; Să nu te atingă colbul,
Seni ǧayaw ǵibergen, Cel care te trimite pe jos
Eş oñmasîn. Să nu aibă parte de noroc."

Pentru a atenua porunca sau, dimpotrivă, pentru a-i da o intensitate mai mare se folosesc diferite mijloace gramaticale şi de intonaţie. De exemplu: Ǧanîm, maga bír kade suw ber ta "Sufletul meu, dă-mi (te rog) un pahar cu apă "

Sensurile de mai sus se redau la pers. a II-a singular şi prin alipirea la rădăcina verbală a sufixelor neaccentuate -şî/ -şí //-sî/ -sí // -sana/ -sene. De exemplu: Alşî balam alsana, - diymen. "Ia, copilul meu, ia - îţi zic." Bo kitapnî maga beríp tursana . "Dă-mi te rog pentru puţin această carte ". Alte exemple:

Ğíber atíñ otlakka, "Trimite-ţi calul la paşune
Kawdan şalsîn; Sa cînte din iasca
Sarî mîyîk, kók kózíñ Mustaţa-ţi galbena şi ochii-ţi verzi
Otka ğansîn In foc se arză "

Modul optativ

Optativul exprima o dorinţa sau o intenţie a vorbitorului de a savirşi o acţiune.

Marca formală a optativului este reprezentată printr-o forma rezultata prin contragere, şi anume, -ay/ -iy // -y (< gay/ -giy) folosită numai la pers. I singular şi plural cu sufixele personale - predicative corespunzătoare. De exemplu: alayîm "sa iau", beríyím "să dau", la singular şi alayîk "sa luam", beríyík "sa dam" la plural.

Biz oynayík, kúlíyík, "Să ne jucam şi să rîdem
Golda dogrî gúríyík; Să mergem pe calea dreaptă
Osallîklar kerekmíy, Nu ne trebuiesc (lucruri) rele
Tek yakşîlîk bílíyik. Dorim sa ştim doar de bineţe".

Forma plina a sufixului optativului -gay / -giy este folosită numai la optativul imperfect care se formează prin alipirea la forma plină a sufixului perfectului -dí / -dí. Această formă se conjugă, primind sufixele conjugarii pentru tipul I.

Singular

Pers. I :algaydím "mai bine luam" algaydík "mai bine luam (noi)"
Pers. a II-a:algaydíñ "mai bine luai" àlgaydíñíz "mai bine luaţi"
Pers.alII -a:algaydî "mai bine lua" algaydîlar "mai bine luam"

Aceasta formă exprima parerea de rau a vorbitorului pentru că nu a săvîrşit o acţiune. De exemplu: Kolíñnî ğebíñe tîgîp kelêğegíne, eş bolmaydîm, mîna balaga bír kutík bombom alîp kelgiydíñ "Decît să fi venit cu mîna în buzunar, cel puţin să fi adus şi tu o cutie de bomboane acestui copil ".

Forma negativa almagaydî // (~ almaydı), kelmegiydí (~ kelmiydí) este folosita mai frecvent, avînd acelaşi înţeles ca şi cea afirmativa. De exemplu: Men mında kelmegiydım de bo kúnlerní kórmegéydím."Mai bine nu veneam aici şi nu vedeam aceste zile".

Modul condiţional

Condiţionalul se formeaza prin alipirea sufixului -sa/ -se la tema verbala. El se conjuga primind sufixele personale ale conjugarii a II-a.

	Singular	Plural
Pers. I	:alsam "daca iau"	alsak "daca luam"
Pers.aII-a	:alsañ "daca iei"	alsañız "daca luaţi"
Pers.aIII-a	:alsa "daca ia"	alsalar "daca iau"

Condiţionalul exprima o acţiune care pune o condiţie în realizarea unei alte acţiuni. De exemplu:

Şînlap şînşî tuwîlman — "Nu-s cîntareţ sa cînt,
Şînlasam, yalmam; — Dar de cînt nu-mi va fi ruşine,
Şînşılarnıñ artından, — In urma cîntareţilor,
Kaytseñ kalmam. — Orice ai face nu voi ramîne.
Şîn degeníñ nedír o — Ce o fi el cîntul
Kelíştírseñ, — De-l potriveşti,
Şından saray salîrman — Din cînturi iţi voi construi palate
Eríştírseñ. — De ma vei intarita ".

Kolaysıznı koyníña alsañ, ekí ayagî tışta kalîr. "Daca-l iei în braţe pe un neindeminatic, îi ramîn cele doua picioare afara".

Kawe bolsam, dolaplarda — "De aş fi cafea în prajitor,
Kawîrîlsam; — De m-aş praji;
Toz-duman bolsam, awalarda — De aş fi colb şi fum, în aer
Sawîrîlsam. — De m-aş răspîndi".

Condiţionalul imperfect se formează de la tema condiţionalului + verbul defectiv e- cu sufixul perfectului -dí. Sufixele personale ale conjugării tipul I pot să se alipească fie la tema condiţionaului (de exemplu: alsam edí "de aş lua"), fie după verbul defectiv (de exemplu: alsa edím).

	Singular	Plural
Pers. I	:alsa edím "de aş lua"	alsa edík "de am lua"
Pers.a II-a	:alsa ediñ "de ai lua"	alsa ediñiz "de aţi lua"
Pers.a III-a	:alsa edí "de ar lua"	alsa edíler "(ei) de ar lua"

Imperfectivul condiţionalului exprimă o opţiune şi do dorinţa privitor la săvîrşirea unei acţiuni. De exemplu: O bír kere kolín otka pişírse edí, sora otnıñ ne ekenín bílír edí. "De şi-ar frige el mîna la foc, ar şti după aceea ce reprezintă focul".

Condiţionalul dubitativ se formează cu tema condiţionalului, cu sufixul participiului trecut -ken al verbului defectiv e- . Sufixele personale ale conjugării a II-a se alipesc după tema condiţionalului.

	Singular	Plural
Pers. I	:alsam eken "de aş lua(cîndva)	alsak eken "de am lua(cîndva)
Pers.a II-a	:alsañ eken "de ai lua(cîndva)	alsañiz eken "de aţi lua"
Pers.a III-a	:alsa eken "de ar lua(cîndva)	alsalar eken "de ar lua"

Condiţionalul dubitativ exprimă tot o opţiune, o dorinţă, dar a cărei realizare nu este determinată în timp, fiind astfel pusă la îndoială. De exemplu: Ólsem eken de bo dúnyanıñ kārınden bí- kutîlsam eken "de aş muri o dată şi de-aş scăpa de chinurile acestei lumi ".

Modul necesitativ

Necesitativul se formează cu ajutorul sufixului -malî / -mele, care se alipeşte la rădăcina verbală. El se conjugă primind sufixele personale ale conjugării I.

Singular | Plural

Pers. I : almalîman "ar trebui sa iau" almalîmiz "ar trebui să luăm"

Pers.a II-a : almalîsîñ "ar trebui sa iei" almalîs(îñ)îz "ar trebui să luați

Pers.a III-a: almalî "ar trebui sa ia" almalîlar "ar trebui sa ia"

Negativul se realizeaza sub forma almamalî "n-ar trebui sa ia".

Necesitativul exprima o acțiune pe care vorbitorul ar trebui s-o faca în mod necesar și categoric. De exemplu: Bo egínlerní endí toplamalîmîz, kúní keldí. "Ar trebui deja sa stringem aceste grîne, le-a sosit ziua". Úyge kaytmalî da íșke belsenmelí "Ar trebui să mă-ntorc acasa și sa ma apuc de treaba ".

Necesitativul imperfect se formeaza cu tema necesitativului și marca perfectului -dí al verbului defectiv e- . De exemplu:

Singular

Pers. I : almalî edím "trebuia sa iau"

Pers. a II-a : almalî edíñ "trebuia sa iei"

Pers. a III-a: almalî edí "trebuia să iei"

Plural

Pers. I : almalî edík "trebuia sa luam"

Pers. a II-a : almalî edíñíz "trebuia sa luați"

Pers. a III-a: almalî edíler "trebuia să ia"

Necesitativul imperfect exprima o acțiune care ar fi trebuit sa se realizeze în trecut, dar care a fost realizata și din care cauză vorbitorul regreta. De exemplu: Ișke tutînmazdan ewel, bașta bír plan kurmalî edíñ sora íșke bașlamalî edíñ "Inainte de a te apuca de lucru, trebuia sa-ți faci un plan, iar apoi să te fi apucat de treabă ".

Necesitativul dubitativ se formeaza cu tema necesitativului și sufixul participiului trecut alipit la verbul defectiv e- . Această forma mai puțin uzitata în limba tatara se conjuga după cum urmează:

Singular

Pers. I :almalî ekenmen "ar fi trebuit să iau"

Pers. a II-a:almalî ekensíñ "ar fi trebuit să iei"

Pers.a III-a:almalî eken "ar fi trebuit să ia"

Plural

Pers. I :almalî ekenmíz "ar fi trebuit să luam"

Pers. a II-a:almalî ekens(íñ)íz "ar fi trebuit să luaţi"

Pers.a III-a:almalî ekenler "ar fi trebuit să ia (ei)"

Formele impersonale ale verbului

Formele impersonale ale verbului sînt acelea care nu primesc sufixele personale ale conjugarii. Ca şi formele personale ale verbului, formele impersonale îşi pastreaza regimul cazual specific verbelor respective. Formele impersonale ale verbului sînt: participiul, gerunziul şi infinitivul (sau numele verbale).

Participiul

Participiul este forma impersonala a verbului care întruneşte simultan atît trasaturile specifice verbului cît şi pe acelea ale adjectivului. Trasaturilor verbale ale participiului aparţin sensul lexical de acţiune, posibilitatea de schimbare dupa aspect şi diateza, păstrarea trasaturii fundamentale a verbului, şi anume, posibilitatea trăsaturii de a avea formele afirmativ şi negativ. De asemenea, participiului îi este propriu timpul.

Trasaturile adjectivale ale participiului constau: în exprimarea înţelesului de însuşire a obiectului, în funcţia sintactică de atribut participial şi în îmbinarea cu determinatul sau prin juxtapunere. Ca şi adjectivul, participiul poate să se substantivizeze, dacă se foloseşte în locul substantivului determinat.

Participiul se formeaza prin alipirea unor sufixe speciale la tema verbala, avînd în acelaşi timp şi valori de timp. De asemenea, participiile pot avea forme sintetice şi analitice.

1. Participiul prezent - trecut. Participiul prezent - trecut se formează prin alipirea la tema verbală a sufixului -gan /-gen // -kan /-ken. De exemplu: konişkan kişi "omul care a vorbit", men otîrgan yer "locul pe care am şezut", o algan kitap "cartea luată de el"; Kók kenarlarî şólge tayangan balaban bír mawî kaptay bolîp kóríne edî."Marginile cerului se vedeau ca o mare copertă albastră rezemată de şes".

Cînd participiul trecut se substantivizează, el poate primi sufixele cazuale, ale numărului şi ale apartenenţei. De exemplu: Ak degenge, akkan suwlar toktar. "Celui care zice dreptate i se opresc apele curgătoare"; Tazîñ kazanganî bezengeníne ğetmes. "Agoniseala chelului nu-i ajunge la găteală"; Oylanganga ayttîm oylandî, bíldí, oylanmaganga ayttîm şakîldadî. "I-am spus celui ce gîndeşte - s-a gîndit şi a înţeles; i-am spus celui ce nu gîndeşte - a rîs în hohote"; Ózí ğîğîlgan ğîlamas. "Cel care cade singur nu plînge"; Tílín tîygan başîn korîr. "Cel care îşi ţine gura îşi apară (de fapt) capul".

Participiul viitor

Participiul viitor se formează prin alipirea sufixelor -ağak / -eğek // -(y)ğak / -(y)ğek la tema vebului. De exemplu: Agağak kan damarda turmas. "Sîngele care va curge nu stă în vine"; Bolağak bala bogîndan bellí bolîr. "Copilul care se va ajunge se cunoaşte cupă excrement ".

Participiul viitor poate căpăta, uneori, trăsăturile numelui verbal. De exemplu: Toplantîda katíp dawranağagîn em ne konîşağagîn maga ayttî. "Mi-a spus de felul cum o să se comporte şi ce o să vorbească la adunare".

Participiul aorist

Participiul aorist se formează prin alipirea la tema verbală a sufixului -îr / -ír sau -ar / -er // -r. De exemplu: Ğatîp aşar aşim bolsîn, ğantayîp kírer úyím bolsîn. "Să am mîncare pe care s-o mănînc culcat şi o casă în care să pot intra aplecat".

Gerunziul

Gerunziul este forma impersonala a verbului care întruneşte trăsăturile atît ale verbului, cît şi cele ale adverbului,

Pentru ca o forma sau alta să poată fi inclusă în categoria gerunziului, ea trebuie să raspundă urmatoarelor cerinţe:

1. sa aibă un sens de acţiune; 2. să indice raportul unei acţiuni faţă de un obiect direct, adică să aibă valori tranzitive şi intranzitive; 3. sa aibă posibilitatea de a indica raportul acţiunii faţă de un subiect, adica trebuie sa posede formele diatezelor; 4. să aibă formele afirmativă şi negativa; 5. sa fie însoţit, ca şi verbele de la care se formează, de cazuri; 6. să permita folosirea pe lîngă el a tuturor acelor cuvinte atributiv-circumstanţiale ca şi verbul de la care s-a format; 7. să nu primească sufixele categoriilor morfologice; 8. să se îmbine prin juxtapunere cu verbul şi cu formele sale şi 9. tema de la care s-a format trebuie să se întrebuinţeze în limba ca verb, adică trebuie să stea la baza sau sa constituie tema altor forme verbale.

Tuturor acestor cerinţe le raspund, în limba tătară, urmatoarele forme verbale, care pot fi considerate forme gerunziale.

1. -îp / -íp // -p
2. -a / -e // -y
3. -ga(n)şi / -ge(n)şí // -ka(n)şi =ke(n)şí
4. -ga(nî)man / -ge(ní)men // -ka(nî)man / -ke(ní)men
5. -gan soñ / -gen soñ // -kan soñ / -ken soñ
6. -may(în)ca / -miy(ín)ce
7. -madan /-meden
8. -în..-maz / -ín..-mez // -n..- maz / -n..- mez

In propoziţie, gerunziul îndeplineşte funcţia de complement circumstanţial. O particularitate a gerunziilor tătăreşti constă în aceea că ele pot avea un subiect gramatical propriu, distinct de subiectul verbului predicat, din care cauză ele pot îndeplini şi funcţia de predicat al

propozițiilor secundare. De exemplu: O kelge(n)şí, men íşímní pítíregekmen. "Pina cind are sa vina el, eu am sa-mi termin treaba"; Kúz kelmeden, toylar başlamaz. "Pina ce nu soseşte toamna nu vor începe nunțile"; Zíl urganî man dersler başladî. "De îndată ce a sunat clopoțelul au început lecțiile, etc.

Unele forme gerunziale intrînd în componența unor îmbinari stabile gramaticalizate, exprima modul sau natura de desfaşurare a acțiunii. Ele pot fi incluse în cadrul sistemului de formare a cuvintelor.

Gerunziul terminat în -îp / -íp // -p

Gerunziul terminat în -îp / -íp // -p exprimă o acțiune care preceda acțiunea verbului-predicat sau are loc în mod paralel. De exemplu: Kaşkîr turîp, bo sefer biyege alîp ğuwîrgan. "Lupul sculîndu-se, de astă data a alergat spre iapa"; Ğer, şeñ em ğanlî bolîp, kuneşníñ sîğak şáwlelerí astînda, sílkíníp yukîdan uyana. "Pamîntul devenind vesel şi vioi se trezeşte scuturîndu-se de somn sub razele calde ale soarelui".

Intre acțiunea de bază şi cea suplimentara redată de gerunziul terminat în -p sînt posibile următoarele raporturi semantice:

1. Acțiunea suplimentara o caracterizeaza pe cea fundamentală din punct de vedere al modului şi al procedeului de desfaşurare. De exemplu: tuşíníp konîşa "vorbeşte gîndind", yúzlep bere "dă scotîndu-ți ochii", ğîlap aşay "manîncă plîngînd", ğatîp okîy "citeşte culcat", etc.

2. Uneori gerunziul terminat în -îp / -íp // -p exprima pur şi simplu o acțiune care are loc în mod consecutiv. De exemplu: Toprak, uşîk damlalarî man moşaklanîp, ertenníñ tă bek bellí bolmagan nemlí ğarîgînda yuklay. "Pămîntul, împodobindu-se în şiraguri de margele cu picaturile de roua, doarme încă în lumina placuta voalată a dimineții"; Parlak kúneşníñ şáwleleríne karap, otlar yeşere ve şeşekler aşa. "Privind la razele soarelui strălucitor, ierburile înverzesc, florile înfloresc".

Gerunziul terminat în -a / -e // -y

Această formă a gerunziului se formează prin alipirea la tema verbală a sufixelor -a / -e (după temele terminate în consoane) şi -y (după temele terminate în vocale). După temele terminate în vocala e, aceasta este asimilată regresiv de sufixul -y următor: -ey / -iy. De exemplu: ala, bara, kele, oynay, íşliy (< íşley).

In propoziţie, această formă a gerunziului ocupă de obicei, un loc prepozitiv faţă de verbul fundamental şi îndeplineşte funcţia de complement circumstanţial care exprimă modul de desfăşurare a acţiunii fundamentale. In limba tatară această formă se întrebuinţează curent într-o formă reduplicată şi exprimă o acţiune durativă. De exemplu: ala - ala buktım "m-am săturat luînd (mereu)"; Kúle - kúle tura "stă rîzînd (mereu); oynay - oynay şaştı "a înnebunit tot jucîndu-se".

Uneori însă această formă poate să se întrebuinţeze şi singură, fără reduplicare. De exemplu:

Deren kuyıga taş atsañ	"De arunci o piatră într-o fîntînă adîncă,
Sıñgırday keter,	Se va duce făcînd cling-cling,
Uzak yerge kız berseñ	De-ţi dai fata la meleaguri îndepărtate,
Gilay keter.	Se va duce plîngînd".

In cazul reduplicării sînt posibile următoarele:

1. reduplicarea aceleiaşi teme, de exemplu: ala - ala "luînd", kele - kele "venind", kete - kete "mergînd".

2. reduplicarea unor teme sinonimice, folosite cu sens intensiv, de exemplu: bata - şoma "scăldîndu-se", abîna - súríne "împiedicîndu-se", tebe - turte "ghiontind", yorîla - tala "obosind", etc.

3. reduplicarea unor teme antonimice: kíyíne - taşlana "îmbrăcîndu-se şi dezbrăcîndu-se",

4. reduplicarea formei pozitive cu forma negativă, de exemplu: şıga - şıkmay "iese nu iese", "fără să iasă", soray - soramay "întrebînd"

"neîntrebînd" "fara sa întrebe", etc.

5. reduplicarea aceleiaşi teme, dintre care prima cu sufixul -a/ -e // -y, iar cea de a doua cu sufixul -ip / -íp //-p ; de exemplu: bara - barîp "mergînd", taba - tabîp "gasind", ala - alip "luînd" , etc.

Exemple:

Koy kórmegen koy kórse, "Cel care n-a vazut oi şi le are (acum)
Kuwa - kuwa otlatír; Le paşte tot gonindu-le;
Ton kórmegen ton kórse, Cel ce n-a vazut cojoc şi are (acum)
Kaga - kaga tozdırır. Il uzeaza tot scuturîndu-l".

Ğaşlarnîñ ne karí bar, onlar oynay - kúle ğúreler. "Ce necazuri au tinerii, ei umbla inveselindu-se (jucind şi rizind).

Gerunziul terminat in -ga(n)şı / -ge(n)şí // -ka(n)şî / -ke(n)şí

Acest gerunziu exprima limita în timpul desfaşurarii acţiunii fundamentale. De exemplu: Baynîñ kipí kelge(n)şí ğarlînîñ ganî şîgar. "Pîna cînd îi vine cheful bogatanului, îi iese sufletul saracului".

El poate sa se foloseasca şi in compararea a doua acţiuni. De exemplu: Er kíşíníñ sozı ólgenşí, ózí ólsín. "Decît sa moara cuvîntul barbatului, (mai bine) sa moara el insuşi"; Bolîmsız man úy bolga(n)şí, boydak kalganîm ta aruw. "Decit sa-mi fac casa cu o neîndemînatica, e mai bine sa ramin burlac".

Gerunziul terminat în -gan soñ / -gen soñ // -kan soñ / -ken soñ.

Acest gerunziu exprima o acţiune suplimentara, care precede pe cea fundamentala şi o caracterizeaza adesea din punct de vedere al timpului. De exemplu: Toy pítken soñ kînanî kótíñe bas. "După terminarea nunţii sa-ţi dai cu cina la fund"; Úyge kaytkan soñ konîşırmîz. "O sa vorbim după ce ne vom intoarce acasa".

Gerunziul terminat în -ganî man/ -gení men // -kanî man/ -kení men

Acest gerunziu exprima o acţiune în urma careia are loc, de îndată o alta acţiune. Sufixul acestei forme gerunziale se traduce în limba română

prin "de îndată ce ...", "de cum ...", "imediat după ce ...". De exemplu: Men odaga kírgení men, o ğilamaga başladî. "De cum am intrat în cameră, el a început să plîngă"; Yukîga dalganî man tíş kórmege başladî. "De îndată ce a ațipit, a început să viseze".

Gerunziile terminate în -may(în)ğa / -miy(ín)ğe și -madan /-meden.

Aceste forme gerunziale reprezintă formele negative ale gerunziilor terminate în -gangî și -ganî man, fiind compuse din sufixul de negație -ma / -me - -înğa/ -ínğe sau -dan / -den.

După semantica lor, formele negative ale gerunziilor terminate în -may(in)ğa / -miy(ín)ğe, -madan / -meden se apropie foarte mult de gerunziile de negație -may / -miy care exprimă un sens modal. De aceea, foarte adesea pot chiar să se înlocuiască reciproc. De exemplu: Bízge kelmiy // kelmeden // kelmiy(ín)ğe ketmeğeksíñ. "N-ai să pleci fără să vii la noi"; Ilkyaz kelmiy // kelmiy(ín)ğe // kelmeden uyge kaytmak yasak. "Pînă ce nu sosește primăvara ți se interzice să pleci acasă"; Ğel esmiy // esmiy(in)ğe // esmeden şóp başî kibîrdamas. "Pînă ce nu suflă vîntul, nu se mișcă capătul buruienii".

Gerunziul reduplicat în -îr și -mas.

Gerunziul acesta exprimă o acțiune spontană care precedă acțiunea verbului fundamental. El se formează prin reduplicarea temei aoristului la forma afirmativă și negativă. De exemplu: alîr - almas "nici n-apucă să ia"; kelír - kelmes "nici n-apucă să vină"; Úyge kírír - kirmes mîrîldamaga başladî. "Nici n-apucă să intre în casă și a început să mîrîie".

Uneori această formă poate fi înlocuită sau poate fi folosită paralel cu forma gerunzială terminată în -ganî man. De exemplu: Mașina ğónerğónemes // ğónegení men o ózín íşíne attî. "De cum a pornit mașina el s-a aruncat înăuntru".

Infinitivul

Infinitivul, așa cum s-a mai arătat, se formează prin alipirea sufixului -mak / -mek la tema verbală. De exemplu: almak "a lua", kelmek

"a veni, a sosi", etc.

Negativul apare sub forma almamak "a nu lua", kelmemek "a nu veni, a nu sosi".

Infinitivul se folosește, adesea, cu cuvintele modale kerek "trebuie" și múmkin "se poate".

Subiectul logic al acțiunii, exprimat de îmbinarea infinitv - cuvintele modale kerek și mumkin primește forma cazului dativ, indiferent daca el este exprimat de un substantiv sau de un pronume. De exemplu: maga ketmek kerek "eu trebuie sa plec"; Sízge okimak kerek. "Voua va trebuie sa invațați".

Infinitivul se declina și primește sufixele de apartenența. De exemplu: almak "a lua", almaktan "de la a lua", almakní "luarea".

Cînd primește sufixele de apartenența, consoana finala a sufixului -mak / -mek se contrage. De exemplu: almam "luarea mea", almañ "luarea ta", almamíz "luarea noastra".

Adverbul

Adverbul este partea de vorbire care s-a format și s-a dezvoltat din alte parți de vorbire. El exprima o caracteristica a unei acțiuni, stari sau însușiri.

Din punctul de vedere morfologic adverbul se caracterizeaza prin caracterul său invariabil.

Ca o caracteristica a unei acțiuni sau stari, adverbul poate să se îmbine cu un verb, precedîndu-l pe acesta din urma, iar ca o caracteristica a unei însușiri, el poate sa se îmbine cu un adjectiv, precedîndu-l de asemenea pe acesta din urma.

Adverbele se afla într-un raport strîns cu parțiile de vorbire din care provin. Imbinîndu-se cu verbe, adjective și chiar cu adverbe îndeplinesc în propoziție funcțiile de complement circumstanțial sau de determinant al adjectivului.

Trasaturile morfologice ale adverbelor limbii tatare, ca și ale

altor limbi turcice, sînt slab dezvoltate. De aceea multe adverbe sînt omonime cu cuvintele care aparţin altor părţi de vorbire şi în special cu adjective, cu unele forme cazuale ale substantivului şi cu formele gerunziale ale verbului.

Formarea adverbelor. Din punct de vedere al formării lor adverbele limbii tatare pot fi împărţite în următoarele grupuri:

1. Adverbe simple sau propriu-zise, folosite exclusiv cu sens de adverb fără a avea vreo trăsătură formală specială. De exemplu: tez / şalt "repede", şímdí "acum", yarín "mîine", keşe "noapte", kúndíz "zi", tyran "puţin", kóp "mult", az "puţin", ezber "pe de rost", gene "yar", yawaş "încet", elbet "desigur", ǵayaw "pe jos", emen "de îndată", başka "altfel", barem // barliy "macar, cel puţin", sáde "numai", bek "foarte", ewel "înainte", soñ // so(ñ)ra "după", eş "de loc", tamam "tocmai", maksus "din adins", dayıma "permanent", bedawa "gratis", barabar "împreună", óteberí "superficial", etc.

2. Adverbe care au trăsături formale speciale. Aici intră adverbele derivate cu ajutorul unor sufixe speciale ca:

a) sufixul -ǵa / -ge ; de exemplu: tatarǵa "tătăreşte", rómenge "româneşte", etc.

b) sufixul -lay / -liy ; de exemplu: kurlay "pe uscate, fără mîncare", tirliy "pe viu", bútínliy "în întregime", bílay "aşa, astfel", şulay "aşa, astfel", etc.

c) -day / -diy // -tay/ -tiy; de exemplu: attay "ca un cal", ittiy "ca un cîine", arslanday "ca un leu", temírdiy "ca fierul", ewelkísíndiy "ca în trecut", minday "astfel", şonday "astfel, aşa", añla(ǵa)nday "pe înţeles", etc.

d) -ín / -ín // -n ; de exemplu: kíşín "iarnă", yazín "vara", kúzín "toamna", erten "dimineaţa", etc.

e) -larí / -lerí; de exemplu: akşamlarí "serile", geǵelerí "nopţile", sabalarí "dimineţile", etc.

3. Adverbe aparute prin conversiune cu adjectivele. De exemplu: aruw "bun, cumsecade", yaman "rau", gúzel "frumos", yawaş "încet", etc.

4. Adverbe aparute prin conversiune cu diferite forme morfologice aparținînd altor parți de vorbire:

a) sufixul cazului ablativ; de exemplu: aldan "dinainte", ondan "din dreapta", soldan "de la stînga", ústten "pe deasupra", tıştan "din afara", íşten "dinlauntru", toradan "de-a dreptul", ğaştan "din tinerețe", geneden "din nou", tezden "curînd", kópten "de demult", bírden "deodata", biringiden "în primul rînd", ekínğíden "în al doilea rînd", yoktan "din nimic", "fara nici un motiv", etc.

b) sufixul cazului dativ; de exemplu: artka "înapoi", olga "înainte", ústke "deasupra", astka "de desubt", boşka "de geaba", bírge "împreuna", kópke "pentru mult", uzakka "departe", azga "pentru puțin", yokka "în zadar", etc.

c) sufixul cazului locativ; de exemplu: başta "la început", alda "înainte", artta "în spate, înapoi", vakıtında "la timp", málínde "la timp", yokarda "în sus", aşada "în jos", uzakta "departe", mında "aici", şonda "acolo", anda "acolo", etc.

5. Adverbe reduplicate, care se formeaza prin repetiția aceleiaşi teme, sau a temelor omonime, sinonime, antonime, etc. Adica teme care aparțin la diferite parți de vorbire fiind urmate de un verb sau un adjectiv. Reduplicarea este unul din procedeele cele mai productive de formare ale adverbelor. Ele se împart în urmatoarele tipuri:

a) adverbe reduplicate, ambii componenți ai carora sînt cuvinte identice prin forma lor, reprezentînd repetarea unuia şi aceluiaşi cuvînt. De exemplu: sıra - sıra "rînduri- rînduri", zaman - zaman "din cînd în cînd", parşa - parşa (cf.param - parşa) "bucați - bucați", kolay - kolay "cu uşurința", kayta - kayta "în continuu, permanent", bírer - bírer "unul cîte unul", tekrar - tekrar "necontenit", "de nenumarate ori", şalt-şalt "foarte repede", şıp - şıp "pic - pic", wíkir - wíkir "clocotind",

sîbîr - şîbîr "şoptind", çík - çík "tic-tac", emen - emen "aproape", azar - azar "puţin cîte puţin", etc.

b) Adverbe reduplicate formate din sinonime; de exemplu: abîna - surine "împiedicîndu-se", armay - talmay "fara sa oboseasca", uşsîz - buğaksîz "de nesfîrşit, fara margine", sessîz - solîksîz "în tacere, în linişte", temiz - taza "curat", etc.

c) Adverbe reduplicate formate din cuvinte antonime; de exemplu: kîş - yaz "vara iarna", keşe - kúndíz "zile şi nopţi", akşam - saba "seara şi dimineaţa", arlî - berlí "aşa şi aşa", baylî - bikelí "în familie", anda - mînda "de colo colo, de la Ana la Caiafa", anday - mînday "aşa şi aşa", kíre - şîga "du-te vino", kara - karşî "vis-a vis", kelír - kelmes "nici n-apuca sa vina", íster - ístemez "categoric, obligatoriu", yerlí-yersíz "nelalocul lui", kelíşe - kelíşmiy "de cum cade", kelíşí gúzel "aiurea", etc.

d) Adverbe reduplicate al caror prim element are un sens independent, iar al doilea reprezinta un cuvînt - ecou sau nu are nici un sens. De exemplu: sirek - mirek "rar - nerar", kírlí - mirli "puţin - neputin", ğayaw - ğalpî "pe jos", etc.

e) Adverbe reduplicate cu elementele componente sau numai cu unele dintre ele prevazute cu sufixe cazuale. De exemplu: kún - kúnden "pe zi ce trece", sene - seneden "din an în an", toradan - tora "drept, direct", ewel - ezelden "de demult", úy - úyden "din casa în casa", kóy - kóyden "din sat în sat", yúzde - yúz "suta la suta", kan kanga "sînge pentru sînge", uzaktan - uzakka "pe departe", etc.

6. Adverbe compuse. Adverbele compuse sînt folosite larg în limba tatara. Ele se formeaza prin îmbinarea a doua cuvinte aparţinînd fie unor parţi de vorbire distincte, fie aceleiaşi parţi de vorbire. De exemplu: bír gún "odata", bírwakîtta "odata", bíraz "puţin", bírkaş "cîteva", bírsózden "în unanimitate", bírsefer "odata", bírgere "odata", erwakît "întotdeauna", bîltîr (< bír yîldîr) "anul trecut", búgún "azi", bíyîl "anul

acesta", kaytabaştan "din nou", ğalangayak "desculț", ğalanbaş "cu capul descoperit", yúztóben "cu fața la pamînt", kúníboyî "toată ziua", ertenmen "de dimineața", vakîtıman "cu timpul", kún saytín "zilnic", niyse "în fine", şo saat "deîndată", o wakît "atunci", nasîl "cum ", apta saytîn "săptamînal", zor man "forțat, cu sila, cu greu", etc.

7. Locuțiuni adverbiale. Aici intră îmbinările de cuvinte stabile care se folosesc cu valoare de adverb. De exemplu: ayular katalaganda "la paștele cailor", kóz aşîp ğumga(n)şî "cît ai clipi din ochi", kaş kararganda "cînd se întunecă", ózbaşîna "din senin", kaş man kóz arasînda "între patru ochi", etc.

Clasificarea adverbelor după înțeles

Adverbele se împart după înțelesul lor în următoarele grupuri: 1. de mod; 2. de timp; 3. de loc; 4. de cantitate; 5. de cauză și condiție; 6. de scop și consecință.

1. Adverbele de mod exprimă modul de desfășurare a unei acțiuni. Aici intră următoarele adverbe: yawaş "încet", şalt "repede", menğíleyin "după mine", vira(< it.vira) "mereu", aşıkşa "în mod deschis, pe față", delíğesíne "nebunește", kór - kórîna "orbește", osal "rău, prost", tatarğa "tătărește", kuwet men "cu putere", ğaba "degeaba", kana - kana "pe săturate", kat - kat "de nenumărate ori", zor man "cu forța", torədan - tora "de-a dreptul, direct", pakîlday "în ciuda", aseletten "din adins, în mod special".

In propoziție, adverbele de mod îndeplinesc funcția de complement circumstanțial de mod. De exemplu: bo senegí bereket te yakşî kórîne "și belșugul acestui an pare a fi bun"; Ğengiz bonlarga karap, emen ketmek úşin sabîrsîzlık ete. "Genghiz, privind la ei, manifestă o neliniște ca să plece imediat"; Babam alar sekírîp túştíler ve mení kumga şîgargan soñra şalt - şalt kayîklardakî balîklarnî boşattîlar. "Tata și ceilalți au coborît sărind și după ce m-au scos pe nisip au golit în grabă peștii din barci".

2. Adverbele de timp exprima timpul de desfaşurare a unei acţiuni. Aici intra urmatoarele adverbe: búgín "azi", yarín "mîine", şímdí "acum", ilerde "pe viitor", kelegekte "pe viitor", kópten "de demult", dayîma "permanent", erwakît "totdeauna", bírdenbírge "deodată", bírden "dintr-odata", bîrazdan "peste puţin", bazen "uneori", bazdabír "din cînd în cînd", şímdílík "deocamdata", şímdígesí "pîna acum", kún- kúnden "pe zi ce trece", kún saytîn "zilnic", etc.

In propoziţie adverbele de timp îndeplinesc funcţia de complement circumstanţial de timp: Tínewín kolîmîzga defter men kalem alîp azbarga şîktîk. "Ieri am ieşit în curte, luînd în mînă cîte un caiet şi un creion"; Yabani kaz baştalarda men salgan gemlerní tartînîp aşasa da, gúnler geşken saytîn yawaş yawaş alîşmaga, salîngan gemlerní arúw aşamaga başladî. "la început, cocorul, deşi mînca speriat mîncarea pusa de mine, cu timpul a început sa se obişnuiasca şi sa înceapa sa manînce bine mîncarurile ce i le duceam".

3. Adverbele de loc. Exprima locul, direcţia, limita spaţiala. Adverbele de loc sînt: mînda "aici", anda "acolo", uzak "departe", yakîn "aproape", íşerí "înauntru", tîşarî "afara", onda "la dreapta", solda "la stînga", ortaga "la mijloc", alga "înainte", aldan "dinainte", artka "înapoi", arttan "dinnapoi", andan - mîndan "de ici de colo", etc.

In propoziţie, adverbele de loc îndeplinesc funcţia de complement circumstanţial de loc. De exemplu: Bír gún, erten men, bek yokarda, uzakta, kiygak! ..., degen, yabani kazlarnîñ dawuşlarî eşítíle başladî. "Intr-o zi, dis de dimineaţa, foarte sus, departe, a început să se auda vocile cocorilor care strigau : ciigac!... ".

4. Adverbele de cantitate servesc la caracterizarea cantitativa a acţiunii sau a procesului, exprimînd masura, marimea sau volumul, precum şi gradul de intensitate a unei acţiuni. Adverbele de cantitate sînt: az "puţin", kóp "mult", bîraz "puţin", tiyran // tiyrakay "puţin", taa "înca", emen - emen "aproape", bús - bútin "în întregime", yúzlerge "cu

sutele", binlerğe "cu miile", kît "puţin", bol // mol "abundent, îmbelşugat", okadar "atît", bírkaş "cîteva", aşa yokarî "aproximativ, cam", etc.

In propoziţie, adverbele de cantitate îndeplinesc funcţia de complement circumstanţial cantitativ. De exemplu: Aradan kóp seneler geştí. "Intre timp au trecut mulţi ani";

5. Adverbele de cauză şi de condiţie. Exprimă cauza sau condiţia de desfaşurare a unei acţiuni. Aici intră adverbele: ğaba "de geana", ğabadan ğaba "degeaba", yok yogîna " în zadar", onîştan (< onîñ úşínden) "de aceea", boş boşîna "fară nici un temei, degeaba", yok yeríne "pentru nimic", yoksam "ori, în caz contrar, yogîyse "altminteri", alaysa "atunci",

6. Adverbele de scop şi consecinţă sînt: maksus "intenţionat", bíle - bíle "cu buna ştiinţă". De exemplu: O bo íşní bíle - bíle yaptî. "El a făcut treaba aceasta cu buna ştiinţa"; O sen men konîşmamak úşín maksus arkasîñ aylandîrîp otîrdî. "Ca să nu vorbească cu tine el a stat intenţionat, întorcîndu-şi spatele".

Locul adverbelor în propoziţie

In propoziţie, adverbele stau întotdeauna înaintea cuvintelor pe care le determină. In cazul cînd adverbul de timp determină o anumită parte de propoziţie, în afară de predicat el stă nemijlocit înaintea acestei părţi de propoziţie, iar în cazul cînd adverbul determină un predicat el poate sta şi departe de predicat.

Celelalte tipuri de adverbe trebuie să stea nemijlocit înaintea părţilor de propoziţie pe care le determină. Dacă un cuvînt este determinat de mai multe adverbe, atunci pe primul loc se situează adverbul de timp, după care urmează adverbul de loc, apoi de scop, de cauză, ultimul loc fiind ocupat de adverbul de mod.

Postpoziţia

Postpoziţiile sînt cuvinte ajutătoare care completează şi precizeaza raporturile gramaticale ale cuvintelor semnificative, exprimate prin sistemul cazual.

Dupa înţelesul şi funcţiile lor sintactice postpoziţiile corespund cu prepoziţiile din limba română.

Istoriceşte postpoziţiile îşi au originea în cuvintele semnificative: unele din ele continuă şi azi să se întrebuinţeze în calitate de nume, adverbe, gerunzii, etc. Dar există şi un număr de postpoziţii care şi-au pierdut deja valoarea lor lexicală independentă.

Toate postpoziţiile se scriu separat de acel cuvînt de care este subordonat. Postpoziţiile sînt neaccentuate. Numărul postpoziţiilor este destul de redus, dar acest aspect al lor este compensat prin natura polisemantică a multora din ele.

Postpoziţiile sînt subordonate întotdeauna de anumite cazuri. In funcţie de faptul cu ce caz se îmbină o postpoziţie sau alta, acestea se împart după cum urmează: 1. postpoziţii subordonate de cazul nominativ; 2. postpoziţii subordonate de cazul dativ; 3. postpoziţii subordonate de cazul ablativ.

1. Postpoziţiile care se întrebuinţează cu cazul nominativ (uneori şi cu cazul genitiv) sînt: man/ men cu gibi "ca", kadar "cît", úşín "pentru", katînda "lîngă", saytîn "de fiecare dată", akkînda "cu privire la", etc. Aceste postpoziţii exprimă următoarele raporturi:

a) instrumentale: man / men; de exemplu: Bolîmsîzman úy bolgaşî, boş bolganîm taa aruw. "Decît să-mi fac casa cu un nepriceput, mai bine să fiu liber"; Bír şeşek men yaz bolmas. "Cu o floare nu se face primăvară".

b) scopul: úşin "pentru, de dragul, drept"; de exemplu: Soymasîmnî soyarman súygenímníñ góñlí úşín "Mi-l sacrific ceea ce n-aş fi sacrificat pentru sufletul iubitei mele"; Ak para kara gún úşín. "Adună bani albi pentru zile negre"; Mína misal úşín Şerif dostnî alîp karay: O ne úşín mîyîklî da, bíz ne úşín kîyîklî ? "Iată că îl încearcă să ia drept exemplu pe prietenul Şerif: de ce el este mustacios şi de ce noi sîntem cu lipsuri?

c) comparaţia, cantitatea, asemănarea; gibi "ca", kadar "cît";

de exemplu: ayuw gibí bír kíşí "un om ca un urs"; ayuw kadar bír kíşí "un om cît un urs"; Tîrnak kadar boyî bar, dúnya kadar oyî bar. "Are o statura cît o unghie şi înţelepciune cît globul".

d) locul sau prezenţa unui obiect lîngă un alt obiect: katînda "lîngă"; de exemplu: Operanîñ katînda otîraman. "Locuiesc lîngă operă".

e) timpul: saytîn "pe masură ce, în fiecare, ori de cîte ori"; de exemplu: Biz onî kún saytîn kelír dep bekledík. "Noi l-am aşteptat zilnic, crezînd că soseşte"; Kún saytîn bír sāt gezmege şıga. "Zilnic iese o oră la plimbare"; Úyge yakınlaşkan saytın patırdî balabanlaşa. "Pe măsură ce ne apropiem de casă zgomotul se înteţeşte".

f) o acţiune repetată; de exemplu: Kızîñ kórgen saytîn zawallî ana ózí de kuwanatān edí. "Ori de cîte ori îşi vedea pe fiica sa, sărmana mamă se bucura şi ea."

g) dep "drept ca"; de exemplu: Her aylîkta fabrikant ğeza dep íşçílerîñ aylígîndan onar ley toktata edí. "Lunar, fabricantul oprea drept (ca) amendă cîte zece lei din salariul muncitorilor".

h) direcţia: tarafîndan, betten, betínden "dinspre"; de exemplu: Orman tarafîndan (betten, betínden) bír súrúw koy kele. "Dinspre pădure vine un cîrd de oi".

2. Postpoziţiile care se întrebuinţează cu cazul dativ, sînt: kóre "după", kadar "pînă" (la), karşî "împotrivă", "vis-a vis", dogrî taban "spre", dayír "despre". Aceste postpoziţii exprimă următoarele raporturi:

a) cauza şi comparaţia: kóre "după"; de exemplu: Saga kóre erşiy aruw. "După tine toate sînt bune"; Onîñ aytkanîna kóre bír adîm atalmağakman. "După spusele lui n-o să pot face nici un pas"; Ayagîñnî yorkanîña kóre uzat. "Intinde-ţi picioarele după plapumă"; Aşawîna kóre awzî bar, başîna kóre awrîsî bar. "Are gura după cum mănîncă, are dureri după cap".

b) destinaţia, direcţia; kadar "pînă (la)", dogrî, taban "spre"; de exemplu: Kasabaga kadar baraman. "Merg pînă la oraş"; Úyge kadar kel

bárem. "Macar să vii pînă acasă"; Kókke taban (dogrî) uştî. "A zburat spre cer".

c) de opoziţie şi timp: karşî "împotriva", "vis-a-vis"; de exemplu: Bútín dúnya koloniyalizmge, súmúrúğílíkke karşî sawaşa. "Tot globul se luptă împotriva colonialismului şi exploatării"; Kardaşlarîm (maga) karşî odada otîralar. "Fraţii mei stau în odaia de vis-a-vis"; Síznί, akşamga karşı bír tea ğoklarman. "Către seară mai trec o dată pe la voi".

d) relaţia şi obiectul: dayír "despre"; de exemplu: O arkadaşlarímа dáyír bek aruw dawrana. "El se comportă foarte bine cu prietenii săi"; Kóylílerge dayír taa kóp sóz aytılîr. "Or să se spună încă multe vorbe despre ţărani".

3. Postpoziţiile care se întrebuinţează cu cazul ablativ sînt: soñ//sora "după", berí//berlí "de cînd", burîn, ewel "înainte (de)", başka "în afară". Ele exprimă următoarele valori:

a) timpul, după care are loc o acţiune; de exemplu: Fakultateni pítírgen soñ óz kóyíme kaytîp şalîşağakman. "După ce am să-mi termin facultatea, am să mă întorc să muncesc în satul meu".

b) timpul, înaintea căruia are loc o acţiune: burîn//ewel "înaintea"; de exemplu: Búgín men senden burîn (ewel) keldím. "Azi am sosit înaintea ta".

c) timpul, de la care începe sau după care continuă o acţiune: berlí//berí "de(cînd)". Men onî úş saatten berlí karayman. "Eu îl caut pe el de trei ore"; Onîñ ğúregínde súygí duygîsî tuwgandan berlí, bús-bútínlíy deñíştí"De cînd s-a născut sentimentul de dragoste în inima lui, s-a schimbat complet".

d) excepţia, neparticiparea la o acţiune; başka "în afară"; de exemplu: Menden başka yár súysen, kalkmaz tóşeklerde ğat. "De vei iubi pe un altul decît mine, să fii blestemat (adlit. De vei iubi pe un altul decît mine să dormi pe saltele ce nu te scoală)"; Senden başka erkez sokakta. "Toată lumea e în stradă în afară de tine".

Locuţiuni (sau nume) postpoziţionale

Locuţiunile postpoziţionale sînt cuvinte cu valoare lexicală care se folosesc în funcţia de postpoziţie pentru exprimarea diferitelor raporturi spaţiale, temporale, etc.

Numărul locuţiunilor (numelor) postpoziţionale este destul de redus. După regula încetăţenită în lingvistica turcică (68, p.284), ele se împart în locuţiuni (nume) postpoziţionale aparţinînd planurilor; 1. verticale; 2. orizontale şi 3. mixte.

1. Locuţiunile postpoziţionale aparţinînd planului vertical sînt: ast "sub", úst "pe, peste". Ele exprimă;

a) o acţiune îndreptată sub sau asupra unui obiect; de exemplu: Terek astîna saklanmak. "A se ascunde sub copac"; Tílíníñ astîna tútún salîp, ğarasîn aruw etmek ístiy. "Punîndu-şi tutun sub limbă, doreşte să-şi vindece rana";

Óşek ústíne óşek şiktî "A ieşit bîrfă peste bîrfă".

Kitaplarîn masa ústíne saldî. "Şi-a pus cărţile pe masă".

b) o acţiune care are loc sub sau deasupra unui obiect; de exemplu: Ğer astînda maylî kayîş (Gîlan). "O curea unsă, sub pămînt ascunsă (Şarpe); Ğaw yok deme, ğer astînda; bórí yok deme, bórk astînda. "Să nu zici că nu ... că nu există duşmani, îi găseşti sub pămînt; să nu zici că nu sînt lupi, îi găseşti sub căciulă"; Lamba ústíndc súyek saplî bír pişak tura edí. "Pe masă se află un cuţit cu mînerul de os".

c) o acţiune care porneşte dintr-un loc sau de la un obiect; de exemplu: Sargîlt renklí bulît astîndan kúneşníñ nurlarî ğîllî yúz men karay edíler. "De sub norii de culoare gălbuie razele soarelui priveau cu căldură"; Avion kóy ústínden ekí - úş sefer aylandî. "Avionul a întors de două - trei ori peste sat".

2. Locuţiunile postpoziţionale aparţinînd planului orizontal sînt: ald "faţă, în faţă", gan "lîngă", íş "în, înăuntru", boy "de-a lungul", yok "parte", art "spate", bet "spre". Ele exprimă următoarele valori:

Ald ; aldîna "în fața - direcția; de exemplu: Awzîñ tolî kan bolsa da, duşman aldîna túkírme. "Cu toate că şi-e plină gura de sînge, să nu scuipi în fața duşmanului".

aldînda "în fața" - locul; de exemplu: Úy aldînda gúl terek; gúl terekke suw kerek. "In fața casei este un trandafir. Trandafirul are nevoie de apă".

aldîndan "înaintea, înainte de ...", exprimă o acțiune care are loc înaintea unei alte acțiuni; de exemplu: Ğawîn aldîndan yîldîrîm oynar. "Inainte de ploaie fulgerează".

Íş : íşíne "în, înăuntru", exprimă o acțiune îndreptată înăuntrul unui obiect; de exemplu: Onlar úy íşíne kírdíler. "Ei au intrat în casă".

işinde "în, printre" exprimă o acțiune care are loc în interiorul unui obiect; de exemplu: Baş ğarilsa, ğen íşínde; Kol sînsa, ğen íşínde. Kóp kartnîñ íşínde bír bala kadî bolir. "De se sparge capul, e în căciulă; De se rupe mîna, e în mînecă. Un copil printre mulți bătrîni ajunge cadiu (judecator)."

íşínden "din" exprimă pornirea unei acțiuni dintr-un obiect; de exemplu: Úy íşínden ğaw şiksa tora kaşip kutîlmassîñ "Dacă iese vreun duşman din casă nu scapi fugin drept".

Art: artîna "în spate", "după" exprimă locul ; de exemplu: Parasîn ayna artîna saklaganîn unutkan. "Uitase că şi-a ascuns banii după oglindă".

artînda "după"; de exemplu: Makas aynanîñ artînda tura. "Foarfeca se află după oglindă".

artîndan "din spate, (de) după " exprimă o acțiune care are loc după altă acțiune; de exemplu:

Karap kaldîm artîñdan,
Kîr ótkenşí.
Tawlar - taşlar ketkiydí,
Sen ketkenşí.

"Am rămas privind după tine,
Pînă ce ai trecut de stepă;
Mai bine plecau munții şi pietrele,
Decît să fi plecat tu."

Oy artından oy tuwar "Gîndurile se nasc după gînduri
Ğelge mînseñ ğetkízmes; Nu le poţi ajunge chiar dacă călăreşti vîntul;
Kún artından kún tuwar Soarele răsare după soare,
Dúnyañ soni bílínmes. Nu se va şti niciodată sfîrşitul lumii".

Boy : boyına "de-a lungul": Ğol boyına şeşek otîrtkan. "A pus flori de-a lungul drumului".

boyında: Ğol boyında gúller aşkan."Au înflorit trandafirii de-a lungul drumului".

Baş "cap, capăt"; Ğan "lîngă" exprimă locul unde se află un obiect; de exemplu: Irgak píşen yanında "Cangă se află lîngă fîn,
Keten kerya başında. Cînepa se află lîngă războiul de ţesut"

Yak : yagîndan "dinspre" exprimă o acţiune care se petrece într-un loc; de exemplu: Kól yagîndan kazlar uşîp kele. "Sosesc zburînd gîştele dinspre lac".

3. Locuţiunile postpoziţionale aparţinînd planului mixt sînt: orta "mijloc", ara "între", Exemple: Masanı úyníñ ortasına sala. "Aşează masa în mijlocul casei"; Otníñ ortasında pıskıp ğatkan tezekke ópírdí. "A suflat la tizicul care mocnea în mijlocul focului"; Bíz ondan kîşnîn ortasîndan berlí kaber almadık. "Noi n-am primit veşti de la el de pe la mijlocul iernii".

Ara "între" exprimă o acţiune care are loc între două sau mai multe persoane sau obiecte; de exemplu: Kaş man kóz arasında bolıp pítken bír íş. "E o treabă care a avut loc între ochi şi sprîncene".

Conjuncţia

Conjuncţiile sînt părţi de vorbire auxiliare care stabilesc diferite raporturi de coordonare sau subordonare între două propoziţii într-o frază, raporturi de coordonare între părţile multiple ale propoziţiei sau, între o parte de propoziţie şi o propoziţie. In afara de cele arătate, conjuncţiile au şi unele particularităţi poziţionale faţă de celelalte părţi de propoziţie. Ele au o oarecare independenţă faţă de părţile de

propoziție, fenomen ce nu caracterizează și alte cuvinte auxiliare, cum sînt postpoziția și particula. Din această cauză, din punct de vedere formal conjuncțiile își păstreaza mai preganant natura cuvîntului de sine stătator și nu se supun influențelor fonetice (armoniei vocalice) ale cuvintelor de care se afla înconjurate. De asemenea, conjuncțiile nu au tendințe de a trece în categoria sufixelor.

Dezvoltarea conjuncțiilor este în strînsa legătură cu dezvoltarea frazelor, a parților multiple și în genere, cu dezvoltarea limbii date. Lingvistica demonstreaza acest fapt prin compararea construcțiilor de propoziții din limba literara și limba vorbita sau din limba folclorului.

Intrebuințarea redusă a conjuncțiilor speciale în folclor și în limba vorbita este evidenta. In folclor și în limba vorbită conjuncțiile sînt înlocuite adesea și de obicei prin intonație, pauza, și doar în anumite cazuri prin cuvinte ajutatoare. Ori, tocmai aceste cuvinte ajutătoare, cind sînt folosite frecvent și în mod regulat, trec, cu timpul în categoria conjuncțiilor.

Așadar, cauzele apariției conjuncțiilor urmeaza să le căutam în limba literara, deoarece numai aceasta opereaza cu idei ceva mai complexe, care necesita crearea unor mijloace mai complexe, dar în același timp, ușoare în înțelegerea gîndirii noastre prin propoziții.

Limba tatara vorbita din Dobrogea ca și celelalte limbi turcice și-au satisfacut aceasta necesitate, recurgînd la urmatoarele 3 cai:
1. transformarea unei parți de vorbire în conjuncții; de exemplu: tek (cf. tek "singur, unic")"numai, doar", ya (cf. ya "da, desigur") "ori, sau" boniñ úșin // șoniñ úșin // oniñ úșin // șonliktan / șo sebepten "de aceea, prin urmare, deci", kașan (< kaysî çagîn "în care timp?) "daca, de", man / men (postp.man/men "cu") "și", sanarsîñ (< sanarsîñ "ai să consideri") "ca și cum ai zice ca", ya da "ori, sau", onday da // olay da "și așa", egerdiyím "în caz ca, daca", gerșek (< gerçek "realitate") "deși, cu toate ca", oyse(m) (< olay ise) "cînd colo, ori", anǵak "numai", etc.

2. împrumutarea unor conjuncţii din limbile araba şi persană; de exemplu: ke "ca, caci", sáde "numai", fakat "numai, numai ca", yani "adica", ama "dar", lákin "dar, insa", bazen"uneori, cind", mademki "din moment ce, ori", ve "şi", ta (< daha)"inca", hatta "pina şi", yakut "sau, ori", (h)em "şi", sañkem // sañke "parca", gene // kene "iar, iaraşi",etc.

3. Imbinarea unui cuvînt tradiţional cu un cuvîtn sau doua straine; de obicei arabe sau persane. De exemplu: albuki (< ar.hal."stare"+ tat. bu "acesta" + pers. ki "ca")"ori", çunki (< tat. úçún "pentru + pers. ki "ca") "deoarece", bazdabír (< pers.bazen "uneori" + suf. loc. da + bír "unu") "uneori, din cind in cind, caci", belkí (< tat. bellí "se ştie, însemnat + pers. ki "ca") "poate, poate ca", etc.

Din punct de vedere formal conjuncţiile se împart în: 1. simple, alcatuite dintr-un singur element, neanalizabil; de exemplu: tek "numai", ya "sau, ori", man / men, da / de "şi" e "iar", ve "şi", ama "dar", etc. 2. compuse, alcatuite din doua sau mai multe conjuncţii simple, sau dintr-un adverb şi o conjuncţie; de exemplu: ya da "sau, ori", sañke(m) "parca", demek ke "deci etc. şi 3. locuţiuni conjuncţionale alcatuite dintr-un grup de doua sau mai multe cuvinte care prezintă o unitate de sens şi au o valoare de conjuncţie,; de exemplu: çunki "de aceea", albuki "ori" şoni(n)man barabar "cu toate că", etc.

După funcţia lor, conjuncţiile şi elementele folosite cu valoare de conjuncţie se împart în două categorii:

I. Conjuncţii coordonatoare, care leagă între ele două propoziţii (ambele principale sau, ambele secundare), părţile multiple sau o parte de propoziţie cu o propoziţie. Conjuncţiile coordonatoare fac ca elementele care sînt legate între ele să devină sinonime; de exemplu: at men it "calul şi cîinele" sau it men at "cîinele şi calul".

Principalele conjuncţii coordonatoare sînt:

1. copulative: (h)em//da/de//ta/te//ve "şi", man/men "şi (cu)" gene de // tă da "iaraşi", "şi mai", ep şonday "tot aşa". De exemplu:

Kaz ballarî da kírdí ve portokal sarî renklí tabanlarîn oynatîp yúzmege başladîlar. "Au intrat şi bobocii de gîscă şi bătînd din labele de culoare galben portocalie au început să înnoate"; Alí men Velí bír saba mektepke ketmek úşín barabar ğolga şîktîlar. "Intr-o dimineaţă Ali şi Veli au ieşit la drym ca să plece împreună la şcoală".

2. disjunctive: ya "ori, sau", ya da "ori, sau", neday bolsa da "fie, oricum"; De exemplu: Ya sen kelírsíñ, ya da men saga barîrman."Ori vii tu, ori mă duc eu la tine".

3. adversative: ama//lákin "dar, însă", sáde//tek "numai", e "dar", şonday da "şi aşa", fakat "dar, însă". De exemplu: Penerím bar, kooperativaga aketeğekmen ama awa ğawayatîr. "Am brînză, am s-o duc la cooperativă, dar a început să plouă"; Bo aruw yaşawnî onlar sáde kolektivde şalîşmalarî sáyesínde elde ete bílgenler. "Traiul acesta bun ei l-au putut dobîndi numai datorită muncii în colectiv".

4. conclusive: demek "deci, aşadar", demek ke "deci, va să zică", De exemplu: Demek, o, búgínden başlap, bonday dawranmamaga tewbe etken. "Deci, începînd de azi, el a jurat că nu se va mai comporta astfel".

5. determinative: (h)atta "pînă şi", belkí "poate că". De exemplu: O universitatege imtaan bermek úşín belkí úş seneden berlí ázírlene. "El poate că se pregăteşte de trei ani ca să dea examen la universitate".

II. Conjuncţii subordonatoare. Conjuncţiile subordonatoare leagă propoziţiile dependente, subordonate pe care le introduc, de propoziţia regentă de care depind.

Conjuncţiile subordonatoare au un loc stabil, ele precedă propoziţiile regente.

Principalele conjuncţii subordonatoare sînt:

1. Cauzale: çunki/şúnkím//neşín deseñ "deoarece", şonîñ úşín//onîñ úşín "de aceea, şonlîktan "fiindcă", şo sebepten "din cauză că", mademki "întrucît"; de exemplu: Onîñ úşín şimdí ğanî mektepte, terbiyelí ve bílgílí úyretmenlerímízge, síz men barabar men de ğan-ğúrekten kuwanaman,

- dedi de, kózlerínden gene kuwanş yaşları aktı. "De aceea mă bucur şi eu acum din suflet împreună cu voi, pentru noua şcoală, pentru învăţătorii educaţi şi pregătiţi - a zis şi i s-au scurs din nou lacrimi de bucurie din ochi"; Mademki bo sandíkni sayladíñ, boni al. "Intrucît ai ales această ladă, ia-o pe aceasta ".

2. Comparative: sañke(m) "parcă, de parcă"; de exemplu: Úy tóríne şigip şonday etíp kuralgan ke, sánkem bír padşa sanarsíñ. "Aşezîndu-se în colţul casei s-a umflat în pene într-atît, de parcă ai fi zis că este un padişah (împărat)."

3. Condiţionale: eger "dacă", egerdiyím "dacă, de"; de exemplu: Eger sení menden kîzgansalar, úyde baylap tutsînlar. "Dacă se zgîrcesc să nu mi te dea mie, să te ţină legată în casă"; Eger sen mení geşseñ arkamdan on táne íyne şîgarırsíñ. "Dacă tu ai să mă întreci, îmi vei scoate zece ţepi de pe spinarea mea".

4. Concesive: gerşek "deşi, cu toate că"; de exemplu: Gerşek onda barsam da, akîlîm-píkírím úyde edí. "Deşi am fost acolo, gîndul meu era acasă".

5. Explicative: yani "adică", ke "aşa că"; de exemplu: Eñ kereklí bolgan şiy şodir ke, eşbírwakit kuş yuwalarîn bîzmañiz, ğimîrtalarîn almañiz em kuşlarní óttírmeñíz . "Lucrul cel mai necesar constă în aceea că niciodată să nu stricaţi cuiburile păsărelelor, nu le luaţi ouăle şi nu omorîţi păsările ".

In afară de cele două categorii de conjuncţii, în limba tătară se disting ca un grup aparte şi conjuncţiile corelative. Conjuncţiile corelative sînt întotdeauna perechi de coordonare sau subordonare prin acumularea elementelor prin care se marchează raportul respectiv. Principalele conjuncţii corelative sînt: ne...ne(de)"nici ... şi nici"; de exemplu: Ne mende bar, ne (de) sende."Nici la mine nu există (şi) nici la tine"; Şímdí ... şímdí " Acuşi ... acuşi"; de exemplu: Şímdí ğilay ,şímdí kúle. "Acum plînge, acum rîde"; ya ... ya (da) "ori ... ori; Ya men ketermen,

ya (da) sen. "Ori plec eu, ori tu"; sáde ... (h)atta "nu numai ... ci"; de exemplu: Bo meselení sáde sen tuwil, hatta bútín ấlem bíle. "Problema aceasta n-o cunoşti numai tu, ci toată lumea"; gerşek ... gene de "deşi"... totuşi"; de exemplu: Gerşek men oga o kadar nasiyat bersem de, o gene de óz bíldígín yapa. "Deşi l-am sfatuit de atîtea ori, totuşi face ce vrea el".

Particula

Particulele reprezintă o categorie specifică a cuvintelor ajutătoare. Funcţia lor în limbă constă în aceea că ele introduc în înţelesul cuvintelor, al îmbinărilor de cuvinte şi chiar în cel al propoziţiilor diferite nuanţe suplimentare.

In funcţie de nuanţele exprimate particulele se împart în 3 grupe:

1. Particulele interogative: mî/mí şo. De exemplu: arabamî? "o căruţa?", senmí? "tu eşti?", yazamî? "scrie?"; Ne şo ay, ne boldî? "Ce e ma, ce s-a întîmplat?"; Ne boldî şo asîl saga? "Ce ţi s-a întîmplat în realitate?"; Nişliysíñ şo? "Ce faci?".

2. Parcticulele de întărire şi limitative: yalnîz//tek//sáde "numai", bíle "chiar şi, pînă şi", fakat "numai ca", "dar", tam//tamamam " tocmai"; de exemplu: Şimdi bíle bír verde-kaysî ğînstan bolsa bolsîn -kabak kóre kalsam, gúregím kaytîp okşîganday bolaman. "Chiar şi acum simt o repulsie şi-mi vine să vemez, cînd apuc să văd un dovleac, indiferent din ce soi ar face el parte"; Sen sáde(//tek//yalnîz)işíñe bak. "Tu să ai grijă numai de munca ta"; Fakat, o sáde bîlgenlerín aytmay. "Numai că el nu spune numai ceea ce ştie".

Pentru întărirea înţelesului adjectivelor şi în special al acelor care desemnează culorile spectrului solar se întrebuinţează particulele; şum: de exemplu: şum karañgi "foarte întuneric"; şum kara "foarte negru"; şîr: de exemplu: şîr-şîplak "gol-goluţ", şîr yalan "minciuna minciunilor"; dîm: de exemplu: dîm sokîr "orb de-a binelea";
eş: de exemplu: eş aruw etmiysíñ "nu faci bine deloc";

Tot aici intră particulele care provin din reducerea adjectivelor

la o silaba de care se alipeste consoanele: p, m, r, s. De exemplu: sap--sarî (< sarî -sarî) "foarte galben", yem-yeşîl (< yeşîl-yeşîl) "foarte verde", şîr-şîplak "gol-goluţ", mos-morî "foarte vînat", "foarte violet",

Particule de negaţie: ne ... ne "nici ... nici", tuwîl "nu", -ma/-me "nu, ne", -da/-de//ta/-te "nici ... nici"; Bîzge bírew de kutîlmak şáresín kóstermes: alla da, patşa da, şeyít te. "Nouă n-o să ne arate nimeni o cale de salvare: nici Dumnezeu, nici padişahul, nici eroul"; Bìyîl, kuraklîktan, kîzîlşa da arpa da, músîr de bolmayğak. "Anul acesta, din cauza secetei, n-o sa fie nici grîu, nici orz, nici porumb".

Particule care exprima o rugaminte, o hotărîre, o dorinţa, etc: -şî/-şí//(sî/-sí), -sa/-se//-sana/-sene; de exemplu: Maga bír kalem berşí//bersí. "Da-mi un creion"; Ğîlamasa-diymen, ğîlamasana . "Nu plînge - îţi zic, (te rog) nu plînge ".

Cuvinte modale

In limba tatara exista un grup de cuvinte care dupa natura funcţiilor îndeplinite se apropie de verbe. Ele sînt numite cuvinte modale. Cuvintele modale exprima raportul vorbitorului faţă de o realitate obiectiva. Aceste cuvinte sînt: bar "exista, este", yok "nu, nu există", lázím//kerek "trebuie, necesar", e(l)bet "da, desigur", bolîr "e posibil, se poate", bolmas "imposibil, nu se poate", aruw "bine, e bine, bun", akîykatten "într-adevar", elbette "desigur", ageba "oare", sañke "ai zice ca", yazîk "pacat", be(l)kí)m) "poate ca", (b)ola bílír (< tc. ola bilir) "se prea poate", illa(m) "probabil, neaparat", sanarsîñ (< tc, sanarsın) "probabil" "ai crede că", yazîk "pacat", keşke(m) "ah daca, pacat că", kokaw//náfle "(e)prost că", bárí(m)//barlîy "macar", kalba "probabil", "se pare că", ageba "oare", eş bolmaydîm (< eş bolmagaydîm) "macar", "cel puţin", itímal "poate ca", emíş "s-ar zice că", etc.

Dupa funcţiile lor sintactice aceste cuvinte se împart în următoarele grupuri:

1. Cuvinte modale care se folosesc în funcţia de predicat sau în

componența predicatului, Acestea sînt: bar "există, este", yok "nu, nu există, nu este", mumkin "se poate, poate fi, e posibil", aruw "bine, bun", kerek//lázím "necesar, trebuie", endi "deja", etc.

Cuvintele modale bar și yok se îmbină cu formele participiului trecut terminat în -gan/-gen//-kan/-ken și viitor terminat în -(a)gak/-(e)gek, ambele forme participiale primind sufixele posesive (de apartenența); de exemplu:alganím bar "se pare că ma luat"(adlit. luarea mea exista)", kórgenním yok "(categoric) n-am vazut" (adlit. vederea mea nu exista)", alağagím yok "n-am să iau" (adlit. nu există în mine intenția de a lua".

Imbinarea de tipul barganím bar arata că subiectul a săvîrșit cîndva o acțiune, care este exprimată de verbul încorporat în această îmbinare. De exemplu: Mením Búkreșke barganím bar. "Eu am fost (cîndva) la București".

Imbinarea de tipul barganím yok arată că subiectul nu a săvîrșit niciodată sau în decursul unui timp oarecare, vreo acțiune care este exprimata de verbul încorporat în îmbinare. De exemplu: Kaș șo, mením kóyge barganím yok. "Fugi tu, că eu n-am fost (niciodată) la sat".

Imbinarea de tipul barağagím yok arata că subiectul hu are vreo intenție sau un gînd de a săvîrși o acțiune, care este exprimată prin verbul încorporat în îmbinare. De exemplu: Menim Túrkiyeye ketegegim yok. "Eu nu am de gînd sa mă duc în Turcia".

Aceeași idee poate fi redata și cu propoziția de tipul: Mením Túrkiyege keteğek kózím yok. "Eu nu am de gînd să mă duc în Turica." (adlit. "Ochiul meu de a se duce în Turcia nu există").

Cuvîntul modal yok poate intra în îmbinare și cu aspectul de posibilitate al verbului la timpul viitor, în care caz el introducînd acestei îmbinări nuanța de imposibilitate. De exemplu: Onıñ bízge kelealağagî yok. "El nu va putea să vină la noi".

Cuvîntul modal kerek "trebuie" și forma negativă kerekmiy, kerek

tuwîl "nu trebuie" se îmbina întotdeauna cu infinitivul sau cu forma nedefinită a verbului exprimînd o necesitate; de exemplu: Maga búgín bír ders tutmak kerek. // Mením búgín bír ders tutmām kerek. "Eu trebuie să ţin azi o lecţie".

La forma negativa: Maga búgín ders tutmak kerekmiy sau maga búgín ders tutmak kerek tuwîl. "Eu nu trebuie sa ţin azi o lecţie".

In îmbinare cu forma condiţionalului -sa/-se cuvîntul modal kerek "trebuie" exprima o incertitudine. De exemplu: Onín aytkanînday bolsa kerek. "S-ar parea sa fie cum spune el"; O ketse kerek. "Se pare că a plecat".

Uneori cuvîntul modal kerek poate fi înlocuit prin sinonimul său de origine araba lázím "trebuie"; de exemplu: Bonî saga bílmek lázím. "Acesta trebuie sa ştii tu".

Cuvintele modale evet (cf.tc.evet) "da", elbet(te) "desigur", tabi "natural", ya/yaga "da", dogrî (cf.tc.doğru) //tora "e drept, e just", aruw "bine", an(î)şay "aşa", şay "aşa", îhî "aha", exprimă acordul subiectului la săvîrşirea unei acţiuni; de exemplu: Elbet şay, elbet şay. "Desigur e aşa, desigur ca e aşa"; Tabi, senbo meseleni şózersín. "Natural, că tu ai să rezolvi problema aceasta".

Cuvintele modale yok "nu, nu există", tuwîl "nu este, kaş şo "fugi", iyye "nu", bolmas//olmas (cf.tc. olmaz) "nu se poate" exprimă dezacordul subiectului la săvîrşirea unei acţiuni; de exemplu: Iyye, onday şiy bolamî? "Nu, se poate aşa ceva ?".

Cuvintele múmkin, bola bílír//ola bílír (cf.tc. ola bilir) "se poate" exprimă posibilitatea, iar mumkin tuwîl//bolmas//olmas "nu se poate" exprimă imposibilitatea săvîrşirii unei acţiuni de către subiect.

O serie de cuvinte modale exprimă diferite raporturi, cum sînt:

1. raporturi rezultative; de exemplu: demek "deci, aşadar", soñînola "în sfîrşit", úmúmen "în general", kîskasî//uzîn sózníñ kîskasî "pe scurt", netiğede "în concluzie", toplap aytkanda "în rezumat", nihayet "în sfîrşit".

2. raporturi de îndoială, de presupunere; de exemplu: itimal// belkí(m) "probabil", besbellí "probabil", hesbolmaydîm "măcar", esbolmasa(m) "cel puţin, măcar", emíş "ca şi cum"; kalba // galba "se pare că".

3. raporturi de atribuire, întîlnite adesea în basme, de exemplu: diy "cică, zice că", degen "a zis", diyler "zic că";

4. raport de traducere, de exemplu: yani "adică".

5. raport de exemplificare, de exemplu: meselá"de exemplu", etc.

Interjecţia

Interjecţia este partea de vorbire semnificativă cu valoare exclamativă, dar invariabilă, prin care se exteriorizează senzaţii, sentimente, manifestări de voinţă sau se reproduc sunete şi zgomote din natură. De exemplu:

Ah degende ak ğíger	"Cînd zic of mi se văd
Kóríne bawîr ah! ah!	Plămînii şi ficatul of! of!
Degenímdiy bolmadî	Nu mi-a ieşit cum mi-am zis
Bo tasawîr ah! ah!	Această închipuire of! of!"

Interjecţiile sînt compuse dintr-o vocală, o consoană, o silabă sau un număr de silabe, adesea repetate; de exemplu: a!, e!, t!, ţ!, ay!, ey!, be!, tfu!, ayt!, fuw!, ay!- yay!, ay - hay!, apperím!, estagfirulla!, etc.

Intrucît interjecţiile sînt folosite mai mult în limba vorbită, în scriere notarea lor este aproximativă; de exemplu: fîyt!, sst!, şşt!, zîşt!, etc.

De asemenea, forma interjecţiilor poate varia fără să împiedice înţelegerea (de exemplu : bañ!, dañ!, ğan! "bang ") în timp ce forma celorlalte cuvinte nu-şi pot permite asemenea variaţii fără a dăuna sensului deoarece legătura dintre forma lor şi înţelesul exprimat de ele este arbitrară.

Interjecţiile se folosesc atît în calitate de cuvînt separat, nefiind legate cu celelalte cuvinte din propoziţii, cît şi în calitate de

propoziţie independenta; de exemplu: Arkadaşî onîñ dikkatsizlígín kórip: ey! - dedí. "Prietenul observînd cît de neatent este a zis: mai ".

Dupa modul de formare şi după originea lor interjecţiile se împart în două grupe:

1. interjecţii propriu-zise, strigăte scurte, numite şi primare, care reprezintă manifestări exterioare ale unor senzaţii, emoţii, voinţe sau dorinţe ale vorbitorului, nelegate prin origine de alte părţi de vorbire.; de exemplu: ah!, of!, uff!, ay!, vay!, etc.

2. interjecţii provenite din alte parţi de vorbire (sau secundare) care pierzîndu-şi valorile lor lexicale iniţiale şi-au schimbat comportarea gramaticală, avînd numai valori afective. De exemplu: apperím (cf. tc. aferim) "bravo!"; Alla şúkír! "slava lui Alah!", aydî! "haide!", aydî be! "haide ma!", Alla saklasîn! "Ferească Alah!", şaytan algîrî! "Pe dracu!", Ay Allah! "oh, Alah!", yuzíñ-betíñ kara bolsîn! "Fii blestemat ", estagfirulla! "vai de mine ", etc.

Dupa sensul lor, interjecţiile se împart în interjecţii care exprimă o stare sufletească şi interjecţii care exprimă manifestarea unei voinţe sau dorinţe.

Stările sufleteşti şi senzaţiile redate prin interjecţii sînt multiple. Ele exprimă:

a) durere; de exemplu: aw!, "au!", vay! "vai!, văleu!", ah! "ah!", uf! "of!", ay - ay! "vai!", Vay! Anayîm! "Văleu mamă!", Ah! Ayagîm! "Văleu, piciorul meu; Vai piciorul meu!".

b) regret; ay - hay!; Ay - hay kayda, bolsa berír edím. "Ai - hai " de unde? Dacă aveam ţi-aş fi dat!".

c) dezgust, dispreţ; ih!, iyîk! "buo "; Iyîk neday púsír! "Bu, ce murdar!".

d) saturaţie: uf!; Uf! Kursagîm patlayğak. "Uf, are să-mi plesnească burta!".

e) neîncredere: ayt! "aş!" , eyya! "ei aş!", aydî de! "haida de!",

kaş şo! "aida de!"; Kaş şo, bolîr - bolmas şiynî lap ete bermesene! "Aida de, nu mai tot scoate vorbă despre ceea ce este irealizabil!".

f) nemulţumire: îm! "dec!"; Işíne yaramagan bírşíy eşíttími, îm!-diy. "De cum aude ceva ce nu-i convine, zice: dec ! ".

g) bucurie: aa! "a!", ee! "a!", oo! "o!"; Aa, síz kaydan şîktîñîz! "A, voi de unde aţi apărut ".

d) admiraţie: tiy! "ti!", ey! "mă!", ey - ey! "mă, mă "; Ey - ey, ne gúzel! . "Mă, mă, da ce frumos e!".

f) entuziasm: ura! "ura!", apperím! "bravo!", maşşalla! "bravo!"; Maşşalla, balam, apperím ongargansîn!. "Bravo, băiete, bravo, ai făcut-o!".

Interjecţiile care exprimă manifestarea unei voinţe sau dorinţe se apropie ca valoare de imperativ, iar cele de adresare de vocativ. Acestea exprimă:

a) un îndemn : ay! "hai!", aydî! "haide "; de exemplu:

Ay pazarga barayîk !	"Hai să mergem la piaţă,
Şetlewík, koz alayîk	Să ne cumpărăm alune şi nuci,
Şetlewík saga koz maga,	Alunele-s ale tale, nucile-s ale mele,
Kelínşek saga kîz maga.	Mireasa e a ta, iar fata a mea".

b) o chemare : ey! "ei!", ebe! "he!", pst! "pst!"; de exemplu: Ey, níşliysíñ şo yerde, ke(l)sí mînda! "Ei, ce faci acolo, ia vino aici ".

c) oprirea, încetarea unei acţiuni: oo! "ho!", op! "o!", úst! "sst!", Ust! Yawaş konîşînîz! "Sst! Vorbiţi încet ".

d) chemarea, gonirea animalelor : píst! "zîşt!", çip çip! "pui - pui!", biçi - biçi! "biţi - biţi!", kíçí - kíçí! "cuţu - cuţu!", oşt! "uo!", etc.

Onomatopee

Onomatopeele sînt cuvinte imitative care au un înţeles lexical independent şi o anumită structură morfologică. Ele reproduc sunetele care însoţesc unele acţiuni fiziologice ale oamenilor, sunetele emise de animale, sunetele şi zgomotele din natură.

Onomatopeele se împary în două categorii:

1. primare - care constau din două tipuri fundamentale. Ele au următoarele structuri:

a) cvc : şap, pat, lap, tak sau şap - şap, pat - pat, lap - lap, tak - tak, etc.

b) cvcc : tars, şart, ğart, part, dúrs, dars sau reduplicate ca: tars - túrs, şart - şurt, ğart - ğurt, part - purt, dars - durs, ğalk - ğulk, tañg , tank, şañk, etc.

2. secundare sau derivate - se formează de la cele primare prin alipirea la acestea a sufixelor -îr/-ír şi -îl/-íl: pîrîl - pîrîl, dangîl dúngíl, tangîr - túngír, gíğír - gíğír, şangîr - şungîr, etc.

In propoziţii onomatopeele au rolul de:

1. element constitutiv al predicatului compus. De exemplu: gúmp etmek "a face bang", şart etmek "a face trosc", etc.

2. circumstanţial de mod; de exemplu: Ğúregí dúp - dúp urdî."I-a bătut inima tic - tac."

După valorile exprimate onomatopeele se împart în următoarele cinci grupe semantice:

1. Reproducerea graiului uman, a rîsului, plînsului, strănutului, etc. De exemplu: Ka - ka - ka sau ha - ha - ha, hi - hi - hi pentru rîs; úwe úwe úwe sau uwa uwa uwa pentru plîns; apşuw pentru strănut; fiyt pentru fluierat; uff - f pentru respiraţie adîncă; kurrr - kurrr pentru sforăit; şîbîr - şîbîr pentru vorbirea în şoaptă, etc.

2. Reproducerea sunetelor care apar în urma unei acţiuni fizice a omului; de exemplu: lap - lap, şalp - şalp, dars - dúrs, dap - dúp, dúmp - dúmp pentru redarea zgomotului paşilor.

3. Reproducerea sunetelor emise de animale, păsări, etc.; de exemplu: ii - iw - ha - ha - ha pentru nechezatul cailor; aw-aw-aw pentru redarea lătratului cîinilor; kókri-kák "pentru redarea cîntatului de cocoş; ba-ka-ka-ka pentru reproducerea sunetelor emise de broaşte;

karr - karr pentru reproducerea sunetelor emise de ciori, etc.

4. Reproducerea unor zgomote emise de diferite obiecte: dúkú-dúkú-dúkú , dîrîl-dîrîl-dîrîl pentru reproducerea mersului unui motor; pîtîr-pîtîr pentru reproducerea mersului unei motociclete (cf.pîtîrdawik "motocicletă"); pat, part, pac pentru reproducerea zgomotului produs de o împușcătură; dañg-dañg, dañgîl-duñgîl pentru reproducerea sunetului emis de un clopot, etc.

5. Reproducerea unor zgomote din natură; de exemplu: u-u-u-uw, fîșșș, șuw-șuw pentru reproducerea zgomotului produs de furtună și vînt; șur-r-r-șur-r-r pentru reproducerea cursului unei ape (curgătoare); tîp-tîp sau tîpîr -tîpîr pentru reproducerea zgomotului produs de ploaie.

Particularitaţi fonetice şi morfologice ale dialectlui nogaic

Particularitaţi fonetice. Numarul de sunete existent în dialectul nogaic corespunde cu cel al dialectului tatar, iar cu excepţia sunetului ş, care în dialectul cercetat apare ca o consoana intermediara redata sub forma s, deosebiri de ordinul articulatorii între cele doua dialecte nu exista. Deosebirile dintre cele doua dialecte se refera mai cu seama la diferitele alternanţe şi schimbari fonetice care apar mai pronunţat în dialectul nogaic. Aceste schimbari constau în urmatoarele:

1. Peste tot se observa în pronunţie sunetul s' în loc de ş din dialectul tatar. Fenomenul acesta are loc numai în acele cazuri cînd ş din dialectul tatar este redat în alte limbi turcice prin africata ç: sesek-şeşek (cf.turc.: çiçek, tatar kaz. çeçek) "floare"; sas-şaş (cf. turc. saç tat.k.: çeç)"par", kas-kaş (cf. kaç; tat. kaç) "fugi".

2. Instabilitatea sunetelor s/ş , predominant fiind folosirea lui s; ğas / ğaş -ğaş "tînar"; bas / baş - baş "cap"; tas / taş - taş "piatra".

3. Majoritatea cuvintelor redate cu africata ğ apare în dialectul tatar prin y : ğaz - yaz "vara"; ğok - yok "nu, nu este", ğaman - yaman "rîu"; ğazma - yazma "iaurt diluat cu apa"; ğeter - yeter "destul".

4. Asurzirea sunetului z la sufixul pers. I pl.: kőremís - kőremíz "vedem"; oynaymîs - oynaymîz "ne jucam".

5. Oscilaţia sunetelor b / p / m la iniţialele cuvintelor care în dialectul tatar sînt redate doar cu sunetul p: bsak / pîşak - pîşak) "cuţit"; biskî / pîşkî - pîşkî "fierastrau"; mit / beit - beit "gen folcloric"; mamîk / pamîk - pamîk "bumbac".

6. Stabilitatea consoanei lichide l înaintea dentelelor s, t indiciu deosebit de dialectul tatar, unde sunetul l în aceasta poziţie este sincopat: bolsa - bosa "daca va fi"; kelse - kese "daca va veni"; kalsa - kasa "daca va ramîne"; őltír (cf. Codex Cumanicus: őltűr) -ottír "omoara"; keltírmek - ketírmek "a aduce". Fenomenul acesta apare foarte accen-

tuat în expresiile bolsa - bolsîn - bosa - bosîn "fie ce-o fi"; kelse - kelsín - kese-kesín "dacă vrea să vină, să vie".

7. Existența fenomenului de metateză în următoarele cuvinte: ayyan-ayran "lapte bătut", kurmîska-kîmîrska "furnică", suwalşan-şîlawşan "rîmă", şekpen-şepken "mentă", kokpa-kopka "căldare", kîrîy (cf. tăt. k.kîrîy) - kîyir "margine, colț", ókpe-ópke "plămîni".

9. Păstrarea oclusivei velare sonore g în următoarele cuvinte: taga-taa "încă", yaga-yaa "da", kágît-káát "hîrtie" sagat-sáát "ceas".

Fenomenul acesta se păstrează foarte stabil şi la sufixele infinitivului de scop: almaga/almaa/almaga "să ia"; kelmege/kelmee/kelmege "să vină", oynamaga/oynamaa/oynamaga"să joace".

1o. Existența fenomenului de proteză în cuvintele împrumutate din limbile neturcice: îşîk(< mong. çîk)"rouă", íşkola (rom. şcoală); ístîkan (< rus. stakan)- kade", "pahar", Íştepan < rom. Ştefan.

11. Existența fenomenului de anaptixă în următoarele cuvinte împrumutate din limbile arabă şi persană: ğapîrak (< pers. yafrak) -yaprak "frunză" ilím (<arab. ilm) "ştiință"; vakît (<arab. vakt)"timp"; akîl(< arab. akl)"minte".

12. Păstrarea în mod sporadic a armoniei labiale şi la sufixe, fenomen neatestat în dialectul tătar: kúnlórómís - kúnlerímíz "zilele noastre", úylóṛómís-úylerímíz "casele noastre".

Particularități morfologice.

1. Existența alături de sufixul genitival nîñ-níñ specific dialectului tătar, a variantelor dîñ-díñ (după teme terminate în vocale şi consoane surde), datorită existenței în dialectul nogaic al fenomenului de asimilare: attîñ-atnîñ/atîñ "al calului", ittíñ-itníñ/itíñ "al cîinelui"; arabadîñ/arabanîñ-arabanîñ/arabañ "a căruței"; Ğelildíñ-Ğelilníñ/Ğelílníñ/Ğelilíñ "al lui Gelil".

2. Existența alături de afixul acuzativului nî-ní specific dialectului tătar, a variantelor dî-dí (după teme terminate în vocale şi consoa-

ne sonore) şi tî-tí (după teme terminate în consoane surde); taktadî/taktadí/taktanî-taktanî "scîndură"; ğerdi/ğerní-ğerní "locul", ğastî/gasnî-gaşnî "pe tînăr".

3. Păstrarea sufixului de persoană dî-dí < dîn-dír < dur < tur "a sta" la indicativ prezent pers. 3 singular şi plural; aladî-ala "ia", keledí-kele "vine", oynadî-oynaydîlar "ei se joacă"; beredíler-bereler "ei dau", Acest sufix se păstrează şi la expresiile cu nuanţă de optativ de tipul: algîm keledí-algîm kele "îmi vine să iau", ketkím keledí + ketkím kele "îmi vine să plec".

4. Redarea infinitivului prin sufixele-uw/úw (după teme terminate în consoane) w (după teme terminate în vocale) şi prin formele îrga/írge (după teme terminate în vocale), care apar sporadic. Acestor forme în dialectul tătar le corespund afixele -mak/-mek; aluw - alîrga (cf. tăt. k. alîrga) - almak "a lua", kelúw/kelírge (cf. tat. k. kilírge) - kelmek "a veni"; oynaw /oynarga (cf. tat. k. uynarga) "oynamak " "a se juca", tíşlew/tíslerge (cf. tăt. k. tíşlerge) - tíşlemek "a muşca".

5. Redarea participiului viitor cu sufixele -ayak/îyak/- iyek (după temele terminate în consoane) şi -yak /-yek (după temele verbale terminate în vocale), cărora în dialectul tătar le corespund formele: ağak /eğek//-ğak/-ğek: oynayakman-oynağakman-/oynağăm "voi juca"; barîyakman-barağakman/barağam "voi merge".

6. Existenţa alături de tipuri sintactic terminat în -gan soñ / -gen soñ specific dialectului tătar, a formei gerunziale terminate cu afixul -galî/-gelí: bargalî - bargan soñ "după ce a ajuns"; kelgelí (cf. Codex cumanicus: chelgali; tătara din Tobolsk: kilgelí) - kelgen soñ "după ce a venit". Exemple: Demokratlîk kelgelí pakírler aru yasaydîlar. "După instaurarea democraţiei săracii au început să ducă un trai mai bun", kasabaga bargalî, naylon şorap almalî "după ce am ajuns la oraş ar fi bine să-mi iau ciorapi de nylon".

7. Existenţa unei forme de imperativ-optativ terminat în -asî

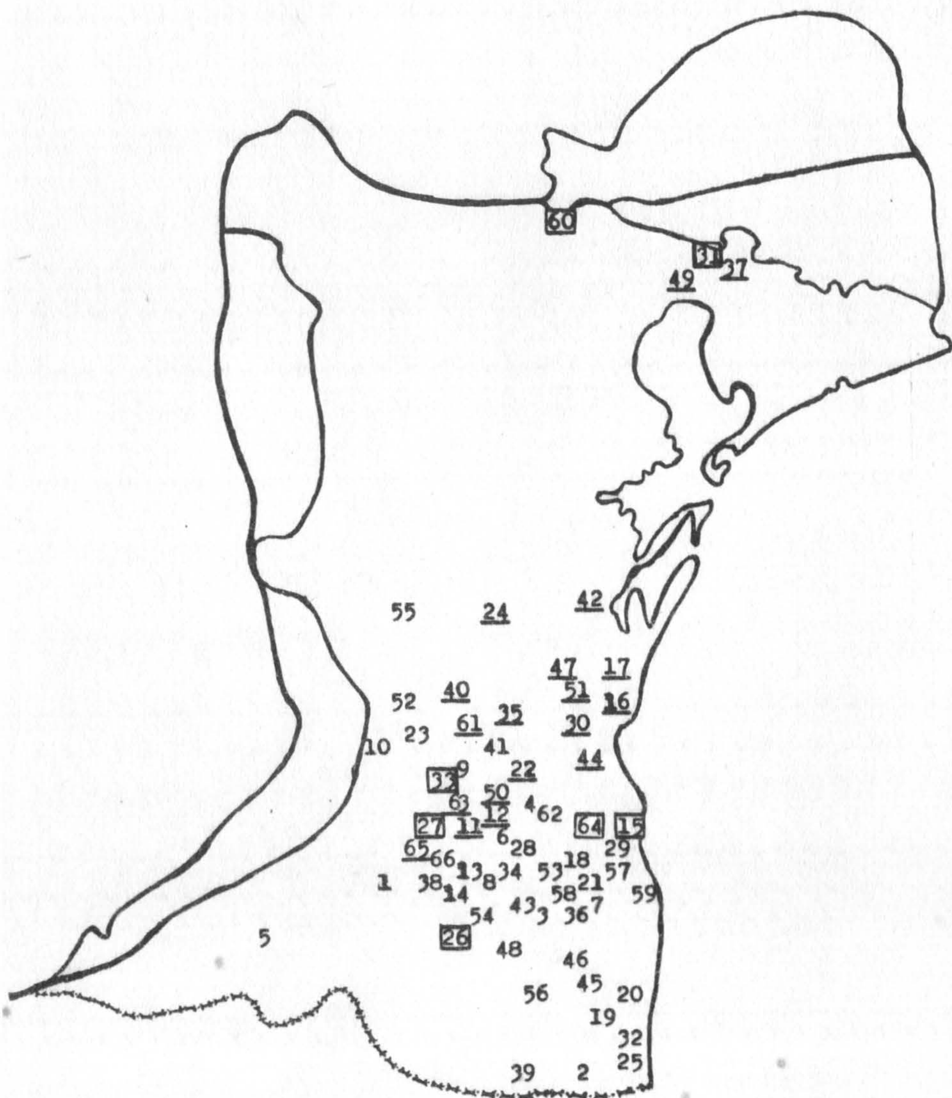
/-esí. In dialectul tatar această formă este redată prin -wîy/-wiy< goy< koy "lasa" şi -wiysana/-wiysene. Toate aceste forme dau verbului o nuanţă de spontaneitate: alşî-alawîy< alagoy/ alawiwsana "haide, ia, ia!, ia!"; keleşi-kelewíy/kelegoy kelewiysana "ia vino". Exemple: kaşaşî mîndan "ia şterge-o de aici", kórsetesí maga defteríñdí ? "ia arată-mi caietul tău ".

8. Existenţa aoristului terminat în -ar/-er în loc de îr/-ír folosit în dialectul tatar: barar-barîr "el va merge"; keler-kelír "el va veni".

9. Formarea diminutivului cu ajutorul sufixului -kay/-kiy ca în limba tatara din R.S.S.A. Tatară în loc de -şîk -şík (ganaşîk/-geneşík din dialectul tatar: azakaz-azganaşîk "puţintel"; kisekiy - kîşkeneşik "micuţ", balakay - balaşîk "copilaş", tiyrakay - tiyrahşîk "puţintel".

10. Existenţa unor adverbe ca: búytip(< bolay etíp)"făcînd astfel", súytíp(<şonday etíp)"facînd astfel"; ğokka "degeaba"; aylak "grozav" care nu se întîlnesc în dialectul tatar.

Anexa 2

Cifrele subliniate indică dialectul NOGAÏC.

Cifrele nesubliniate indică dialectul TĂTAR CRIMEEAN.

☐ Localităţi unde se vorbesc ambele dialecte.

Anexa 1

Localităţi unde se vorbeşte în prezent limba tătară[1]

1. Ahrud (Malşuwa < Malçiova)
2. Albeşti (Aqbaş < Akbaş)
3. Amzacea (Amzaği < Amzaçı)
4. Basarabi (Nurbatlar < Murfatlar)
5. Baneasa (Paraköy < Paraköy)
6. Baraganu (Osmanbaki < Osman Fakih)
7. Biruinţa (Miratan < Muratan)
8. Casicea (Qaşiqşi < Kaşıkçı)
9. Castelu (Köstel < Köstel)
10. Cerna Voda (Buɣazkoi < Buğazköy)
11. Ciocîrlia de Sus (Üiken Bülbül < Büyük Bülbül)
12. Ciocîrlia de Jos (Kişkene Bülbül < Küçük Bülbül)
13. Cobadin (Qubadin < Kop Aydın)
14. Conacu (Beşuwil < Beş Oğul)
15. Constanţa (Köstenği < Küstenci)
16. Corbu de Sus (Balaban Qarɣaliq < Yukari Kargalık)
17. Corbu de Jos (Kişkene Qarɣaliq < Aşaği Kargalik)
18. Cumpana (Astörlik < Hasi Dölük)
19. Dulceşti (Kişkene Tatliğaq < Küçük Tatlıcak)
20. 23 August (Balaban Tatliğaq < Büyük Tatlıcak)
21. Filimon Sırbu (Musrat < Musurat)
22. Galeşu (Nazarşa < Nazarçı)
23. Gherghina (Dewşe < Devçe)
24. Gradina (Toqispi < Toksofu)
25. Hagieni (Ağilar < Hacılar)
26. Independenţa (Bairamdede < Bayramdede)
27. Izvoru Mare (Mamut Quyusi < Mahmutköy)

---

1. In paranteza sînt date numirile tatareşti şi apoi turceşti ale localităţilor.

28. Lanurile (Ebekoi < Ebeköy)

29. Lazu (Laz maallesĭ < Laz mahallesi)

3o. Lumina (Qoğal < Hoca Ali)

31. Mahmudia (Mahmudiye)

32. Mangalia (Mañqaliye < Mankaliye)

33. Medgidia (Meždiye < Mecidiye)

34. Mereni (Kenğe Mallesĭ < Kence Mahallesi)

35. Mihail Kogalniceanu (Qara Mīrat < Kara Murat)

36. Mşneni (Pervel < Pervali)

37. Murighiol (Moru Göl)

38. Negreşti (Qara Baqi < Kara Fakih)

39. Negru Voda (Qara Ȯmer < Kara Ömer)

4o. Nicolae Bȧlcescu (Tanakȯi < Denaköy)

41. Nisipari (Qaratai)

42. Nuntaşi (Dủğünği < Dügünci)

43. Osmancea (Osmanšï < Osmançı)

44. Ovidiu (Kanara)

45. Pecineaga (Kelĭnšek < Gelincik)

46. Pelinu (Qarakoi < Karaköy)

47. Piatra (Tašawul < Taş Ağıl)

48. Plopeni (Qawlaqlar < Kavaklar)

49. Plopu (Qaraibil < Kara Habil)

5o. Poarta Alba (Ala Qapï < Ala Kapu)

51. Sibioara (Šïkïršïk < Çıkrıkçı)

52. Siliştea (Taśïpnar < Taşpınar)

53. Sipotele (Kertĭpnar < Kertikpınar)

54. Straja (Mambetşĭ < Muhammetçi)

55. Siriu (Sïrïn < Şirin)

56. Tataru (Azaplar)

57. Techirghiol (Tekerğöl < Tekirgöl)

58. Topraisar (Topraqsar < Toprakhisar)

59. Tuzla (Tuzla)

60. Tulcea (Tulca < Tuğlaci)

61.Tepeş Vodă (Kȯrčešme < Kórçeşme)

62.Valea Seacă (Omîrša < Homurçı)

63. Valea Dacilor (Endek Qara Quyusî < Hendek Karaköy)

64.Valu Traian (Asanšî < Hasançi)

65.Veteranu (İdîrîs Quyusî < Idris Kuyusu)

66.Viişoara (Qašamaq < Kaçamak)

BIBLIOGRAFIA.

1. Allard,Camil, La Bulgarie Orientale.Mission medicalle dans la Tartarie de Dobroudja.Paris,1857.

2.Arbore,Al. P., Contribuţiuni la studiul aşezarilor tătarilor şi turcilor în Dobrogea,în "Arhiva Dobrogei",II,1919.

3. Avanesov,R.I.,Очерки русской диалектологии , ,Moskwa,1949.

4.Bailey,H.W., Turks in Khotanese texte.IRAS,pt.I,1939.

5.Bailey,H.W., A Khotanese text concerning the Turks in Kantsou. AM.New series,Vol.I,1949.

6.Barthold,W.W., Худут ал-алам.Рукопись Туманского,с введением и указателем.Leningrad,1930.

7. Baskakov,N.A.,Введение в изучение тюркских языков, Moskwa,1969.

8.Baschmakoff,A.,Cinquente siecles d'evolution ethnique autour de la Mer Noire.Paris,1937.

9.Blascovics,I., Dobruca tatarlarının halk türküleri,în "Nemeth Armaganı",Ankara,1962.

10.Cantemir,Dimitrie,Descrierea Moldovei,Bucureşti,1956.

11.Celebi,Evliya ,Seyahatname,I.,Istanbul,s.a.

12.Cornelia,Calin,Cîteva particularităţi fonetice ale graiului tătăresc din Mahmudia,în "SCL",4,Anul XIX,p.421-423.

13.Costin,Miron, Opere.Ediţia P.P.Panaitescu.Bucureşti,1958.

14.Drimba,Vladimir,Discuţia asupra problemei alfabetului limbii tătare din Dobrogea,în "Limba română",3,Anul V,1956; L'alphabet de la langue tatare parlée en Roumanie, în "Melanges lingvistiques publiés a l'occasion du VIII-e Congrès international des linuistes à Oslo", Bucureşti,1957,p.257-267;Quelques problèmes relatifs a la formation culturalle de la population tatare de Roumanie,în "Studia et Acta Orientalia", 1,1958,p.339-343.

15.Drimba,Vladimir,Dialectul tat din Dobrogea,în "Fonetica şi dialectologie",vol.III,Bucureşti,1961,p.67-150.

16.Dumitrescu-Frasin,Ion,Insemnări asupra tătarilor din Pervelia,în "Analele Dobrogei",II,nr.1,1921,p.115;Folclorul tătarilor din Pervelia,în "Analele Dobrogei",I,nr.4, 1921,p.633;Folclorul din Pervelia,în "Analele Dobrogei",II,nr.2,p.309;Folclor tataresc din Pervelia,în "Analele Dobrogei",III,nr.3,1922,p.370.

17.Geafer,Ali-Ahmet Nagi,Notes concernant les coutumes et le folklore de la population tatare de la Republique Populaire Roumaine,în "Studia et Acta Orientalia",IV,1962.

18.Grekov,B.D. şi Jakubovski,A.I.,Золотая Орда и его падение,Moskwa-Leningrad,1950.

19.Hammer-Purgstall,J.,Geschichte der Goldenen Horde,Pest,1840

20.Ionescu de la Brad,Ion,Voyage agricole dans la Dobroudja.Constantinopole,1850.

21.Is'haki,Saadet, Corabatîr.Eine Legende in dobrudschtatarischen Mundarten,Kraków,1935.

22.Kàrpini,Plano, Recueil de voyages et de mémoires,publies par la Societé de Géographie.Tome quatriéme,Paris,1839.

23.Khalil,Edhem, Düvel-i islamiye,Iştanbul,1345/1927.

24.Kjüni,Lin şi Munkujev,N.C.,Краткие сведения о горных татарах Пень Дая и Сю Тина,"П.В." 1960,№ 5.

25.Kyčanov,E.I.,Очерк истории тангутского государства, Moskwa,1968.

26.Kowalski,Tadeusz,Compte rendu de l'excursion dialectologique en Dobroudja,faite du 10 sept.an 1octobre 1937,în "Bulletin international de l'Academie Polonaise des sciences et des lettres",Classe de philologie,Kraków,1938;Les éléments éthniques turcs de la Dobroudja,în"Rocznic orientalisticzni",XIV,Kraków,1939,p.66-86.

27.Kurat,A.N.,IV-XVIII yüzyıllarda Karadeniz küzeyindeki türk kavimleri ve devletleri.Ankara,1972.

28.Malov,S.E.,Памятники древнетюркской письменности.Moskwa-Leningrad,1951

29.Malov,S.E.,Памятники древнетюркской письменноси монголии и Киргизии. Moskwa-Leningrad,1959.

30.Mahmud ibn Hüsäin al-Qaşgari,Divan lugat at-türk.Ediţia K.Rifat,T. I-III,Istanbul,1915-1917.

31.Mamut Enver,Influenţa limbii române asupra graiurilor tătăreşti din Dobrogea,în "Analele Universităţii Bucureşti".Limbi clasice şi orientale.Anul XXI,1972,p.165-181.

32.Mamut Enver,Nogaii dobrogeni şi dialectul lor,în "Analele Universităţii Bucureşti",Seria ştiinţe sociale.Filologie.Anul XIII, 1964,p.319-336.

33.Mamut Enver,Particularitaţile limbii tatare vorbite in Dobrogea în comparaţie cu celelalte idiomuri tatare,în "Analele Universităţii Bucureşti".Limbi clasice,Anul XVIII,1969,p. 143-151.

34.Mamut Enver,In legatura cu complementul direct cu şi fara marca formală a cazului acuzativ in limba tatara vorbita în Dobrogea. în "Analele Universitaţii Bucureşti".Limbi clasice şi orientale.Anul XIX,1970,p.79-90.

35.Mamut Enver,Elemente turceşti în graiurile tătăreşti din Dobrogea,în "Analele Universităţii Bucureşti".Limbi clasice şi orientale.Anul XXII,1973,p.139-150.

36.Masse,Henri,L'Islam.6-e Ed.,Paris,1952.

37.Melioranski,P.M.,Памятник в честь Кюль-тегина.ZVORAO,Tom XII,1899.

38.Minorsky,V., Hudud al-Alam."The Region of the World".A persian Geography 372 A.H.-982 A.D.,London,1937.

39.Müller,F.W.K.,Ein Doppelblatt aus einem manichäschen Hymmenbuch (Mahrnamag),Berlin,1913.

40.Pelliot,P., L'edition collective des oeuvres de Wang Kuo-wei,TP, T.26,Paris,1929.

41.Pittard,Eugene,Les Races et l'Histoire.Paris,1932.

42Popescu,Radu,Istoriile domnilor ţarii ronâneşti.Introducere şi ediţie critica de Const. Grecescu.Bucureşti,1963.

43.Rubruk(Ruysbroeck),A.W.,Voyage en Orient,Paris,1839.

44.Simonescu,Dan,Cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazuk în raport cu cronicile interne contemporane,în " Studii şi materiale de istorie medie",Vol.III,1959.

45.Spuler,Bertold,Die Goldene Horde,Leipzig,1943

46.Suliţeanu,Ghizela,Cercetarea folclorului minorităţilor naţionale. Folclorul tataresc din Dobrogea,în "REF",nr.4,1958; Introducere în culegerea şi studierea folclorului muzical al tatarilor dobrogeni,în"REF",nr.6,1964; Eposul tatar "Sora Batîr",în"REF",nr.4,1970.

47.Scerba,L.V.,Фонетика французкого языка .Moskwa,1955.

48.Ureche,Grigore,Letopiseţul Tarii Moldovei...pînă la Aron Vodă.Ediţia G.G.Giurescu,Craiova,1934.

49Ulküsal,M., Dobruca ve Türkler,Ankara,1966.

50.Ulküsal,M.,Dobruca'daki kırım türklerinde atasözleri ve deyimler. Ankara,1970.

51.Wittfogel,K.A.and Feng chia-sheng,History of chinese Society Liao (907-1125).Philadelphia,1949,(TAPhS,new series,vol.36).

Zajaczkowski,Wlodzimierz,Tatarische Volkslieder aus Dobrudscha,în "Folia Orientalia",vol.IV,1962,Kraków,1963,p.105-142.

53.Manuale şcolare editate în limba tătară vorbită în Dobrogea: Alfabe.Bucureşti,1956;Tatar tîlî.II-gî sînîf üşün,Bucureşti,1957; Tatar tîlî.III-gü sînîf üşün.Bucureşti,1957; Okîma kitabî.IV-gü sînîf üşün.Bucureşti,1958; Okîma kitabî.V-îngî sînîf üşün.Bucureşti,1959.

54. X X X Philologiae Tucicae Fundamenta.Wiesbaden,1959,Vol.I.

55.Jakobson,R.,Phonologie et phonétique,în "Essais de linguistique générale,Paris,1968.

56.Troubetzkoy,N.S., Основы фонологии.Moskwa,1960

57.Jakobson,R., Observations sur le classement phonologique de consonnes.Proceedings of the Third International Congress of Phonetic Sciences held at the University of Ghent 18-22 July 1938.Ghent (Belgium),1939,p.34-41.

58.Kuryłowicz,J.,Contribution à la theorie de la syllabe,in "Biuletyn Polskiego Towarzystwa jezykoznawczego.VIII,Kraków,1948

59.Scerbak,A.M., Сравнительная фонетика тюркских языков.Leningrad,1970.

60.Serebrennikov,B.A. Об относительной самостоятельности развития системы языка.Moskwa,1968.

61.Dmitrijev,N.K. Грамматика башкирского языка .Moskwa-Leningrad,1948.

62.Gordina,M.V. Фонетика французского языка.Leningrad,1973.

63.Kononov,A.N. Грамматика современного турецкого литературного языка. Moskwa-Leningrad,1956

64. X X X Gramatica limbii române.I. Editura Academiei R.S.R. Bucureşti,1966.

65.Kovaček,August,Descrierea istroromânei actuale.Bucureşti,1971.

66.Poppe,Nicholas,Bashkir manual.Blomington.The Hague,1964.

67. X X X Современный татарский язык .Moskwa,1969.

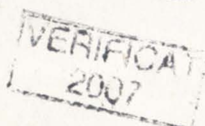
68. X X X Современный казахский язык. Alma-Ata,1962.

22 lei

Lei 22